Sabri F. ÜLGENER

ZİHNİYET AYDINLAR ve İZM'LER

Mayaş Yayınları

MAYAŞ YAYINLARI : 5
ARAŞTIRMA DİZİSİ : 1

Birinci Baskı/Ocak 1983

M A Y A Ş
Matbaacılık Yayın ve Tic. A.Ş.
Necatibey Cad. 18/12
Tlf. : 29 98 57 Sıhhıye/ANKARA

Sabri F. Ülgener

ZİHNİYET AYDINLAR ve İZM'LER

- Denemeler ve Araştırmalar -

MAYAŞ
MATBAACILIK YAYIN ve TİCARET A.Ş.

Kapak Kompozisyonu : Serdar Sağlam
Dizgi - Baskı : Aslımlar Matbaası
Kapak Baskısı : Doruk Ofset

İ Ç İ N D E K İ L E R

	TAKDİM	7
Bölüm I :	ZİHNİYET ARAŞTIRMALARI	9 - 60
	Başlangıç	11
	İktisat Zihniyeti ve İktisat Ahlâkı	15
	Gelenekçi Bir Toplumun İktisadî Kıymetler ve Zihniyet Meseleleri	39
	İktisadî Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi	49
Bölüm II :	AYDINLAR	61 - 140
	Aydınlar Sosyolojisi ve Çağımızın Aydını	63
	Marksizm ve Aydınlar	95
Bölüm III :	SLOGANLAR VE İZMLER	141 - 162
	Slogan Çağı ve «İzm»ler Savaşı	143
	İzm'ler ve Sistemler	155

TAKDİM

Bir kısmı daha önce yayınlanmış, bir kısmı ise aradaki boşlukları doldurmak üzere son günlerde kaleme alınmış bir dizi yazı elimizdeki kitapla okuyucuya sunuluyor. Hemen ilâve edelim ki, ilk yazılar arasında dahi, pek azı hariç, şurasına burasına ilişilmemiş, hatta bazıları adeta yeni baştan yazılmamış olanlar yok gibidir.

Yazıların sıralanışı ve muhtevası üzerinde de şimdiden bir kaç açıklama yerinde olur sanırız.

Kitabın başlığından anlaşılacağı gibi, yazılar üç ana bölümde toplanıyor: En başta bizim eski ve emektar konu: Zihniyet. Arkasından Aydınlar ve nihayet İzm'ler!

Zihniyet bahsinde ilk yazı daha önce müsvedde halinde kâğıta dökülmekle beraber uzun süre zarf ve dosyalar içinde çile doldurmuş dağınık notların bir araya getirilişinden vücut buluyor. Yazı, elimizdeki şekli ile, önceki araştırmalarımı metot yönü ile tamamlayıcı niteliktedir. Şöyle ki: Seçilen çağın ve çevrenin -hangisi ise- ahlâk ve zihniyet dünyasına ilk yazılarımızdan beri sanat ve edebiyat ürünlerini konuşturarak yaklaşmayı denediğimiz hatırlardadır. Sanat ürünlerini, ne var ki, kaynak olarak kullanmanın hatıra getireceği soruları hemen ele alıp enine boyuna gözden geçirmek bizi düşündüğümüzden çok uzağa götürebilirdi. Orada fırsat bulamadığımızı burada denemeye çalıştık. Konunun teorik yönünü az çok belirledikten sonra bahsi o yolda ufak bir örnekleme ile tamamlamayı düşünebilirdik: **«İki Devir ve iki Terkib-i Bend»** o düşünce ile ele alındı. Bununla okuyucuya edebiyatımızın iki usta kaleminden (Bağdatlı Ruhi ve Ziya Paşa'dan) alınmış örneklerle Osmanlı toplum yapısını ve zihniyet dağılımını tanımakta yardımcı olmayı düşündük. Osmanlı toplumunun farklı zaman dilimlerinde ve yörelerinde göze ikili bir dağılım şeması çizdiği bilinmektedir: Bir yanda saltanat merkezinin zamanla bürokrat ke-

sime açılan ve ağırlık veren yaşama tertibi ile, taşranın konak ve tarikat karışımı yarı feodal- yarı cezbeli yaşama türünün oluşturduğu düalist toplum yapısı ile karşı karşıyayız. Okuyucu, «**Zihniyet ve Din**» kitabımızda belirtildiği üzere, taşraya açıldıkça bâtını (heteredoks) çeşnisi ağırlık kazanan bir yaşama tertibi içinde yörenin geniş rant kaynakları üzerine kurulu toplum düzenini («**rant kapitalizmi**» diyorduk) açık örnekleri ile bu sahifalarda daha yakından tanımak fırsatını bulacaktır. Ancak, sırası gelmişken, bir noktaya daha parmak basmadan geçmemeliyiz. Sözü edilen **ikili** toplum yapısında taşraya dönük yüzü ile yarı feodal - yarı cezbeli dediğimiz kuruluş biçiminin klasik anlamında -ve hele marksist anlamı ile alınacaksa- feodalizm ile fazla bir ilişiği olduğu sanılmamalıdır. Göz önüne alınan toplum kesiminin -Batı ortaçağından tanıdığımız- bir şato ve derebeyi etrafına halkalanmış **vassal** kuşağı ve bu halkalanmanın taraflara verdiği (ve yüklediği) hak ve külfetlerle alâkası yoktur. Onun içindir ki, biz de sırası geldikçe «feodalimsi» veya «feodal benzeri» gibi tartılı ve ölçülü deyimleri kullanmayı tercih ettiğimiz okuyucunun gözünden kaçmamış olacaktır.

Zihniyet bahsinde ilk incelemeyi izleyen diğer denemeler ya temamiyle yeni veya eskilerin esaslı surette gözden geçirilip genişletilmeleri ile vücut bulmuşlardır.

Aydınlar başlığını taşıyan ikinci bölümde daha önce yayınlanmış iki deneme birbirini izliyor: Birincisi «**Aydınlar Sosyolojisi ve Çağımız Aydını**» (İlk şeklinde bir kısım tertip ve dizgi hatasının düzeltilmesi ile beraber bazı ek ve notlar); ikincisi **Marksizm ve Aydınlar (Bilim, İdeoloji ve Marksizm)**; başlık ve takdimde önemsiz değişikliklerle beraber eskinin hemen hemen aynı!

Üçüncü bölüm İzm'ler başlığını taşıyor. İki kısımdan oluşan bir yazı dizisi. İlki daha evvel (metinde gösterilen yerde) yayınlandı: **Slogan Çağı ve İzm'ler Savaşı.** İkincisi diziyi tamamlamak üzere son olarak kaleme alındı: **İzm'ler ve Sistemler (Bir İzm'in Dünü ve Bugünü).**

Kitabın tertip ve dizgisinde sayın Taha Akyol'un bilgili, anlayışlı ve sabırlı yardımlarını gördüm. Kendisine burada bir kere daha teşekkürü borç bilirim.

Sabri F. Ülgener

ZİKNİYET ARAŞTIRMALARI

Temeller ve Kaynaklar

BAŞLANGIÇ

Bir İlginin Tarihçesi

Zihniyet ve özellikle iktisat zihniyeti araştırmalarının ülkemizde şöyle böyle yarım yüzyıla yakın bir geçmişi vardır. Başlangıcı -açık bir tarih vermek gerekirse- 1934 lere kadar gider. Almanya'dan taze bir kuvvet ve enerji ile gelip aramıza katılan hocaların ve özellikle *Alexander Rüstow*'un konuyu ilk olarak kürsüye getirmeleri [hatırladığım ilk araştırma : Rüstow, *İktisat Sistemi ve İktisat İdeolojisi* (1)] karanlığa ilk kibriti çakmış oluyordu. İktisat zihniyeti ki bir yerde iktisatla kültür ve sanat tarihinin buluştuğu noktada belirlenmekte idi. Gençlik heyecanından olmalı: Yılların hobby olarak nasılsa meydana getirdiği sanat ve edebiyat merakıma -divan şiiri ile arada epey bir aşinalığım olmuştu- bu kibrit çakışı beklemediğim anda yön verdi. Konuya adam akıllı ısınmıştım. O hızla ilk karşılaştığım isim *Werner Sombart* oldu. Kapitalist düzenin ona göre en önemli ve başta gelen unsuru zihniyet tarafı idi. *Sombart* kıvrak kalemi ve berrak, çekici üslubu ile okuyanı gerçekten etkilemeye yetiyordu. Konuya ilk onunla yanaşmış olmayı kendim için bugün de mutlu bir tesadüf sayarım. *Sombart*'ın berrak ve belki biraz sığ üslubundan başlayıp işe koyulmak konuya ısınma bakımından isabetli olmalı idi. Fakat arkasından *Max Weber*! Öbüründe berrak su şırıltısına karşı burada üstünüze yuvarlanıp gelen o loş, karanlık dalgaya, o kolay ölçülemeyen derinliğe bir kere gövdenizi kaptırdıktan sonra artık kolay mesafe alınır bir zemin üzerinde olmadığınızı anlamakta geçikmeyeceksiniz. Fakat olan olmuştur. Konuya ısındıktan sonra ağır aksak yola devamdan başka yapacak şey yoktur. Satıhta kalmak, konuya şurasından burasından kolayına getirip düğüm atıvermek.. Öylesi de istenmeyince meydan yıllar yılı sürüp gidecek sabırlı bir birikime kalıyor demekti.

Birikimin ilk sonucunu 1951 de alabildik : Yıllar içinde düşe kalka ve bir hayli doğum sancısı ile nihayet *«İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet*

---

1) **Ekonominin Bugünkü Meseleleri başlıklı** *konferanslar serisi* içinde, sah 7 ve dev. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi - İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü yayını, No. 1, 1934.

Meseleleri» yayınlandı (2). Bunu arkadan zihniyetin dinî-tasavvufî kökleri ve kaynakları üzerine ikinci bir inceleme izleyecekti. Üstlendiğim işin, aslına bakılırsa, ilkinden de zor ve çetin olacağını işin başında yeterince anlamış değildim. Fakat elime kalemi alır almaz öyle olmadığını anlamakta geçikmeyecektim. Esasında birinci kitabın dahi başıma ne kadar iş açtığını hatırladıkça ikincisinin çalışmalarımı bütün bütün yokuşa süreceğini hissetmemiş olamazdım. Bahse burada da kolayına getirip bir iki düğüm atmakla her şeyin çözülmüş olacağı gibi bir düşünceye kapılmadan yol almak gerekecekse, formasyon tarafı bir yana, kaynaklara asgarî ölçüde vukuf hedefe varmanın ilk ve temel şartı idi. Konuyu üstelik tasavvuf ve iktisat gibi bizde şimdiye kadar fazla işlenmemiş ve aslında da kolay bağdaşır görünmeyen mevzulara doğru yönlendirmenin zorluğu da ortada idi. Bütün bu zorluklar üst üste biriktikçe yıllar yılı konuya dönmek mümkün olmadı. Belki de hiç dönemeyecektim. Ama arada elim değip birikmiş notlara göz gezdirdikçe bir zamanlar yazıp bozup bir kenara attıklarıma acınarak bakmaya başladım.

Acaba düzeltilip hale yola konulamazlar mı idi? Aralarında hiç mi işe yarar tarafları yoktu?

Uzun, çileli bir yolculuğun hikâyesini burada daha fazla uzatmaya gerek yok! İnsan bazen düşündükçe karanlık bir çıkmazdan kurtulmanın yollarını pek alâ bulup buluşturuyor veya buldum sanarak avunabiliyor. Burada da öyle oldu. Bir zaman geldi, düşündüm ki zor bir yolun ola ola tek yolcusu ben değildim. Gönlünde yatanla gücünün yettiği kadarın birbirine denk getirememenin kahrını daha kimler çekmemişti! Garip bir his, belki de insan yaradılışından gelen bir aranış olmalı: Çile ve kahır yolunda yalnız olmadığını bilmek; aynı derdi daha bir çokları ile paylaştığını düşünebilmek bir yerde cesaret verici olacaktı. Dil ve edebiyatımızın bir büyük ustasından -*Muallim Naci*'den- aşağıya aktardığım sade, samimi ve açık yürekli sözleri okuduğum zaman satırlar arasında kendimi, kendi çilemi buluyor gibi olmuştum. Gençlik yıllarının bir büyük tutkusundan söz ediyordu Naci: Bir edebiyat kamusu yazmaya özenmişti. O «tatlı hayal» peşinde avunmak için sık sık kaleme davrandığı oluyordu. Ama neler çekmemişti:

«Yazardım yazardım beğenmezdim. Kâğıtları yırtar atardım. Bu hayalî bir söz değildir. Vâkidir. Ayniyle naklediyorum. Bir haylı zaman geçti. O fikir yine zihnime uğramaktan geri kalmazdı. Bir vakit oldu ki yazdığım parçaları mahvettiğime pişman oldum. Emeklerime acıdım. 'Zavallı yazdıklarım! Siz kaabili tashih olmak meziyyet'indende mi mahrum idiniz' demeye başladım. Nihayet.. tekrar bir takım parçalar yazmak lâzım geldi. Meydan buldukça yazmaya devam ettim. Haylı şey birikti. Tekrar gözden geçirmeye gelmiyor. Hemen hepsini ar-

---

2) 1981 de değişik bir başlıkla yeniden gözden geçirilmiş ikinci baskı: **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası;** Der Yayınları. Adı geçen çalışma o yolda ilk kalem tecrübemiz değildir. İlk etüdümüz. «**İktisadî Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri**» başlığını taşır (İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt 1, No. 3 - 4, sah. 1 ve dev. 1941).

kadaşlarının yanına göndereceğim geliyor... İstediğim surette yazabilsem maksat husule gelecek. Ne faide ki benim için istediğim surette yazabilmek muhâl (imkânsız) denilecek derecede güç! İktidarım himmetimle mütenasip olmalıydı. Her halde böyle şeyleri yazmak yazmamaktan evlâdır (yeğdir) itikadında bulunduğum için aczim beni ye'se düşürmüyor. Sâyim tezayüt ettikçe aczim tenakus ediyor sanıyorum. Bu bir güzel tesellidir!» (İstılahatı Edebiyye, s. 8).

Yılların biriktirdiğini kâğıt üstüne dökerken o «güzel teselli» -kuru bir avunma değilse eğer- yol boyu bize de destek olacaktı ve sanırım olmuştur da. *«Zihniyet ve Din»*i ona ve aynı zamanda yakın dostların esirgemedikleri desteğe borçlu olduğumu söylemeliyim. Aslında birbirinden otuz yıl gibi uzun bir geçikme ile vücut bulan iki kitaptan ilki (ikinci baskısı) ile ikincinin -arada bunca geçikmeyi affettirmek istiyormuş gibi- aynı yıl içinde (1981) peş peşe yayın dünyasına gözlerini açmaları bu çift kollu destek ve teşvik sayesinde mümkün olmuştur. İkisi ile artık zihniyet araştırmalarının da tamamlanmış olacağını düşünebilirdim. Ancak eldeki yığına bir kere daha eğilince bir kısım notların -çoğu metodoloji ve uygulama ile ilgili- ne birincisine ne ikincisine yediriiemeden boşlukta bırakıldığını gördüm. Onların da dosya ve zarflar içinde uyuklayıp kalmalarına gönlüm razı olmadı. Bunca zaman zindan hayatı yaşattığım bu dağınık notları da şimdi iyi kötü giydirip kuşatıp gün ışığına uğurlarken arkalarından «yolunuz açık olsun!» diyorum.

İKTİSAT ZİHNİYETİ VE İKTİSAT AHLÂKI

1. Unutulan Boyut :

İnsan ve Zihniyet

İktisadî analizde zayıf bir tarafımız olmalı : İnsanı çoğunlukla devre dışı bırakarak olup bitene sadece mal ve para akımı gözü ile bakmayı alışkanlık haline getirmişiz. Dizi dizi rakamlar, formüller, göz doldurucu gösteri ve göstergeler! Hepsi iyi ve hiç birine bir diyeceğimiz yok! Ancak bütün bu dizileri ve matematik bağlantıları temelde ruh ve mana tarafı ile doldurup canlandıracak unsuru -i n s a n i- hiç yokmuş gibi düşününce işin rengi değişiyor. Ekonomik düzenin son kertede insan davranışımızla belirlenmiş olacağını kolaylıkla gözden kaçırıyoruz. Aynı usuller, aynı teknoloji bir yerde istenileni verirken bir başka yerde tam aksi sonuçlara varıyorsa, farkın usul ve âletlerden çok onları kullananın vasıflarından gelmiş olabileceği bugün bile yeterince anlaşılmıştır denemez. *Sombart*'ın 1920'lerde *«Modern Kapitalizm»*i kaleme alırken en fazla yakındığı nokta da bu idi : Aradan canlıyı çıkararak ekonomiyi cansız madde yığınları olarak görmek! Hani *Goethe*'nin Mefisto ağzından söylettiği gibi :

«Kim bir canlıyı tanımak ve anlatmak istese,
İlk işi ruhunu kovmak oluyor»! (1)

Aslında tam tersi olmak lâzımdı. Analize insansız değil, insandan başlamak gerekecekti. Daha önce de yazmıştık : *«İktisadî yaşayış, nerede ve hangi zamanda olursa olsun, yalnız mal ve eşya yığınlarının bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile i n s a n gerçeği yatar. Kapitalizmi, söz gelişi, kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı, yahut o akımların gövdeleştirdiği kuruluşlar değil, aynı zamanda ve belki daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplam ifadesi olan yaşayış normlarıdır. Pre-kapitalist insan için de aynı şey söylenebilir. O da içinde yaşadığı dış kalıpların basit bir fonksiyonu olmaktan*

---

1) Werner Sombart, **Der moderne Kapitalismus**, Cilt 1 (erster Halbband), sah. 24, 1928.

çok çevreye ve maddî eşyaya belli bir bakış açısı ile, kısaca, bütün bir iç dünyası ile karşımıza çıkar» (2).

Ekonomiye ruhsuz ve insansız yaklaşım eski şiddetinde değilse de izlerini hâlâ sürdürüyor olmalı idi ki, yukardaki satırları kâğıta döktüğüm sıralar iktisadın içinde ve ortasında değil de başka alanlara açılan sınır boylarında kazma kürek sallıyormuşum gibi garip bir his taşıdığımı gizleyecek değilim. Kendimi gerçi ilgi çekici, fakat ne olsa sahaya yabancı bir hobby'ye kaptırmış bir meraklı gibi görmekten uzun zaman kurtulamadım.

Bu his bugünkü anlamında *iktisadî gelişme ve büyüme teorisi* ile bağlantı kurduğum yıllara kadar devam etti. Manzara artık değişiyordu. İnsan nihayet eti ile kemiği ile iktisadî büyümenin vaz geçilemez faktörü ve elemanı olarak sahnenin ortasında hak ettiği yeri buluyordu. Davranış ve zihniyet; nihayet anlaşılıyordu ki, öyle olsa da olur olmasa da gibilerden bir kenara itilip geçilecek meraklı harcı bir mevzu değildi. Soyut, matematik büyüme modelleri yanında daha çok davranış ve zihniyet tarafına yönelik araştırmalar. *(Lewis, Rostow* ve daha pek çokları) birbirini izledikçe üzerimden ağır bir yükün kalktığını hissediyordum. Hatta onlara kadar gitmeye de hacet yoktu. *«İktisadî gelişmenin pür iktisadî terimlerle tahlili mümkün bir hadise olmadığını»* iktisadî analizin usta kaleminden -*Schumpeter*'den- okuyup öğrenecektik (3).

Evet, iktisadî büyüme ve gelişme analizi, ileri geri oynamalarla beraber, bizi bir yerde kendiliğinden ve dosdoğru i n s a n faktörüne götürüyordu. Gidiş, *Hirschman*'ın sözleri ile, *objektif, elle tutulur (tangible) ve sayılabilir unsurlardan gitgide ele gelmez (intangible) ve sayılamaz fenomenlere doğrudur (4).* Önce t a b i î k a y n a k l a r: Klasiklerden bu yana (belki 1929 lara kadar) iktisadî gelişmeden ne vakit söz açılsa tabiî kaynaklar sahnenin ön plânında ele alınmış konulardır. Arkasından boy gösteren ikinci faktör: S e r m a y e v e t e ç h i z a t! Özellikle yeni gelişen ülkeler günün konusu halini aldığı yıllardan bu yana bahis o tarafı ile alâka toplamıştır. Kalkınma çabasındaki ülkeler ister kendi kaynakları ile, ister dış yardımlarla yeteri kadar sermaye ve teçhizata kavuştuktan sonra her şey yoluna girmiş sayılabilirdi. Fakat bu düşünceye de -haklı tarafları ile beraber- bir başka yönden meydan okumakta geçikilmeyecekti. Sıra bu defa üçüncüsüne, i n s a n faktörüne geliyordu: Gelişmenin ayak bağı gerçekte ne tabiî kaynaklar ne sermaye kıtlığı (bunların iç ve dış düzenlemelerle bir dereceye kadar giderileceği düşünülebilirdi), fakat yönetici arzındaki yetersizlikti. Sermaye arzındaki kıtlık kadar ve belki ondan da fazla menejer vasıf ve kabiliyetlerinde eksiklik! Davranışı ve zihniveti ile insan artık inkâr edilemez biçimde sahnenin önünde ve ortasındadır.

---

2) **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası,** sah. 12.

3) J.A. Schumpeter, **Theoretical Problems of Economic Growth,** Journal of Economic History, 1947, 1 - 9 **(Essays of J.A. Schumpeter** içinde, sah. 229, 1951).

4) Albert O. Hirschman, **The Strategy of Economic Development,** sah. 1, 1958. Yale University Press.

Aslında bir önceki iktisatçı neslinin hatta nesillerinin dahi böylesi açık bir gerçeğe gözü kapalı kaldığı söylenemez. İktisadî çabamızın merkezi olarak piyasanın dosdoğru ve sadece objektif miktar değişmelerine sahne olmaktan öte bir mana taşımadığını sanmanın yanlış olacağı çoktan su yüzüne çıkmıştır. Ve yine çoktan anlaşılmıştır ki, ekonomik sayılar ve büyüklükler soyut rakam dizilerinden ibaret olmayıp beşerî arzu, istek ve tercihlerin bir yerde hacim ve miktar değişmelerine (yerine göre arz ve talep büyüklüklerine) dönüşmesinden başka şeyler değildir. Fiyat teşekkülü de aynı suretle piyasada arz ve talep olarak bilinen hacim ve miktarların ürünü gibi görünürse de altında türlü irade, istek ve ihtirasların karşılaşmalarının bir çeşit dışa yansımasından (*«objectivation»*undan) ibarettir (5). Olup bitene o açıdan *madde ve insan bileşimi* gözü ile bakmak da yanlış olmayabilir. O yolda en doğrusunu sanırız ünlü İngiliz iktisatçısı *Alfred Marshall* söylemiş olmalıdır: Maddî tatmin araçlarının elde edilişi ve kullanılışı ile ilgili ferdî ve sosyal faaliyetimizin bilimi olarak iktisat, Marshall'e göre, bir yüzü ile *madde ve servete* açıksa, öbür yüzü ile *insana* (insan davranışına) dönüktür. Buna göre de bir yanda servet bilgi ve araştırmasını *(study of wealth)* öbür yanda, belki daha da önemli olarak, insan araştırması *(study of man)* tamamlayacak demektir ki bununla *insan karakteri* de (onun yerine pek âlâ zihniyeti de denebilirdi) iç örgüsü ve şekillendirici unsurları ile *-din* ve *iktisat* başta- kendiliğinden ön plana geçmiş oluyordu (6).

Görülüyor ki, kapı irade, istek ve ihtirasları ile canlı varlığın -insanın- yüzüne hiç bir zaman kapanmış değildir. Bahsi hele insan karakterine kadar getirdikten sonra bir adım ötede iç dünyamızın his ve heyecan tarafına, belki irrasyonel denebilecek hareket ve tepki âlemine uzatmamak için sebep kalmıyor. O bir adım dediğimiz mesafe de bugün için, görebildiğimiz kadar, aşılmışa benzer. Kâğıt üstünde görünüşü ile üç beş «rasyonel» karar şıkkı etrafında dönüp dolanan insan (ilk yaklaşım için belki vaz geçilmez bir basitleştirme yöntemi) daha ileri adımlar için çoktan gerilerde kalmıştır. Netekim -daha yakın geçmişten örnek vermek gerekirse- *J.M. Keynes* gelişme sürecini silik ve soyut şemalar arkasında canlı, dinamik faktöre -insana- ve onun hesaba kitaba gelmeyen «emosyonel» tepkilerine kadar götürmedikçe sonuç alınamayacağı noktasında ısrarlıdır (7). Yatırım kararı, ona kalsa, iyimser veya

---

5) Bu hususta daha etraflı olarak O. Zwiedineck - Südenhorst, **Von der aelteren zur neueren Theorie der Ökonomie**, München 1925.

6) A. Marshall, **Pirinciples of Economics**, 8. baskı, sah. 1. Marshall günlük yaşayışımızın iki cephesine çok yerinde olarak işaretle beraber o iki cephe (yani din ve iktisat) arasında karşılıklı ilişkiler üzerinde durmamıştır. İnsanın karakterini belirlemede dinden iktisada ve iktisattan dine karşılıklı tesirler göz önüne alınmadıkça tabloya tamamlanmış gözüyle bakılamaz. Bu tesirleri ve karşılıklı etkileri göz önüne aldığımız anda ise ayağımızı Marshall'den Weber'e basmış oluruz.

7) J.M. Keynes, **The General Theory of Employment, Interest and Money**, sah. 162 ve dev. 1936. Keynes'in de bizzat belirttiği gibi, ilk bakışta net ve açık

karamsar heyecan dalgaları ile iç dünyamızda şekillenen bir oluşum sürecinin ürünüdür. Karar mekanizmasını bu dalgalanmalar dışında bir dizi matematik ifade kalıbına dökerek o kadarı ile hepsine ve her şeye oldu bitti gözüyle bakabilen soyut teorik yaklaşım gerçeğin ve insan yaradılışının türlü girinti çıkıntıları karşısında yaya ve yavan kalmaya mahkûmdur.

*

Yalnız dışı ve dıştan göründüğü kadarı ile değil, his ve istekleri, değer ve tercih ölçüleri ile gerçek ve dolu insan! Onun peşindeyiz! Ve peşinde olduğumuzu söylerken ayağımızı farklı bir sosyolojik zemine bastığımız gözden kaçmamış olacaktır. Atılan adıma, bir bakıma, katı ve donuk haliyle dış görüntüden öz ve mana tarafına yöneliş gözüyle bakmak da mümkündür. Bize zihniyet dünyasının kapılarını açacak olan yaklaşımı orada aramak yanlış olmayacaktır. Örneği *Max Weber*'den alabiliriz (8). Sosyal davranış (fiil), *Weber*'e nazaran, yalnız dış görünümü ile değil, başkalarının fiil ve hareketine yönelik olarak kişinin (süje'nin) güttüğü maksat ve manaya (kasıt ve niyete) göre belirlenir ve açıklık kazanır. Dış görüntü ne olursa olsun, sosyal fiil doku altındaki bu kasıt ve niyete ve gerilerindeki motifler zincirine göre bizim için *anlaşılabilir* (yorumlanması mümkün) bir muhtevâ taşıyor denebilir. Araştırıcıya düşen iş de, fiil ve hareketi içten doğru dayalı olduğu motiflere bakarak *yorumlayıp anlamaktan* ibarettir. Bizim için anlaşılması mümkün bir motife dayalı olmayarak peşinden sadece bir dizi bilinçsiz tepki hareketine ve iç güdülerin getirdiği reflekslere yol açmakla kalan fiiller alâka çevremiz dışında kalır. O halde, özetlemek gerekirse, herhangi bir fiil ve davranışı bizim için üstünde durmaya değer bir konu haline getiren derindeki *yorumlanabilir ve anlaşılabilir* mana muhtevâsıdır. Sosyal fiil ve davranışı tanımak bir bakıma onu dıştan eylem ve hareket tarafı ile görmek kadar içteki bu öz ve mana tarafı ile de a n l a m a k t a n ibarettir (9).

İşin bizi asıl ilgilendirecek tarafı — z i h n i y e t konusu — da bununla yanılmıyorsak kendiliğinden gündeme gelmiş oluyor.

Aşağıdaki satırlarla zihniyet bahsine biraz daha eğilirken başlıca iki soru üzerinde durulacaktır: Önce *zihniyetle* (ve daha açık olarak *iktisat zihniyeti* ile) ne anlıyoruz? İşin o yanına yeterince açıklık getirdikten sonra sıra ikinci so-

---

görünen eğilimler biraz derinleştirildikçe her birinin altında sosyal yapının ve insan psikolojisinin değişik izlerini görmemek mümkün değildir. İktisatçının çoğu zaman, alışkanlık icabı, net terimler olarak göz önüne aldığı unsurların -meselâ para arzı ve talebinin- dörtköşe görünümü altında yığınla ve rengârenk eğilimlerin mahşerî kalabalığı yatar. Hani insana neredeyse bir mezar taşı suskunluğu karşısında şairle beraber «**dışı sükûn ile zâhir derûnu mahşerdir!**» dedirtecek kadar kalabalık bir yığın! O hususta aynı zamanda «**Millî Gelir, İstihdam ve İktisadî Büyüme**» kitabımızdaki açıklamalarada bakınız, sah.

8) O hususta kısa ve toplu bilgi için Max Weber, **Wirtschaft und Gesellschaft** (**Grundriss der Sozialökonomik** sergisinde), sah. 1 ve dev. 1925.

9) Anlayıcı metot üzerine biraz aşağıda daha etraflı bilgi verilecektir.

ruya gelmiş olacak: Belli bir çağın veya seçilmiş bir ortamın zihniyeti diyebileceğimiz o karmaşık bütüne *yanaşma ve yaklaşmanın yolu veya yolları* neler olabilir? Soru o yolda seçilmiş bir örnekleme, daha doğrusu deneme ile noktalanmış olacaktır.

İktisat Zihniyeti :

Tarif ve Unsurlar.

Soruyu bir kere daha tekrarlayarak söze devam edebiliriz:
Zihniyet nedir ve özellikle iktisat zihniyeti ile ne anlıyoruz?
Belli bir çağ ve çevreyi göz önüne alarak açık bir tarifte birleşmek sanırız imkânsız olmayacaktır:

İktisat süje veya süjelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yollu açıklanışı (10)! Bir bakıma genelde hepsi de belli bir bakış açısında bütünleşmiş haliyle sürdürülen *değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı*! Daha kısası: *Dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış*!

Cümle son şekli ile yabancımız olmasa gerek: İktisadî faaliyeti bundan önceki yazılarımızda da ihtiyaç tatmini yolunda m a d d e, ç e v r e v e z a m a n a farklı ölçülerde bir mesafe ve tavır alış diye tarif ettiğimiz hatırlardadır. Eşyaya ne gözle bakıyoruz? Çalışma ve kazanmaya takındığımız tavır nedir? Çevreye ve yabancıya nasıl bir gözle bakıyor ve geleceğe -uzak yada yakın - nasıl bir mesafe bilinci içinde karşı çıkıyoruz? Bütün bu bakış ve davranışlara içten katılan eğilim ve değer hükümlerinin -demin söylenenleri tekrarlayalım- söz ve deyim halinde ve genellikle telkin yollu ifadesi zihniyet dediğimiz kompleksi oluşturuyordu. İki defadır üst üste *söz ve deyim halinde ve telkin yollu* dememiz de sebepsiz olmamalı: Zihniyet -hangi yönde ise- o yolda benimsenmiş değer hükümlerinin haklılığına gerek kendini, gerek başkalarını inandırmak ve o nokta da ilgiyi sıcağında tutmak üzere çoğu zaman ezbere tekrarlanan kaide ve kuralların toplam ifadesidir. Hangi devrin ve çevrenin zihniyetini alırsak alalım, hepsinin bir sıra söz ve deyim halinde kendine çıkış noktası ve dışa açılma aracı bulduğunu görürüz. Biri, söz gelişi, *«vakit nakittir!»* derse, öbürü *«acele işe şeytan karışır!»* diyecektir. Biri *«bakarsan bağ olur!»* derken öbürü *«sana ısmarladılar mı bu yalan dünyayı!»* diye kestirip atacaktır. Dışa boşalma ve kendini açıklama fırsatı bulamadan temamiyle içe gömülü

---

10) Yukardaki tarifle genel olarak benimsenmiş zihniyet anlayış ve tariflerinden -normal ve kaçınılmaz farklarla beraber- çok uzaklara düştüğümüzü zannetmiyoruz. Örnek olarak Sombart'ı alalım: İktisat zihniyeti ile Sombart'ın anladığı, iktisadi faaliyeti tayin eden her türlü fikrî - manevî faktörler (**alles Geistige**), o cümleden olarak sübjektif değer anlayışı, seçilen ve uyulmak istenen hedefler, uyulan norm ve kurallar (maximes), kısaca, iktisat süjesinde canlı haliyle yaşayan motifler toplamı (**Der moderne Kapitalismus**, I/1, sah. 13). Sombart daha bir çok yayınlarında aşağı yukarı aynı veya benzeri tarifi vermiştir.

kalmış hisler ve duygulara zihniyet diyemiyoruz. Çağın zihniyetine de bu çıkış ve boşalmalar aracılığı ile yaklaşma fırsatı bulacağımızı aşağıda sırası gelince daha etraflı göreceğiz.

Yukardaki açıklamaların hatıra getireceği türlü noktalar vardır:

1. İktisat zihniyeti ile çağın genel görüşleri ve inanışları dışında, psikologların dikkatinden kaçmış ayrı, müstakil bir sahayı söz konusu etmek istediğimiz zannedilmemelidir. İktisat zihniyeti bir bakıma toplu bir bütün halinde esasen bilince ve bilinç altına yerleşip sinmiş olan telkinler manzûmesinin -dünya görüşünün- muhtelif köşelerinden biri, olsa olsa iktisadî faaliyetimize ve kuruluşlara bakan yüzü demektir. Biraz önce *«genelde hepsi belli bir bakış açısında bütünleşmiş haliyle»* derken anlatmak istediğimiz de başka bir şey değildi. Belli bir bakış açısı veren genel ve toplayıcı sistemi bir bakıma *«dünya görüşü»* veya *«çağ görüşü»* yada kısaca *«kültür»* diye ifade etmek yanlış olmasa gerekir (11). Günümüz araştırmacılarının esasında k ü l t ü r ü o açıdan birbiri ile bağlantılı ve biri öbürünü bütünleyen fikir, inanç, tavır ve değerler toplamı ve onlarla vücut bulan zihnî - ruhî davranış biçimi *(mental pattern)* manasına aldıkları bilinmektedir (12). O haliyle, iktisat zihniyeti ve öylece mal, çevre ve zaman olarak yaşadığımız dünyaya bakış açımız da kültürümüzün bir parçasıdır demekte hata yoktur.

Adına kültür diyelim veya başka bir isimle analım, hareket ve faaliyetlerimizi çepçevre kuşatan dünya görüşünü kapalı bir bütün (concensus) olarak alınca, muhtelif disiplinlerin bu bütünü farklı köşeleri ile paylaştıkları gözden kaçmıyor. Değişik kolları ile sanat tarihi (edebiyat, estetik v.s.), din ve nihayet bizim üzerinde durduğumuz iktisat zihniyeti hep aynı bütün etrafında halkalanmışlardır. Onun için birini yakalamak istediğimizde öbürünün aracılığına baş vurmak daima mümkündür. Bizim aşağıda deyeceğimiz usul de bundan farklı olmayacaktır.

2. Yine baş taraftaki açıklamalardan çıkaracağımız başka sonuçlar vardır. Zihniyet (ve özellikle iktisat zihniyeti) yalnız içe dönük bir his ve duygu âleminden ibaret değildir. Biraz önceki sözleri ile Sombart'a uyarak zihniyeti insan varlığımızın her türlü manevî - fikri muhtevası *(alles Geistige)*, veya sadece mana yönü ile *(Sinnhaftigkeit)* almak onu bir yerde yaşanan gerçeğin dışına, soyut metafizik bir düzlüğe sürmekten başka sonuç vermez. Biraz önce de değindik: Herhangi bir fiil ve davranış içten doğru dayalı olduğu motif ve değer hükümleri ile *«anlaşılabilir»* bir mana muhtevası taşıdığı kadar bizim için ilgi çekici oluyor. İç örgüyü oluşturan bu muhtevaya da zihniyet diyoruz. Fakat öyle diyebilmemiz için bütün o motif ve değerler toplamının tabanda bir gerçek yapıya, elle tutulur bir davranış temeline dayalı olması şart-

---

11) Bu hususta daha etraflı olarak, Henri Hauser, **Les origines historique des problèmes économique actuel** 1930.

12) Konu ile ilgili olarak, Wilson D. Wallis, **Mental Patterns in Relation to Culture, The Making of Seciety** içinde, sah. 730 ve dev. (Modern Library).

tır. Nitekim *Max Weber* de kapitalist zihniyetten söz ederken onu öyle dış dünya ile ilişkisiz ve sadece içe dönük bir duyuş ve inanıştan ibaret olmayıp olsa olsa *«ethik» yanı ile (yani telkin yoluyla) kendini bir takım hareket ve davranış normları halinde açıklayan bir yaşama stilinin ifadesi* olduğunu belirtmiştir (13). Evet tabandaki gerçek: Yaşama stili! Onun bir takım normlarla kendini açıklayışı zihniyet tarafını meydana getiriyor. Zihniyet bu haliyle tavır ve davranışımızın özünde ve yapısında olan bir şey! İlk çalışmalarımızdan beri iktisat zihniyeti ile iktisat ahlâkı arasında belirtmeye çalıştığımız ayırım çizgisini de, yanılmıyorsak, bu noktaya getirip bağlamak gerekecektir. Zihniyet, fiil ve hareketimizin iç ve öz malı olarak dokusu dışında değil, içindedir. İktisat ahlâkı ise belli bir hareket kuralının takipçi, yerine göre emredici faktörü olarak davranışımızın üstünde ve karşısında demektir. Birinde ayrılık gayrılık diye bir şey yok; öbüründe bir karşı karşıya geliş, bir çelişme, en azından bir diyalog! Zihniyet tahlillerinde bir çok yanlışın gerçekle normatif olanı yeterince ayırt edememekten geldiğini biliyoruz.

3. Zihniyet bahsi ile ilgilenen araştırıcının kaçınılmaz olarak üzerine eğileceği konulardan biri de sebep ve sonuç ilişkisidir. Sosyal fiil ve hareketin, elle tutulur somut tarafı ile beraber, üstten alta bir seri değer anlayışının bir araya gelişinden vücut bulmuş bir kompleks olduğunu biliyoruz. O arada tabiatiyle zihin katlarına yerleşmiş değerlerin ne derece dış yapıya -fiil ve aksiyon tarafına- bağlı oldukları ve ne dereceye kadar bizzat onları yoğurup şekillendirdikleri sorusu uzun uzun tartışma konusu yapılabilir. Zihniyet sadece gövde ve yapıya eşlik eden bir gölge hadise midir; yoksa gövde ve davranışı şekillendirmede ayrıca pay sahibi bir etken olduğu düşünülemez mi? Her iki yönde de ölçüyü taşıranlara dün olduğu gibi bugün de rastlanır. Tarihî maddeciliği -şimdiye kadar çok çiğnenmiş ve didiklenmiş haliyle- bu sahifalarda tekrar ele alacak değiliz. Öbür kanatta belki söylenecek bir kaç şey olabilir: Evvelâ, *Max Weber'e*, kalvinizmi kapitalist düzenin en etkin faktörü olarak ileri sürüyor diye, hem de kendisinin açık açık direnmesine, hatta zaman zaman aksini savunmasına rağmen, karşı çıkanlar az değildir (14). Bizce *Weber* değil ama *Sombart'ın* o yolda haklı tenkitlere açık kapı bıraktığı söylenebilir. Biraz önce *Sombart'ın* zihniyet anlayışından söz ederken de değinilmişti: Zihniyet (özellikle kapitalist zihniyet), ona göre, olup bitenin yalnız içe dönük yanı değil, aynı zamanda kurucu ve şekillendirici unsurudur. Yukardaki tarifin peşinden gelen şu satırlara da göz atılsın: *Her çağın kendine göre hakim bir zihniyeti vardır ve çağın iktisadî yaşayışı onunla biçimlenmiş olur* diyor *Sombart.* Bu sözler daha sonraki satırlarla biraz daha açıklık kazanır: *«Kitapta temel fikir olarak her farklı çağın farklı bir zihniyeti olduğu fikrinden yola çık-*

13) Max Weber, **Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus**, sah. 43. Schumpeter de zihniyeti yalnız geçerli fikir ve inançlar sistemi olarak değil fakat bilhassa **geçerli tavır ve davranışlar** olarak tarif emtiştir (**Essays**, sah. 229).

14) Max Weber'e bu yolda yapılan tenkitler **Zihniyet ve Din** kitabımızda etraflıca gözden geçirildiği için bu sahifalarda tekrarına gerek görmüyoruz.

tım ve zihniyetin her defa kendine uygun bir form bulduğunu ve öylece İktisadî organizasyonu yarattığını ileri sürdüm» (15). Aynı cildin bir başka yerindeki satırlar ise daha kesin ve katı: *«(Atılgan) teşebbüs zihniyeti ile (temkinli) burjuva zihniyetinin karışımından vücut bulan ruh ve mizaç: Kapitalist zihniyet işte bu! Kapitalizmi yaratan da bu zihniyettir»* (16).

Kapitalizmi yaratan gerçekten zihniyet tarafı mıdır? Öyledir deyip geçecek olsak o vakit burada sayılması dahi mümkün olmayan başka tür etkenlerin payı ne olacaktır? Evet, sözü sebep ve sonuç tartışmasına döktüğümüz an bahsin içinden çıkılmaz bir hal alacağı şüphesizdir. Fakat ne olursa olsun, bütün bu zorluklar zihniyet gerçeğine gölge düşürmeye yetmez. Tanınmış iktisatçı *F.H. Knight* da aynı sonuca varıyordu: Sebep ve sonuç tarafı bir yana, kapitalist düzenin ve sivilizasyonun en önemli cephesi kapitalist zihniyettir demekte Knight elbette haksız değildi (17).

Hangisi sebeptir, hangisi sonuç yollu bir tartışmaya kesin ve kestirme bir çözüm getirmek mümkün olmayınca yapılabilecek tek iş kalıyor demektir: İki veya daha çok kültür objektivasyonu arasındaki mana yakınlığını göz önüne sermek! Daha fazlasına gücümüz yetmiyor. Tarih sırası ile öncelik ve sonralığı değil, ancak yanyanalığı tesbit edebiliyoruz (18). Böyle bir yaklaşıma, istenirse, a causal görüş demek de mümkündür (19). Bu, hemen ilâve edelim ki, sebep ve sonuç aramaktan kesinlikle el çekmek değil, sadece ilk sebebi bulmaktan uzak durmak manasına kullandığımız bir deyimdir. İki veya daha çok olaydan hangisi öncedir, hangileri sonra? Orasını belli ve somut bir vakada ampirik olarak ancak tarihçi söyleyebilir. Teorik yaklaşımın o konuda peşin olarak gözeteceği değişmez bir sıra yoktur. Daha önceki yazılarımızda da açıklandığı üzere, belli bir faktörler kombinezonunda sonuç dediğimiz olaya kendinden sonra gelenler üzerinde muhtemel etkileri ile pek âlâ sebep gözüyle bakılabilir.

Yollar ve Kaynaklar :

Yaklaşım ve Yorum

Seçilmiş bir çağ veya çevrenin zihniyetine bizi götürecek veya en azından yaklaştıracak türlü yollar vardır. Hedefe kimi *dosdoğru,* kimi *dolambaçlı* giden yollardır bunlar.

---

15) Sombart adı geçen kitap, sah. 24 ve dev.

16) Aynı yerde sah. 329.

17) Frank H. Knight, **Historical and Theoretical Issues in the Problem of Modern Capitalism (On the History and Method of Economics Selected Essays:)** sah. 98.

18) O hususta Hans Oppenheimer, **Die Logik der soziologischen Begriffsbildung,** sah. 92.

19) A causal görüş üzerine **Zihniyet ve Din** kitabımızda daha etraflı bilgi verilmiştir; sah. 106 ve dev.

Werner Sombart zihniyetin kaynakları olarak şöyle bir sıralama üstünde durmuştu: (20)

1. Zihniyeti vasıtasızca, yani dosdoğru ifadeye yarayan yollar:

Başta ilgili kişi ve gruplarla yürütülen temaslar, konuşmalar (interview), tutulmuş hatıralar, otobiyografiler, notlar v.s. Zihniyeti dosdoğru tanıtan bu ve benzeri kaynaklara göre dolambaçlı yoldan tanıtanlar tabiatiyle daha geniş bir yer tutarlar. O arada:

2. Zihniyetin bir çeşit gövde ve beden olarak dış görünümü: İş yerleri (fabrikalar), köy kuruluşları, limanlar, kanallar, vakıflar v.s.

3. Hukuk kuralları. Rekabete dair hükümler; reklam ve fiyat teşekkülüne veya tesbitine ilişkin kurallar.

4. Ahlâk kaideleri (dinî ve dünyevî).. Çağın dünya görüşünü eleştiren, alay ve mizah yanıyla teşhir eden yazılar; islâhat muhtıraları.

5. Kamu oyu yansımaları.. Türlü mesleklerin, meselâ ticaretin ve tüccarın toplumda veya belli bir toplum kesiminde (soylular arasında) itibarı, halk oyunda beğenilen veya beğenilmeyen, takdir gören veya horlanan tipler ve davranışlar.

6. Gruplar arası ilişkiler, değişik kesimlerin birbirlerine karşı tutum ve davranışı: Barışçı veya kavgacı ilişkiler (iş ve işveren); patriyarkal ilişkiler v.s.

7. Politika seçenekleri (zihniyetin gün ışığına çıkmasına vasıta oldukları nisbette): Cebir ve şiddet üzerine kurulu iktidarlar; müdahele veya serbestçilik yolunda tercihler...

Sombart'a göre zihniyeti tanıtma ve yansıtmada sözü edilen yol ve usullerin başarı derecesi, etkinliği hepsinde bir değildir. Yukarda vasıtasız dediklerimizin (konuşmalar, hâtıralar, notlar), çok sınırlı oldukları için, işimize fazla yarar tarafları yoktur. O arada dosdoğru iş adamları tarafından yazılmış hatıraların hepsinde değilse bile bir kısmında şahsî çıkarlardan çok topluma hizmet motifi ağır basıyormuş gibi bir tavır takınılmış olabileceği de unutulmamalıdır. Geri kalanlar arasında en güvenli olanlar madde 2 de gösterilenlerdir ki bunlar çağın zihniyetini kristalleşmiş haliyle bir eser, bir yapı olarak gözlerimiz önüne sererler. Yalan söyledikleri görülmez.

Hukuk ve ahlâk kuralları olarak sıraladığımız kaynaklar (madde 3, 4) Çok önemli olmakla beraber kullanışları çoğu zaman yanıltıcı ve o bakımdan tehlikelidir. Ahlâk kurallarını, belli bir davranış üzerine eğiliyor diye, o davranışı çağın gerçek zihniyeti diye almanın çok yanlış olacağını, hatta o yolda muhakkak hüküm vermek gerekiyorsa tam aksi yoldan gitmenin daha doğru olacağını önceki yazılarımızda yeri geldikçe vurgulamaya çalıştık.

---

20) Sombart, adı geçen kitap, cilt I/1, sah. 29.

Seçilmiş bir çağın ve ortamın zihniyetine -hele biraz da gerilerde kalmışsa- bizi *dosdoğru* götürecek yollar yukarda denildiği gibi parmakla gösterilecek kadar azdır. Üstelik zihniyet dediğimiz tavır ve anlayış kompleksini sayı ile ifade etmenin mümkün olmayışı bizi *dolambaçlı* yollardan yararlanma durumunda bırakıyor. Yukarda sayılan yollardan her biri kendi boyunda yararlı olmakla beraber bizim önceki çalışmalarımızda kaynak olarak çağın sanat ürünlerine ağırlık verdiğimiz gözden kaçmamış olacaktır (21). Bize kalsa ayrı ve kendi başına bir bahis oluşturacak kadar önemli bir konu yukarıdaki sıralamada ise bir başka madde içine (her halde 5 incisi) sıkıştırılmak suretiyle arka plana atılmış görünüyor.

Sanat ve zihniyet ilişkisini, sırası gelmişken, biraz daha derinleştirmede yarar vardır. Zihniyet dünyasını açıklamada sanat (ve özellikle edebiyat ürünlerinin) rolü bizce iki açıdan incelenebilir: Biryanı ile şekillendirici, öbür yanı ile tanıtıcı olarak ilkine sebep ikincisine ifade ilişkisi demek mümkün (22). Hakikaten de inandırıcı gücü ve renkliliği ile sanat eserinin muayyen bir tavır ve davranışı başka herhangi bir aracın başarabileceğinden kat kat fazlasiyle bilinç altına yerleştirdiği, hatta farkına varmayarak çağ görüşünün bir parçası haline getirmeyi başardığı inkâr edilemez (23). Değişik bir doktrinin veya ağır bir felsefî sistemin havada, bulutlar arasında bıraktığını basit bir «pendnâme»nin renkli ve çarpıcı anlatım gücü ile halk idrakine getirip oturtuverdiği ve öylelikle ayağını toprağa bastırdığı çok görülmüştür. Hatta öyle ağır başlısına da hacet yok. Herhangi bir tavır şurada bir hikâye veya roman, burada bir piyesle günlük davranış ve alışkanlıklarımıza kadar etkisini uzatmaktan geri kalmıyor: Romanın kahramanı gibi giyinip kuşanmak, onun dili ve üslubu ile konuşmak; hatta -bir devrin yaygın modası- yeni doğmuş

---

21) Zihniyet araştırmalarında sanat ve özellikle edebiyat ürünlerinin önemi hakkında «İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası»nın giriş kısmındaki açıklamalara bir kere daha göz gezdirilebilir.

22) Daha etraflı bilgi için karşılaştırın Erich Rothacker, **Logik und Systematik der Geisteswissenschaften**, sah. 90. Aynı konu üsünde ayrıca «İktisadî Çözülme...», sah. 17.

23) T. Suranyi-Unger şöyle diyor (**Philosophie in der Volkswirtschaftslehre**, sah. 4, 1923): Büyük felsefî sistemler geniş halk tabakalarına bizzat sokulamasalar bile bunlar üzerine diğer vasıtalarla, meselâ edebiyat, sanat kanalı ile ergeç etkili olmakta gecikmezler. Hatta bazen ilmî felsefenin laboratuvarında hazırlanmış metafizik bir fikrin, bir dünya görüşünün başarılı bir romanla veya tiyatro eseri, ya da bir manzume ile, bir ressam veya heykeltraşın kuvvetli çizgileri ile, dahiyane bir musiki parçası ile kütlelerin şuuruna kadar hızla sokulabildiği ve akislerini gittikçe genişleterek nihayet çağ ruhunun (Zeitgeist) bir parçası haline geldiği görülür. Nasıl bir kökenden geldiğinin farkına varmadan onu teneffüs ettiğimiz havanın zerreleri halinde içimize çekeriz. Çevreden aldığımız artık otomatik halde varlığını sürdürür, üzerimizde hükümdarlığını sürdürür. Hergünkü konuşmalarımızda, düşüncemizde olan hep odur. Çocuk bile gözlerini açtığı çevrenin ilk izlenimleri olarak o fikri veya tavrı adeta soluğu ile varlığı içine yedirmiş, sindirmiş olur».

çocuğa onun adını vermek çok sık rastlanmış vakalardır. Sanatın zihniyet dünyamızı kısmen olsun şekillendirmeğe bir sebep (cause) olarak rolü üzerinde durulacaksa onu burada aramak lâzımdır.

Biz bununla beraber sanat eserinin (edebiyat başta) rolünü bu sahifalarda öbür yanı ile, ifade ve anlatım aracı olarak dikkate almakla yetineceğiz. Sanat kaynaklarının, hangi türden olursa olsun, zihniyet dünyasına ve tarihine en büyük katkısı belli bir tavır ve davranışa kendi kendini açıklamak için gereken ifade kalıbını ve aracını vermiş olmasıdır. Zihniyeti baş tarafta hareket ve davranış normlarımızın *söz ve deyim halinde toplam ifade*si diye tarif ederken anlatılmak istenen de bu idi. Bahis o yönü ile, sırası gelmişken, biraz daha derinleştirilmeye değer. Dikkatli kullanılmak şartı ile, çağın ve çevrenin zevk ve tercihlerine dışa dönük haliyle ifade biçimi kazandıran kaynaklar (yerine göre şiir, roman, hikâye, notlar ve hatıralar) bize o zevk ve tercihlere ulaşmada yol boyu yardımcı olabilirler (24). Sanat tarihçisi gözüyle hedef bir bakıma sanat eserinin özüne varmaksa, bir başka yönüyle de siyasî, sosyal ve ekonomik tarihin büyük çalkantılarına varmanın yolu ve yorumu olarak onu kullanmak, değerlendirmekti (25). Bir yandan taş veya tuval üzerinde, yada bir dram veya romanın satırları arasında bizi sanatın ve sanatçının özüne, kişiliğine götürecek yolları ararken, öbür yandan o çizgi ve satırlar içinde devrin yaşama stilini gözlerimiz önüne serilmiş bulabiliyoruz. Geçmiş çağı bununla dağınık unsurlarını bir araya getirerek yeni baştan inşa ediyoruz denilse o da yanlış olmayacaktır. Sanat eserine, bu gözle bakınca, şurada bir tablo, burada bir dram, bir başka yerde şiir olarak sanatçı dehâsının dışa yansımasından ibarettir deyip geçemiyoruz. Sanat tarihçisi fil dişi kulesinden inmiştir. Sanat tarihini soğuk bir yalnızlık içine itilmiş halde değil, sosyal tarih, siyaset tarihi ve nihayet -bizim için asıl önemlisi- iktisat tarihi ile çözülmez bağlarla kaynaşmış halde görüyoruz. Kim isterse işine gelen tarafı ile uzanıp dilediğini alabileceği bir bütün! Stil (üslup) değişmelerine de buna göre iki açıdan bakmak mümkün olacak demektir: Sanat tarihçisi ve teknisi- yeni gözüyle konunun özünde değişiklik olarak görünen, kültür tarihçisi gözüyle baktığımız zaman sosyal bir grubun fikrî -zihnî strüktüründe, zevk ve ideallerinde, değer anlayışında başkalaşmaların bir aynası olarak ilgimizi çekiyor. Öyle olunca kuru şemalarla oyalanıp durduğu sanılan iktisatçının da, yeri ve sırası geldikçe, sanatçıdan yardım istemesi kadar tabiî bir şey yoktur. Marx'ın dahi maddeci görünüşü ile beraber türlü ekonomik verilerin -söz gelişi paranın- insan topluluğunda rolünü belirtmeye sıra gelince geçmişin büyük

---

24) Konu ile ilgisi dolayısiyle daha önce yazdıklarımızdan("İktisadi Çözülme...", sah. 16) şu bir kaç satırı bir kere daha okumakta yarar vardır: «Şu veya bu çağın zihniyetini tanımakta önümüze serili imkân (veya imkânlardan biri), sözünü ettiğimiz düşünce ve davranış türüne yıllar üstünde kalıcı bir ifade sağlayacak olan kaynaklara, o arada sanat ürünlerine eğilmek, onların aracılığı ile portreyi tamamlayabilmektir».

25) O hususta isabetli olarak Hans Sedlmeyr, **Kunst und Wahrheit - Zur Theorie und Methode der Kunstgeschichte**, sah. 7, 1958.

yazar ve şairlerini -Shakespeare, Goethe v.b.- adeta imdada çağırdığı ilk' ve erken yazılarını okuyanların gözünden kaçmamış olmalıdır. Aslında akıl yolu da o olmalı: Kendinden daha etkinini, daha kalıcısını veren ortada durup dururken aynı şeyi kırık dökük kendim söyleceğim diye uğraşmanın âlemi ne? Tanınmış İngiliz iktisatçısı *Lionel Robbins «20. yüzyılın iktisatçısı»*ndan söz ederken, araştırıcının yalnız teknik verilerle kalmayıp çağın edebî mahsullerini de dikkatle incelemek durumunda olduğunu, hatta bazen tek bir eserden toplum üzerine düzünelerce psikoloji kitabının vereceğinden kat kat fazlasını öğrenmenin mümkün olacağını söylüyordu (26). Bununla bir yerde *J.S. Mili*'in *«sade iktisatçı olan iyi iktisatçı değildir!»* sözüne de hak kazandırılmış olmakta idi.

Sanatı ve sanat ürününü zihniyetin kaynağı olarak ön plana alırken ayağımızı manevî ilimler alanına biraz daha sıkıca bastığımızı farketmemek mümkün değildir. Bahse o yönüyle bir kaç adım daha yaklaşmayı deneyebiliriz. Çağımız sosyolog ve kültür tarihçilerinin her halde çok nâdir birleştikleri bir çizgi üzerinde olmalıyız: Yaşadığımız dünyanın kişiyi çepçevre kuşatan cansız bir *«tabiat»* tan ibaret olmadığı noktasında fikirler hemen tamamiyle birleşmiş görünüyor. Tek tek fert ve kuruluşlar üstünde (adına ister objektif fikir, ister çağ veya dünya görüşü, yada «ethos» denilsin) kollektif bir şuurdan söz etmek bugün bir çoklarımıza gününü doldurmuş spekülatif bir zihin oyunu gibi görünse de kolay vaz geçemeyeceğimiz bir alışkanlık haline gelmiştir. Bütün bunların çevreye alışık olduğumuzdan farklı bir bakış açısını da beraberinde getirmiş olacağına şüphe yoktur: Yaşanılan dünya alelâde taş ve tuğla yığınından kurulu bir yapı değil, gelmiş geçmiş yüzlerce kuşağın fikir ürünleri alttan üste tabaka tabaka yığıla birike meydana gelmiş bir zeminden ibarettir (27). Her türlü yaşama üslubunun (*stil*'inin) yığın halinde birbirini kovalayıp izlediği; şurada yenileri belirirken öbür yanda diğerlerinin ufalanıp silindiği bir zemin! Birinin silindiği yere öbürünün gelip kurulması tabiatiyle bir günden öbürüne tamamlanan bir sürecin neticesi değildir. Örtüyü aralayıp arkasına bakınca geride uzun, sancılı bir mücadelenin aşama aşama ve perde perde oluşumu ile karşılaşıyoruz. Önceleri boşa ve boşluğa salıverilmiş dağınık, irtibatsız ideler.. Hepsi de ayrı ve aykırı düşünceler arasında kendilerine yol açmanın telâşı ve hırçınlığı içindeler! Eskilerinin dayanma gücü ve direnci ise sonsuza dek uzayacağa benzemez. Gününü dolduran bir yandan azar azar dökülürken yenileri gün geçtikçe üstü örtülü, dağınık ve içe dönük hale son verip çağın ve çevrenin türlü kaynaklarında -sanat ve edebiyat ürünleri başta- kendilerini topluca dile getirmeyi, onlarla belgelemeyi ve yine onlarla dışa dönük bir ifade tonu ve üslûbu elde etmeyi başarıyor: Objektifleşiyor! Eskinin yerini alan karmaşık gövdeye teşhis koymakta zorluk çekilmeyecektir: Unsurları dağınık halden çıkıp birbiri ile irtibatlı ve uyumlu halde

---

26) L. Robbins, **The Economist in the Twentieth Century**, **Economica** dergisinde, Vol. XV., No. 62, 1949, sah. 93 ve dev.

27) Konu üzerine daha etraflı olarak Hans Freyer, **Theorie des objekven Geistes - Eine Einleitung in die Kulturphilosophie**, sah. 16; 3. baskı 1934.

bütünleşmiş bir mana muhtevası ki kurulup yerleşmesi ile beraber zerreleri nerede ise teneffüs ettiğimiz havaya dağılmış, istesek de dışında kalamayacağımız hakim bir kuvvet! Bir vakitler Hegelci görüşün objektif fikir, şimdikilerin çağ görüşü veya zihniyet dedikleri kompleks varlık!

Adına ne denirse densin, sayı tarafı ile açıklanması mümkün olmayan bu karmaşık bütüne yaklaşmanın kendine has yolları olmak lâzımdır. Sanat eserinin rolü de işte tam bu noktada karşımıza çıkıyor: Kurulan gövdeye muhtaç olduğu sesi ve ses tonunu potası içinde pişirip kotarıp hizmete koşmak! Bazen kelime ve cümle halinde, bazen renk ve çizgi olarak iç dünyamızın dışa yansımalarının bir araya getirerek kapalı ve tutarlı bir bütüne varma ve o yoldan yaşanılan (veya yaşanılmış) zihniyeti tek tek unsurları ile -biraz önce söyleneni tekrarlayalım- y e n i b a ş t a n i n ş a edebilme imkânına o suretle kavuşuyoruz.

Konunun m e t o t yönü üzerine de o ara söylenecek bir kaç söz olmalı. Şimdilik şu kadarı ile yetinelim: Tabiat ilimlerinin dışarıdan görülmesi mümkün ve sayılabilir verilerine karşı burada içe ve derine yönelişin verdiği imkânlarla karşı karşıyayız. Özellikle tarih ve kültür açısından ayrı cüz ve parçalarına bölünemez olan karmaşık gövde ve kuruluşlara -üstelik de bir haylı gerilerde kalmışlarsa- yanaşmanın başka yolları kapalı olunca tek güvenilir yol, bütün zorlukları ve tehlikeleri ile beraber, yine de sanat dünyasındaki akislerinden giderek kendi içinde tutarlı bir bütüne varmayı denemekten ibaret kalıyor. Olup bitene direkt değil dolaylı ve o nisbette yorucu bir yaklaşım: Belli bir yaşama biçiminin zamanla kristalleşmiş cümle anlatım ve ifade kalıpları içinde kendini açıklayışı! Yılların üst üste yığıp biriktirdiği söz ve deyimlerden, kıssa ve temsillerden giderek zihniyetin *«dışarılaşması»*! Satırlar arasında, yada yerine göre taş ve tuval üstünde olanı kendimiz yeni baştan yaşıyormuşuz *(nacherleben)* gibi kafamızda yoğurarak toplu ve tutarlı bir imaja varabilmek! Tabiat ilminin pozitif olarak dış verilere dayalı a ç ı k l a y ı c ı metoduna karşı manevî ilmin mana ve espri tarafına yönelik a n l a y ı c ı metodu belki bu tek cümlede özetlenmiş olabiliyor (28). İlkinin dışa dönük

28) Tabiat ilimlerinin, ayrı ayrı unsurlarına bölünüp parçalanarak dışardan doğru tesbiti ve sayılması mümkün veriler üzerine açıklayıcı metoduna karşı manevî ilimlerin hadiseyi dağıtıp bölmeden mana ve espri yanı ile içten a n l a y ı c ı metodu üzerine çok şeyler yazılmış ve söylenmiştir. Özellikle ayrı unsurlarına bölünemez olup ancak bütünü ile yaşanan ve çoğunlukla da iç dünyamıza dönük olan fenomenler karşısında araştırıcı önüne zengin bir çalışma alanı açılmış olur. Her biri ayrı bir kişilik niteliği taşıyan tarih dönemleri, bölünemez olan karakterleri ile, anlayıcı yaklaşımın ilk hatıra gelen örneğidir. O hususta şimdilik, Dilthey'la beraber, daha bir çokları arasında Erich Rothacker'i hatırlatmakla yetinebiliriz (bilhassa "**Logik und Systematik der Kultur philosophie**" adlı eseri ile bu sonuncusu). İktisat ve sosyoloji alanında da anlayıcı metodu izleyenler az değildir. Max Weber ve Werner Sombart o konuda hatırlanacak ilk isimlerdir. Sosyal fiil ve davranışımızın geriden doğru zihnî (mental) motiflerle yönlendirildiğini ileri süren Max Weber anlayıcı meto-

ve tek katlı açıklama tekniğine karşı ikincinin sağladığı ikili yaklaşıma bir yerde hakkını vermeden geçmemek lâzımdır: Karşımıza aldığımız sosyal fiil veya kuruluşu dış dokusu ile görebildiğimiz kadar doku altındaki ruh ve mana tarafı ile de yaklaşmak ve derinleşmek imkânına sahibiz. Bir Küme gezegenin belli bir yörüngede dönüp dolaştığını dış verileri ile görüp «kayt» ediyor ve açıklayabiliyoruz. Fakat ne maksatla ve ne gibi bir motifle kümelendiklerini sormak hatırımızdan geçmiyor. Çünkü geçtiği anda ayağımızı metafizik alanına basmış olacağımızı biliyoruz. Buna karşılık bir miting alanına toplanmış, yada mescit saflarına dizilmiş kalabalığın dış görünüşünü «kayt ve tesçil» edebildiğimiz kadar hangi maksat ve motifle oraya topladıklarını da biliyor ve «anlıyoruz».

Zihniyetin kaynakları ve o arada sanat ve edebiyat ürünlerinin önemi üzerinde şimdilik bu kadar! Bahsi yukarda anlatılanların ışığı altında ufak bir deneme ile tamamlamayı düşünebiliriz. Çağın edebî kaynaklarını kullanarak farklı zemin ve zaman şartları altında zihniyet kuruluşu üzerine genel bazı ipuçlarını elde etmek, daha doğrusu etmeye çalışmak her halde yazan için olduğu kadar okuyan için de zahmetine değer bir iş olmalıdır. Aşağıda Osmanlı toplum yapısının biri *merkezî-bürokrat*, öbürü taşranın *eşraf ayan ve mezhep karışımı feodal* (belki *feodalimsi*) yapı özelliğinden meydana gelen ikili görünümüne iki sanat ustasını konuşturarak yaklaşmaya çalışacağız.

4. Bir Deneme :

İki Devir ve İki «Terkib-I Bend»

Çıkış noktamız ve izleyeceğimiz yol buraya kadarki açıklamalarla yeterince belli oldu. Seçilen çağ hangisi ise *edebî ürünleri* yaşama stiline varmada önümüze bir çok vesikalardan daha kestirme ve daha manalı olarak geniş ve zengin bir *«anlayış»* dünyasının kapılarını aralıyor. *L. Robbins*'in daha önce değindiğimiz sözlerini, yeri gelmişken, bir kere daha hatırlamakta yarar vardır: İktisatçı olarak, diyordu *Robbins, «hayal dünyamıza zenginlik katan edebiyat şaheserlerini, geçmişin olup bitenleri anlamamıza ilham kaynağı olan o baha biçilmez ve solup tükenmez kültür mirasını da dikkatle incelememiz lâzımdır. İnsan büyük dramatistler ve hikâyecilerden toplum psikolojisi üzerine yüz ders kitabının, ne kadar değerli de olsalar, vereceğinden çok fazlasını öğrenebilirler».* Daha önceki çalışmamızda biz de aynı şeyi söylemeye çalışmıştık: *«Önemli olan, çağın ve çevrenin sanat ürünleri içine doğup yığıldığı kadar, onların aracılığı ve tanıklığı ile zihniyetin belli deyim ve söyleyişler halinde kendini belgeleyişi ve yankılanışıdır. Ve işte bütün bu yankıları birinden öbürüne bağlayarak* -konuşturarak *demek belki daha yerinde olurdu- çağın in-*

---

dun - gerçi diğerlerinden bir hayli farklı - uygulama örneğini vermiştir. Söz konusu metodun Sombart'daki şekli ve uygulaması üzerine okuyucu **«İktisat Felsefesi Tarihinde Werner Sombart'ın yeri ve şahsiyeti»** başlıklı araştırmamızda daha etraflı bilgi edinecektir (**İktisat Fakültesi Mecmuası**, cilt 3, sayı 1-2, 1942).

sanını ve zihniyetini yeni baştan 'inşa etmek', bütün riskleri ve zorlukları ile beraber, imkânsız sayılmayacaktır» (29).

Çağın ve çevrenin *sanat ürünleri* dedik: Aracılığına baş vuracağımız bu ürünler neler olabilir? Çok geniş ve yaygın bir platform üzerinde olduğumuza şüphe yoktur. Yaşadığımız çağ için roman, hikâye, tiyatro eserleri ve elde edilebildiği kadar hâtıralar gerek bugünkü gerek gelecek nesillere çağın yaşama stilini aksettirmekte baha biçilmez kaynaklardır. Geçmiş yıllara dönünce örnekler değişir ve çeşitlenir: Kahve peykelerinden ve âşık kahvehanelerinden başlayıp konak ve saray çatısına kadar tırmanan bir renk ve çeşit bolluğu ile karşılaşırız. Hepsinin de çevre insanının davranışına ışık tutmada rolü ve hizmeti büyüktür. Âşık tarzından başlayalım: *Fuad Köprülü «Osmanlı türklerinin manevî kültür tarihini tetkik ederken Osmanlı-Türk edebiyatının bu hususî şubesini asla ihmal etmemek, sade edebî tarih değil, içtimaî tarih araştırmalarının bütünlüğü için de bir zarurettir»* dedikten sonra ilâve ediyor: *«İmparatorluk halkının muhtelif devirlerinde muhtelif içtimaî sınıfların psikolojilerini doğrudan doğruya bize anlatan canlı şahitler... sade geçmiş bir hayatın izlerini değil, bilâkis bütün sanat eserleri gibi bizi eski Osmanlı cemiyetinin zevkleri, heyecanları, ihtirasları, düşünceleri ile karşı karşıya getiren, bizim de* o manevî hava içinde yaşamamıza imkân veren hayat parçalarıdır» (30). Değişik sosyal sınıf ve tabakalar arasındaki benzeyiş ve ayrılış noktaları, karşılıklı münasebetleri, kısaca manevî kültür tarihimiz bu tabana kadar oturmuş ve yerleşmiş edebiyat mahsullerinin (âşık tarzının) sağlam usullerle incelenmesi sayesinde gün ışığına çıkarılmış olabilir. Hatta, *Köprülü*'ye göre, bu mahsul lerin klasik edebiyata kıyasla çok daha geniş bir çevreye yayılmış olduğuna bakılırsa, bu sonuncuların içinde doğduğu geniş ve şümullü içtimaî muhit çerçevesini tanımak için de ayrıca üzerlerine eğilmek gerekeceği ortaya çıkar.

Ancak bu sözlerden sosyal hayatın tabanına, sınıf tertibine ancak halk edebiyatının (o da âşık türü) inmeği başardığı, buna karşı klasik denilen edebiyatın -bizde divan edebiyatı- yaşanan gerçek üstünde kaldığı ve ancak halk edebiyatı ile bir arada ele alınmakla ayağını gerçeğe basmış olacağı sonucunu çıkarmakta acele etmemek lâzımdır. Üstelik de halk edebiyatı geniş bir tabana inmeyi başarmış dahi sayılsa çeşitli mahsulleri arasında, yine *Fuad Köprülü*'ye göre, *«büyük tarihî hadiseler karşısında halk kütlesinin birden bire coşup kabaran sevinçlerini veya nefretlerini terennüm eden ve o hadiseleri safvetle hikâye eden bir takım destanlar ve türküler vardır ki dar manasiyle tarihî bir vesika mahiyetini gösterir»*. Halk edebiyatının kaynak olarak böylece muayyen vak'alara ve şahıslara bağlı kalışı toplum ölçüsünde bir zihniyet için genel sonuçlar çıkarmaya elverişli bir hava yaratmaya imkân vermeyebilir. Bir şehrin veya kal'anın sükutu, üstünde gelinliği ile bir tâzenin azgın dalgalar

---

29) **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**, sah. 17.

30) Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşe ve Tekâmülü**; (**Köprülü'den Seçmeler**, sah. 176 ve dev. Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları - Derleyen Orhan F. Köprülü, sah. 176 ve dev., 1972).

arasında boğulup gidişi, filan vezirin nâhak yere boynu vurulması.. Hepsi de halk vicdanında haklı tepkilere yol açmış olabilir. Ama bu tek ve dağınık vakalardan sosyal hayatın tümü için geçerli sonuçlara varmak mümkün değildir. Klasik edebiyatın görünürde yaşanan vakalarla ilişiği olmamasına rağmen kaside, mesnevi, hatta gazellerin şurasına burasına dağılmış, hiç ummadığımız anda önümüze dikiliveren öyle söz ve ifadelere rastlanır ki bazen bir tekinde bütün bir cemiyetin yaşama felsefesine, sosyal çatısına ve kuruluşuna can alıcı noktası ile parmak basıldığı gözden kaçmaz. Bu raslantı tabiatiyle hepsinde bir değildir. Divan edebiyatı mahsullerine bu gözle bakınca, o yolda imkânların birinden öbürüne oldukça önemli farklar gösterdiği görülür. Gazellerin alışılmış imajları arasında günlük hayatın gerçek akışına, yaşama stiline velev îymâ yollu dokunuşlara rastlamak çoğu zaman bir sürgün avını hatırlatacak kadar nâdirdir. Kıt'a ve rübailerde (dörtlüklerde) imkân biraz daha fazla görünür: Bazen bir kıtlık, bazen sikke ayarını düşürme (tağşiş), peşine taktığı sosyal huzursuzluk ve ayaklanmalarla beraber, bir iki mısrâ'da kıskıvrak yakalanıvermiş olabilir. Kaside ve mesnevi türünden nazım şekillerinde de, rutin haline gelmiş tekerleme ve söyleyişler yanında uzun zaman üstü örtülü kalmış ve belki günün birinde keşfedilmeyi bekleyen kapalı veya açık, müstehzi veya sistemli dokunuşlara seyrek de olsa rastlanır. Biz evvelki çalışmalarımızda bu türlü dokunuşlardan örnekler vermeye çalıştık. Üzerlerine daha çoğunun bulunacağına şüphemiz yoktur.

Bütün bunlarla beraber klasik edebiyatımızda zihniyet tahliline en yatkın elverişli türlerden birinin «t e r k i b - i b e n d» olduğunu söylemekte sakınca yoktur. Terkib-i bend, bilindiği gibi, her biri yedi veya sekiz veya onar beytten kurulu bend'lerin (ki her bend'in sonuna işlenen temaya uygun ve kendi içinde kafiyeli müstakil bir beyt eklenir) arka arkaya sıralanışından meydana gelen nazım şekline verilen isimdir. Önce vaz geçilmez olan şarap ve saki'den başlayıp arkadan söz -çoğu zaman şikâyet yollu- insan davranışına, cemiyet hayatının aksaklıklarına, çağın türlü dertlerine getirilip noktalanır. Bend bend ve kısım kısım kuruluşuna göre, başka nazım şekilleri arasında zihniyet kaynağı olmaya en yatkın olanı terkib-i bend'dir demek o cihetten yanlış olmayacaktır

İşaret ettiğimiz özellikleri ile elimiz altında iki terkib-i bend vardır: Biri *Bağdatlı Ruhi*'nin (? - 1605); öbürü *Ziya Paşa*'nın (1825 - 1880)! (31) Perdeyi ilk açan birincisi; arkasında nazîre (benzetme) kabilinden yığınla deneme! Eline kalemi alan, *Ruhi*'ye yetişeyim diye kâğıta bir şeyler dökmeye çalışmış. Fakat hiç birinden günümüze uzanan bir soluk yok. Aralarında en başarılısı *Ziya Paşa*'nınki! Nazım tekniği ve ustalığı bizim için şimdilik ikinci planda gelir. Mühim olan: Arada üçyüz yıla yakın bir zaman payı ile beraber araladıkları pencereden Osmanlı toplumunun iki ayrı kesitini rahatlıkla seyredebilmek!

---

31) Bağdatlı Ruhi'nin Terkib-i bend'i Divan'ı içinde (baskı, İstanbul hicri 1287) ve ayrıca Ziya Paşa'nın **Harabat** antolojisinde. Ziya Paşanınki ise yine **Harabat**'la beraber Paşanın Külliyatı içinde (**Külliyat-ı Ziya Paşa**; notlar ve hâşiyelerle birlikte hazırlayan Süleyman Nazif, İstanbul 1924).

Önce sözü edilen iki kesiti tanıyalım. Seçilen kaynakların o yolda nasıl manalandırılacağı, daha iyisi (sık sık kullandığımız bir deyimi tekrarlayarak) nasıl «k o n u ş t u r u l a c a ğ ı» onunla daha açık görülmüş olacaktır. Osmanlı toplumunun, yayıldığı geniş alan üzerinde, başından beri i k i l i bir yapı özelliği taşıdığını biliyoruz: İki resimli demek de yanlış olmayacaktır. Bir yanda yaygın bir taşra dünyası; birinden öbürüne önemli farklarla beraber biz 16. yüzyıl sonu İmparatorluk dünyasının merkeze oldukça mesafeli bir yöresini göznüne alacağız: Irak! Diğer yanda 19. yüzyıl saltanat dünyasının tam göbeği! Her iki dünyanın kendine has sancıları ve iç çekişmeleri vardır. Oyuncu ve seyircileri de başka başka olduğu gibi! Taşra, değer ölçüleri ve kuruluşları ile, geniş bir rant tabanı üstünde f e o d a l (veya benzeri) bir düzenin izlerini sürdürürken (32), merkez altlı üstlü toplum katları ile gitgide b ü r o k r a t l a ş m a yolunu tutmuş! Birinde eşraf, âyan ve tarikat karışımı *yarı fedoal - yarı cezbeli* bir üst sınıfın başını çektiği iktidar kervanını öbüründe yerine ve zamanına göre kaftanlı ve kürklü; apoletli, kordon ve sırma işlemeli ve nihayet redingotlu *bürokrat* takım yürüyor: Hangi türden olursa olsun üste ve daha üste sıçrama yarışının nefes nefese koşucu ve atlayıcıları! Her iki yanda yükselme ve masefe almanın yolları da farklıdır. Merkezde bilinen yollar: Nüfûz, göze girme, türlü ve dolaylı üsullerle intisap (evlilik dahil); Feodal düzenin ise hemen hiç değişmeyen kuralı burada da geçerli: Soyluluk, asıl ve nesep! Şeceresini ne yapıp edip bir «ulu»ya -sahtesi ve uydurması da olabilir- çıkarma yarışında başkalarından geri kalmamak! «Kırsal» insanın nerede olur-olsun -meslek ve meşrep farkı gözetmeyen- kader ve alınyazısı! Lonca esnafından tekke ve tarikatların mürit halkasına kadar şeceresini mutlaka ve mutlaka bir pîr veya azize çıkarmak ayakta durmanın, hatta neredeyse soluk alıp vermenin şartıdır: Esnaftansa lonca pîri olan filan azizin, tarikattan ise falan pîr veya azizin mensubu olduğunu söyleyebilmek (33)! Kimlerden olduğunu açıklayamamak en büyük ayıp (*«nursuz ve pîrsiz»* sözü de oradan gelir). Taşraya açıldıkça bâtını çeşnesi ağır basan (heteredoks) tarikatların bu tarafa belki hepsinden fazla önem verdiklerini biliyoruz. Yine taşraya uzandıkça dünya beğleri yanında, geniş bir yanaşma halkası ile beraber, bir din ve tarikat aristokrasisinden söz etmek o bakımdan yanlış olmayacaktır. Yukarıya ve zirveye açılan kapının hele soysop (asıl nesep) dışına ısrarla kapalı tutulduğu bir ortamda tarikat basamaklarını üste tırmanmayı başaranlar ve

---

32) Okuyucu, büyük coğrafî keşiflerle beraber ticaret yollarının Atlantik kıyılarına açılması sonucu taşranın iktisadî kuruluşları ile yer yer küçük ve basık birimlere dönüşmesi (esnaflaşma diyorduk) ve feodal görünümlü bir düzene açılması üzerine yeterli bilgiyi "**İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**" kitabımızda bulacaktır. (sah. 22 ve dev.) Yine Taşranın geniş rant kaynakları üzerine kurulu eşraf, ağa ve tarikat karışımı bir feodalitenin genel yapısı ve görünüşü "**Zihniyet ve Din**" kitabımızda da yeterince açıklanmıştır. (sah. 104). Burada yapılmak istenen daha önce yapılanlara örnek ve uygulama cihetinden elden geldiğince genişlik getirmekten ibarettir.

33) Yukarda pek kısa olarak verilen izahlar "İktisadî Çözülme..." deki tafsilâtla karşılaştırılabilir (sah. 114).

yanaşmaları için kısmet kapısı aralık, hatta açıktır. Farkları bununla biraz daha açık görebiliyoruz: Alttan üste rütbe ve statü değiştirmenin yolu bir yanda vezir ve sadâret konağının merdivenlerinden, öbür yanda -kapalı çenberi aşabildiği kadar- beğ ve ağa kapısından veya daha mütevazı olanı tekke ve mescit saflarından geçer.

İki farklı kesim ve ona uyarak davranış ve değer anlayışında da ikili bir dağılım şeması! Örnek aldığımız iki terkib-i bend'i de bu şema üzerine oturtarak manalandırabiliriz. *Ruhi* ve *Ziya Paşa* o cihetten rastgele seçilmiş örnekler değildir. Biri bir kesimin, öbürü diğerinin adamı ve sözcüsüdür. İki terkib-i bend üstünden perdeyi sıyırıp altına baktığımızda her ikisinin tabanda yatan gerçeği başka hiç bir kaynağın veremeyeceği açıklık ve berraklıkla gözler önüne serdiği dikkatimizden kaçmayacaktır. Temeldeki kontrast aynen kişilik tarafına da yansımış olmalıdır. *Ruhi* ve *Ziya Paşa* karakter çizgileri ile gerçekten ayaklarını bastıkları zemin kadar farklı, hatta bambaşka hamurdan yoğrulmuş diyebileceğimiz insanlardır. Bütün bir tarih baştan sona aranıp taransa mizaçları birbirine bu kadar ters düşen iki çehreyi bulup yan yana koymak mümkün değildir. Biri İmparatorluğun uzakça bir yöresinden, Bağdat'ın -gerçi aslı «diyar-ı rûm»lu olduğu söylenir- rind, kalender ve her nasılsa rüzgârın önüne düşmüş garip (kendi deyişi ile *«bî-berk ve nevâ»*) insanı! Öbürü saltanat merkezinin tam ortasında: Vezâret rütbesine kadar tırmanmayı başarmış, ama bir yandan da o tırmanışın taşıdığı birikimden hemen hiç bir zaman soyunup arınamamış his ve ihtiras insanı!

Mizaç ve karakter ayrılışı ile bu derece ilgilenmemize -tekrar edelim- yanlış mana verilmemelidir. Uzunca bir tarihin başından ve sonundan üstelik de ayrı köşelerinden rastgele iki zıt tipi karşılaştırmakla basit bir karakter mukayesesi peşinde değiliz. Araya bunca zaman ve hele bunca mesafe koyduktan sonra seçilen kişiliğin her iki yanda aynı düşünce yapısında olmaları, aynı görüşü paylaşmaları zaten beklenemezdi. Peşinde olduğumuz sadece, farklı karakter yapılarından giderek, daha doğrusu onların aracılığı ile iki ayrı çağın ve ortamın değişik dünyalarını gözönüne sermek, birinden öbürüne geçtikçe davranış normlarının (zihniyetin) nasıl ve hangi yönde değişiklik göstermiş olacağını açıklamaktan ibarettir. Ortam farklarını hakikaten kişilik çizgilerinden giderek daha açık belirleyebileceğiz. *Ruhi*'yi okurken, valisinden defterdarına ve türlü tarikatlara kadar maddî, manevî nüfuz sahiplerinin, geniş bir yanaşma halkası ile çevrelenmiş olarak, yörenin rant ve gelir kaynakları üzerine abandıkları *yarı asiatik - feodal bir konak ve malikâne düzeni* (*«rant kapitalizmi»* demek de yanlış olmayacak) ile karşı karşıya olduğumuzu hissetmekte geçikmiyoruz. *Ruhi*, usta kalemi ve emsalsiz tasvir gücü ile bu düzenin *sahne dışından* müşâhidi ve seyircisidir. *Ziya Paşa*'da manzara temelden değişir: İlk sırayı tutan yüksek *bürokrat* takım! Nişan, kordon ve sırma ihtişamı ile beraber üste ve daha üste tırmanma yarışında geri kalmanın veya umduğunu bulamamanın spazm ve sar'a nöbetlerini onda -nabzı avuçlarımız içinde imiş gibi- satır satır ve cümle cümle hissediyoruz. Sonra unutmamak lâzım ki, *Ziya Paşa* olup bitenin Ruhî gibi sahne dışından meraklı bir seyircisi değil, *sahne içinde* bizzat rol almış aktördür. Hadiselerin akışında on-

larla beraber kâh bir yana, kâh öbür yana savrulup durmanın izlerini tabiatında zikzaklar çizen ikiliğe kadar uzatmak mümkündür. Her yeni rütbe ve tevcih üste ve yukarıya en parlak övgülere yol açarken, arkadan ufak bir hayal kırıklığına ve umduğunu bulamamak o derece şiddetli yergi ve öfke sağnağına zemin yaratmaktan geri durmuyor. Üste ve yukarıya yaman bir haset ve tatminsizlik birikimi ki eli kalem tutan (hem nasıl!) bir sanat ustasında uzun zaman kapalı ve üstü örtülü kalmayarak kâğıt üstüne -satırlara- boşalmaktan geri kalmamış! Tanpınar, Paşayı bu haliyle *ikinci tanzimat devri aydının en tipik nümûnesi»* olarak takdimden sonra *«bütün hayatı ve eseri tıpkı devri gibi acaip bir ikilik içindedir.»* diyordu (34). Teşhis gerçekten yerindedir. Divan ve külliyatına göz gezdirilsin: Abdülaziz'e en tumturaklı methiyeler onun kaleminden; ama bir bakıyoruz kaşla göz arasında *«Genç Osmanlı»* hareketinin en has ve ve hâlis bayraktarı olup çıkıvermiş.. *«Diyar-ı küfür»*dedir! Politika tutumu herhalde çok söz götürür bir *Mahmud Nedim Paşa*'ya «hulûs» gösterileri yanında hak edilmemiş ve *Âli Paşa* düşmanlığıdır sürüp gider. Edebî zevk ve anlayışı da öyle: Yeniye ve yeniliğe özenmenin yanı sıra, en yakın dostu Kemal'i çileden çıkaracak derecede eskiye meclûbiyet! *Tanpınar,* Paşa hakkındaki hükümlerinde vakit vakit fazla sert, gereğinden fazla insafsız, hatta zalim.. Ama yine tekrarlayalım: Haksız değil! Çizilen portre, bir miktar yumuşatılmış olarak okunmak şartiyle, gerçeğin ta kendisidir: *«.. Zeki ve girgin bir saray adamı, hizmet âşıkı, sırasına göre rind ve kalender, fakat daima muhteris, zengin hayat düşkünü, yaradılışta büyük devlet adamı edâlı, erişmek için çırpınan, fakat ikbâlin eteğini tutmakta beceriksiz, gizli meramlı, fakat açık sözlü, sabırsız, zalim, kindar, fakat aynı zamanda vefâlı ve insanları daima afve hazır, hülâsa mizacı ile ihtirasları ve fikirleri arasında perişan»*! (35)

Ruhi, o başka bir dünyanın ve başka bir hamurun insanıdır. «Ne cah'a rağbetimiz var ne çarh'a minnetimiz!» veya «âlemi bir huzûra sattık biz!» diyorsa gerçekten de öyle olduğuna şüphe etmemek lâzımdır. İçi dışı bir! Mümkün olsa da karakter çizgileri ile Ziya Paşa'yı tam tersine çevirsek karşımızda *Ruhi*'yi buluruz. İkbal kapısı ile onda en küçük bir ilişki kurmak mümkün değildir. Divanına göz gezdirilsin: Devrin padişahına ve ileri gelenlerine âdet yerini bulsun diye yazıldığı bir kaç zoraki medhiye ile beraber gerisi halkın («taban»ın) sesini ve seslenişini dile getirir. Biraz önce de söylüyorduk: Birinde rütbe ve mansıp dağıtımının üst kademelerine tırmanmayı başarmış bürokrat - entellektüel karışımı ihtiras insanının hırçınlıkları, sancıları; öbüründe şeyh ve eşraf karışımı feodal düzenin alt (veya en fazla orta) kademelerinde kalakalmış halk adamının mütevekkil, deryâdil, «dil-ü cânı ile kazaya rıza vermiş» örneği! Biri, kısacası, *«tavan»*ın, öbürü *«taban»*ın insanı! Belli bir kattan aşağısı, belki bütün bir peyzaj *Ziya Paşa*'da bir sis tabakası ile örtülüdür. «Taban»ın dertleri ile hemhâl olmayı Paşa hiç bir zaman ciddi olarak hatırından geçirmemiştir. Kav-

34) Ahmet Hamdi Tanpınar, XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, ikinci baskı, sah. 288, 1956.

35) Aynı yerde.

gası çatıda ve üsttedir. *Ruhi*'de ise üst ve çatı: Tırmanmayı bir an hayal etmediği bir yükseklik! Paşanın sahne içinde ve ortasında çıplak gözle görebildiği hatta bizzat rol aldığını *Ruhi* uzakta kapalı kapılar arasından veya en fazla perde aralığından gözleyebilmiş olmalıdır! O sevgisi ile de kavgası ile de tabandadır. Kâh kahve peykelerinde, kâh mesçit saflarında; fakat daima altta ve aşağılarda! İkisi de -karşılaştırmaya devam edelim- zaman zaman gurbet yolcusu olmuşlar. Belki tek ortak yanları da burada: Terkib-i bend ikisinde de bir gurbet mahsulü! Fakat ondan ötesi yine alabildiğine farklı: *Ziya Paşa* türlü mizaç esintilerinin türlü çelişkiler içinde yurt dışına savurduğu ihtiras adamı! Ruhi ise -bilinmez kaç kez ve hangi saiklerle- rüzgârın önüne kattığı gurbet yolcusu! *Ziya Paşa*'da *«diyar-ı küfr»*ün göz alıcı kâşanelerine hayranlık öte-sinde en küçük bir sıla özlemine rastlanmaz. Gurbet şairinde öyle değil: Her gurbete çıkış onda geride bıraktıklarına -ama öyle vezir konakları filan değil- kahve köşe ve peykelerine, eş dost yârenliklerine, türlü şakalaşma ve takılmalara dindirilmez bir hasret bırakır. Öyle olduğu içinde, yolu nereye düşse, biran evvel alışık olduğu köşe ve bucağa dönmenin hesabı peşindedir. Bir ara Şam'da karar kılmıştır (terkib-i bend'in kaleme alındığı yer orası). Ama çok geçmeden Bağdat gözünde tütmeye başlar; aklı hayali oradadır *(Gezdi yürüdü bulmadı bir eğlenecek yer -Men-bâde yine âzım-ı Bağdat olayın der!)*. Nostaljinin bazen çocuksu bir safiyete vardığı anlar seyrek değildir: Sabah melteminin *(nesim-i subh)* sık sık Şam'dan Bağdat'a yol aldığını hesaplayarak, yahut daha doğrusu öyle hayal ederek her defa ona içini döküp yakarmaktan başka bir şey düşünemez:

«Yarâna söyle cân-ü gönülden dualar et
Derlerse sâna Ruhi-i biçan ne demdedir?»

Çıkar hesabı olmayan (ivazsız garazsız) bir dostluğun ve vefânın belki bütün bir tarih boyu örnekleri aransa *Ruhi*'de görebildiklerimizden daha özlüsünü, daha içli ve duygulusunu bulmak kolay olmayacaktır. Divanındaki hava da o: Önce belki kaçınılmaz olarak ve biraz da âdet yerini bulsun diye vezir, defterdar konaklarının ihtişamı, bahçe ve havuzları, iki yanda «elleri âdab ile bağlı» genç uşaklar (ama Allah bilir, belki bir kaçı hariç, çoğunu uzaktan, perde arasından görmüş olmalı). Söz dönüp dolaşıp ahbaba, senli benli eşe dosta geldikten sonradır ki *Ruhi* bildiğimiz *Ruhi* olur. Orada kendini bulur. Mısra'lar artık ısmarlama, soğuk bir nazım havasını gerilerde bırakarak hasret dolu bir gurbetçi mektubunun sıcaklığına bürünür. Hani askere alınmış bir köy delikanlısının sıla mektubu gibi bir şey! Önce kulaktan dolma bir «yüksek huzura» diye başlayıp arkasından selamlar, yine selamlar, hal ve hatır soruşlar! Filan nasıldı, Falandan ne haber? *Ruhi*'de de öyle! Sorup öğrenmek istedikleri beli kuşaklı, peştemalli, babacan, içi dışı bir insanlar.. Çoğu ismi cismi bilinmeyen (ve unutmamak gerek: Başka divanlara kalsa mevki ve nüfuz sahibi olmadıkları için adlarından değil, varlıklarından dahi söz etmeye değmeyecek) kişiler: Kimi güleç ve *«hoş-gû»* (tatlı sohbetli), kimi *«hoş-elhan»* (güzel sesli) dostlar! Daha daha: Satrançta üstüne olmadığını kabara kabara söyleyip sonunda yeniliverince dünyası kararan o «merd-i meydan». O ne haldedir acaba:

«İlm-i satrançta üstad olan ol Muhzır Ağa,
Yenilir mi yine ol server-i meydan nicedir?
Galip oldukta şetâretle atar mı yukarı,
Yenilince yine olur mu perişan nicedir?»

Bu baştan sona böylece sürer gider. Bütün bir çevrenin, helvacısından aşçı ve yamağına kadar hepsinin ve herkesin gönlü alındığı, hal hatırı sorulduğu bir dostluk ve vefâ vesikası.. Kahve çayhanelerinin billûr kadeh, sürahi ve nargileleri; kimin ne sanatı ve marifeti varsa hepsi avuca gelir veya göze görünür örnekleri ile Ruhi'nin hasret listesinde bir bir yerini almış: Kiminden göz zevki, kiminden tadımlık, kiminden dostluk!

*

Evet, ayrı dünyalar.. Her şeyleri ile farklı ve ayrı! Farkları bir adım ötede r a n t v e g e l i r - d a ğ ı l ı m ı n d a n p a y a l m a usullerine kadar uzatabiliriz. Bürokratlaşmış merkezin kaynak birikiminden -belli bir büyüklük üstünde- pay almanın yolu (bürokrat harcı yol demek de mümkün) açık adıyla: r ü ş v e t! *Ziya Paşa*'nın *«Milyonla çalan mesned-i izzette şerefrâz!»* dediği yol! (her halde milyon sözünün klasik edebiyatımızda -asıl garibi: rüşvetle kucak kucağa- boy gösterdiği ilk örnek olmalı). Buraya kadarı bir elden öbürüne rant fazlası ile-menin bir yönü: Alttan üste olanı! Üstten alta ise kayırma ve kollamanın bilinen klasik yolları: Nasb, ihsan, tevcih v.s. Taşraya açıldıkça yollar değişir: Rüşvet tarafı aynı; ancak üstten alta nimet dağıtımının yolları değişik! Kaftan ve vezir kavuğunun yerini h ı r k a v e t e s b i h almıştır. Sert ve iri çizgileri ile konuşmak gerekirse: Milyonluk birikim bir yanda alışılmış ve neredeyse normal karşılanmaya başlamış yol ve yöntemlerle cep ve cüzdanlara aktarılırken, beri yanda mesçit tabanına serili mendil üzerine yukardan çil çil akçe halinde iner. Üstte ve yukarda rant birikiminden alta ve aşağılara aktarılan tadımlık! Paşa konağının ve bürokrat hacet kapısının eşiğine uzaktan bakabilen ürkek kalabalık burada tekke ve mesçidin tabanı üstünde saf tutmuş.ur. Öyle olmasında şaşılacak bir şey de yoktur. Devlet ve devletli kapısını dışardan sızma ve yanaşmalara göz açtırmadan kapalı tutan, zincir ve kol demiri mesçit, tekke ve zaviye kapısında yoktur. Büyük yığın o sebeple mesçitin hasır tabanında -kısmet o kadar gür ve doyurucu görünmese de- kendini daima daha güvenli hissetmiştir. Öyle olduğunu söylerken sözü terkib-i bend'in belki en canlı bölümlerinden birini getirmiş oluyoruz:

«Vardım seherî tâat için mesçide nâgâh,
Gördüm oturur halka olup bir nice gümrah»

diye başlayan bölüm. *Ruhi* anlatır: Sabahın alaca karanlığında ibadet için mesçide varmıştır. İçersi bir kalabalık ki iğne atsan yere düşmeyecek. Cemaat dizdize. Ama konuşulana kulak kesilir. Herkesin dilinde bir akçe hesabıdır yürüyüp gider. Şair nihayet dayanamaz: *«Dedim ne sayarsız ne ne alursuz ne satarsız - Kâsla dilinizde ne Nebî var ne hod Allah!»* Aldığı cevap şudur: Şehrin hâkim-i vakti hayır işlemek için sık sık mesçide uğrar. Fakır fukarayı görüp

gözetir, sevindirir. «*Sabreyle ki demdir gele ol mir-i felekcâh!*» *Ruhi* işin iç yüzünü anlamıştır:

«Geldiklerini mesçide bildim ne içindir
Yüz döndürüp ondan dedim ey kavm olun agâh»
«Kim sizden irağ oldu ise Hakka yakındır,
Zira ki dalâlet yoludur gittiğiniz râh!»

Ruhi'nin gerçeklik payından hiç bir şey kaybetmeyerek ertesi yüzyıllara, hatta -neden saklamalı- günümüze yadigâr bıraktığı sözlerden birini burada aramak yanlış olmayacaktır.

*

Ruhi'de görebildiğimiz, oyuncuları ve figüranları ile, dengesiz bir toplumun manzarası ve her türlü aksesüvarı ile eksiksiz bir sahne! Pre-kapitalist toplumun, sömüreni ve sömürüleni ile portresini çizgi çizgi gözler önüne seren bir başka kalem veya fırçaya rastlanmış mıdır bilemeyiz. Dengesiz bir toplum diyorduk: Emek ve zahmetin bir taraf sırtına yüklenip öbür tarafın zevk ile dünyayı yediği sınıflı bir toplum (*«Dünya hevesi ile kimisi halkın emekte - Kimi oturup zevk ile dünyayı yemekte!»*). Yiyicisi, denecek ki, dünyanın her yerinde ve her zaman rastlanan bir takım. Bununla beraber, satırlar arasında dolaşınca işin iç yüzü biraz daha açıklık kazanmakta gecikmiyor: Dünyayı oturup zevk ile yediklerinden söz edilenler bir kaç satır ötede «*ayan-ı cihan*» veya «*sahib-i kudret*» diye takdim edilirler. Valisinden konak sahibine ve vekilharcına kadar kapısına ve ayağına düşülen takım! Hani şu meşhur «bugün git yarın gel!» takımı. Taşra insanı gibi şairin boynu da büküktür: «*Hâcetlerimiz kaadir iken kılmaya hâsıl - Salmak kereminden bizi ferdâya ne hacet*»!

Kapılarına varmak dahi, düşünmeli ki, bir cür'et ve cesaret işi:

«Matbahlarına aç varan âdem değnek yer,
Derbanları var göz kapıda el değnekte»

Kapıdan itilip koğulmadan geçmenin tek yoluna yukarıda işaret ettik: *İsim ve ünvan*! Ancak nam ve ünvan ehli iltifat yüzü görebildiğine göre asıl ve nesebini hatırı sayılır bir kökene bağlayabilmek! Onun içindir ki:

«Ebnâ-i zamanın hevesi nâm ve nişandır
Her biri tasavvurda filan ibni filandır»

Adam tartma ve değerlendirmede hizmet ve başarıdan çok soysop, nam ve nişan tarafının ağırlık taşıdığı bir ortamda bu telâşı çok görmemek lâzımdır. Kapıdan koğulup horlanmamanın tek şartı burada: Kimlerden olduğunu belgeleyebilmek! Ama o kadarına gücü yetmeyene kapı yine de kapalı değildir. Başından beri sık sık tekrarladığımız bir noktadır: Âyan ve eşraflıkla uzak yakın bir kan bağlılığı veya yakınlık olmayınca manâ ve tarikat eri olarak kökenini bir aziz veya tarikat büyüğüne bağlayabilmek de aynı işi görür. Şecere ve kan boğlığı tarafı ile kapıların dışa sımsıkı bağlı olduğu yerde ve haller-

de soysop cihetinden hiç bir ön şartı olmadan din ve tarikat katında mesafe almak çok daha pratik ve sonuç vericidir. Bir kaç tasavvuf nüktesi kaparak manâ ve keramet sahibi diye kendini kabul ettirdikten sonra gerisi kolaylaşmış demektir: Bütün bir cemaate yol açıktır! Halkın gözünde -biraz önce de söyledik- sırma kaftan ve kürkün hırka ve tesbih ile yer değiştirmesi bundan dolayıdır (hele hırka ve tesbih *«âlât-ı maaş-ı dünya»* hükmüne geçtikten sonra). Öyle olduğu içindir ki, halk katında adı sanı geçen, sayılan ve el üstünde tutulan vezir ve yüksek bürokrattan çok cübbe ve sarık sahibidir!

«Her kimseyi kim cübbe ve destar ile görsen
Eylersin onun cübbe ve destarına ikram»

Halk ve sokak adamı gözüyle bağlılık, hayranlık hırka ve tesbih tarafına yöneldiği gibi *Ruhi*'de öfke ve hiddetin de bir yanı bırakıp o tarafa yönelmesi aynı sebepten kaynaklanır. Ululanmak ve şişinmekle cehaletin el ele verdiği ham ve kaba sofuluğa karşıdır:

«Güftâra gelip söyleseler cehl-i mürekkeb,
Zu'munca veli her biri bir kutb-ü zamandır»

veya:

«Dermiş bana keşfoldu hep esrâr-ı hakikat
Vallaah yalandır sözü billaah yalandır!»

Yarı feodal, yarı din ve inanç tabanlı bir toplum düzeni ve usta teşrihçisi *Ruhi*! Alt ve üst dilimleri ile dengesiz (biraz önce de öyle diyorduk) bir toplumun iç çelişkilerini, sancılarını en açık ve eksiksizce onda görebiliyoruz. Üste ve yukarıya sürünmeyi başardığı kadar bir taraf ikbal ve itibarda; uzağında kalan -hor ve hakir- idbârda! Asıl trajik yanı ise: ilki c e h l, ikincisi f a z l v e k e m a l tarafı! Böylesi bir kutuplaşmanın duygulu ve duyarlı bir mizaçta, ne kadar yumuşak dokulu da olsa, yaratacağı isyanı çok görmemek lâzımdır:

«Âlemde ki kâmil çeke gam zevk ede cahil,
Yerden göğe dek yuf bana ger demez isem yuf!»

Ondan ötesi zaptedilmez bir his ve heyecan tuğyanı:

«Yûf hârına dehrin gül-ü gülzarına hem yûf
Ağyarına yûf yar-ı cefakârına hem yûf!»

diye başlayıp dünya düzeninin ıyşını ve ayyaşını, aşağılık mevki ve itibar alım satımcısını, temelsiz olduktan sonra dehrin ikbal ve idbârını gözünün yaşına bakmadan önüne katan ve o hızla ayağını yerden kesip yıldızlarının sâbit ve seyyarına kadar yol süren bir yuhalama ve yuf çekme fırtınası!

Fırtına ne var ki uzun sürmez. Estiği kadar eser, savurur ve durulur. Şair artık kendi küçük dünyası ile baş başadır. Bütün o coşup taşmalar aslında kurulu düzenin bir taşını yerinden oynatmaya gücü yetmeyeceğini bilen kaderci taşra insanının öfkesini, hayal kırıklığını söz ve ses tarafı ile olsun dile getirmede rahatlık bulmasından başka bir şey olmasa gerekir. Coşku ve taş-

kınlığın yerini her zamanki teslimiyet alır. Kaderde rüzgârın önüne düşüp bir kez daha savrulmak varsa ona da rıza göstermekten başka çare yoktur.

Estiği kadar esip savurduktan sonra son sesleniş yine -daha önce de görmüştük- sabah rüzgârınadır. Onu bulur ve ona içini döker. Bu, bize kalsa, yalnız şairin «kişisel» mizacının değil, taşra insanını hemen her yerde başı eğik, mütevekkil, kazaya rıza'ya zorlayan çevrenin belirtisi olmalıdır. *Fuzuli*'nin meşhur şikâyetnâmesinde de, şayet arasak, aynı ezikliği ve teslimiyeti bulamaz mıyız? Saray ve saltanat şairinin adam akıllı kayırılmış ve doyurulmuş, yerine göre hırçın *(Nefi)* mizacını gurbet şairininde aramamak lâzımdır. Bununla sanatı ve sanatçıyı nefes alamamacasına sık boğaz eden bir çevre determinizmine hak ettiğinden fazla ağırlık verdiğimiz zannedilse bile olup bitenlerin altındaki gerçeğe yine de hakkını vermeden geçmemeliyiz. Fakat ister öyle, ister böyle, *Ruhi* sonunda ateşi sönmüş ve küllenmiş halde o çok sevdiği yol âşinası -seher rüzgârı- ile baş başadır. Hasret gidermenin başka hiç bir yolu olmasa, özlemini bir nefes, bir soluk halinde sabah meltemînin omuzlarına yükleyip eşe dosta iletmenin avutucu bir yanı olmalı ki *Ruhi* de son çareyi ona sığınmakta bulur:

«Bağdat'a yolun düşse ger ey bâd-ı seherhîz
Âdab ile var hizmet-i yâran-ı safâ'ya
Ruhi'yi eğer bir sorar ister bulunursa
Derlerse buluştun mu o bî-berk-i nevâ'ya»

Evet, *Ruhi*'yi bir sorar ister bulunursa: «Onu, o garibi mi sorarsınız?» diyecek sabah meltemi! «O şimdi Şam (Dimeşk) dilberlerinin vurgunu; ve hem de aşk çilesi çeken gariban kafilesinin kol başıdır»!

Bitirirken :

İki kaynak ve iki perde arkası: Birinde boydan boya *bürokratlaşmış bir saltanat merkezi;* öbüründe *ağa, konak ve inanç karışımı taşra feodalitesi!* Her iki uçtan alınmış yapı elemanlarını arka arkaya dizerek iki farklı modeli *«inşa»* ya çalıştık. Onunla edebî vesika ve kaynakları devrin ve çevrenin zihniyetini belirtmede araç olarak nasıl kullanılabileceğinin ele gelir bir uygulamasını vermek istiyorduk. İzlediğimiz yol, verilen örneklerden de anlaşılmış olacağı gibi, yaşanan hayat tecrübelerini satır ve mısra'lara yansıdığı kadar k o n u ş t u r a r a k onlarla kapalı bir bütüne varmayı hedef tutan bir «anlayış»a kapı açmak veya hiç değilse aralamak oldu. Kaynakların -kimi yerde dramatik, kiminde alaycı ve iğneleyici- bizi dosdoğru sahnenin ortasına çıkardığı görüldü. Hem de değme cilt ve sahifalar dolusu kitabın verebileceğinden çok fazla vüzuh ve aydınlıkla! Yola devam edildikçe, peyzajın gözlerimiz önünde perde perde daha da açıklık kazanacağına şüphe yoktur.

GELENEKÇİ BİR TOPLUMUN İKTİSADİ KIYMETLER VE ZİHNİYET MESELELERİ (*)

İktisat tarihi ile meşgul olanların pek iyi bildikleri, aslında ispata bile değmeyecek kadar açık bir gerçek vardır: İktisadî gelişme, her yerde ve her toplumda, iktisadî olmayan unsurlarla örülü bir yapı manzarası gösterir. Yerine göre, dinî, estetik, kültürel, sosyal kıymetlerle dokunmuş bir örgü. Sermaye birikimi, yatırım hareketleri, sermaye/hasıla oranı bizi bir adım ötede bütün o hareketlerin, maddî akımların merkezindeki insana, onun kıymet anlayışına, zihniyet dünyasına kadar götürüyor. Yeni gelişen ekonomilerin en büyük eksiği, kabul etmek lâzımdır ki, yalnız madde ve malzeme tarafı değildir. Dış yardımlarla, borçlanmalarla işin bu tarafı az veya çok kapanabilmektedir. Eksikliği en fazla hissedilen, teşebbüste olsun, sevk ve idarede olsun batı ölçüleri ile rasyonel davranan *insandır*. Dış yardım veya borçlanma ile bugünden yarına «ithal» i mümkün olmayan gelişme faktörünü burada aramak lâzımdır.

Şu halde sormamız ve düşünmemiz icabediyor: Dünün ve bugünün gelenekçi (traditional) toplumları göze nasıl bir kıymet tablosu çiziyor? Bu toplumlar halen, pek az istisnasiyle, çabuk ve süratli bir değişme halinde olduklarından, çizilecek tablonun her noktada tek renkli ve insicamlı bir vüzuh taşıyacağı elbette düşünülemez. Benimsenmek istenen modern sosyal kadroların kıymet ölçüleri geçmişin bir anda sökülüp atılması mümkün olmayan ve belki arzu da edilmeyen kıymet anlayışı ile yer yer alacalı bir karışım manzarası gösterir. Gelişme hızının istenilen derecesi ile tahakkuk edip etmeyeceği, her türlü sermaye akımları, yatırım faaliyetleri bir tarafa, gerideki bu karışımın ölçüsüne, derecesine göre değişir.

Gelenekciliğin Kaynakları :

Gelenekçilik (traditionalism) aslında «pré-capitalist» çağın hayat felsefesinin bir köşesini aksettirdiği halde, *gelenekçi toplum* sözü bugün o felsefenin veya zihniyetin tamamına veya kırıntılarına sahip ekonomiler için bir klişe ola-

(*) Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti "İktisadî Kalkınmanın Sosyal Meseleleri' II. Konferans, 1963 - İstanbul.

rak kullanılmaktadır. Kelimeyi biz de burada o mânâda kullanmaktayız. Gelenekçi toplumun tarifinde, dış görünüşüne nazaran, bugün hemen hemen görüş birliğine varılmış ve alışılmış ölçüler vardır: umumiyetle değişme istenmemekte, o arada bilhassa teknik terakki, yer ve meslek değiştirme arzu edilmemektedir. Rastgele değişmenin, her türlü kaprisli hareketin önüne ve karşısına dikilen bu pasif davranışı tarihî sebepleri ve kökleri ile burada uzun boylu takip edecek değiliz. Ancak gelenekçiliğin iktisadî görünüşü ile, yüzyıllardan bu yana beslendiği iki kaynağa kısaca dikkati çekmekle iktifa edebiliriz. Bunlardan biri pozitif, diğeri negatif yöndedir. Birincisi «pré-capitalist» devrin (bilhassa ortaçağın) sanat ve zenaatçisinde kökleştiğini bildiğimiz ruh haletinden gıdalanır: işte ve meslekte kemal, sık sık ve rastgele yer değiştirmeden tutulan işde sabırlı, ciddî bir gayret neticesinde elde edilir. İhtisas ve olgunluk zaman işidir, yürünen yola, çizilen geleneğe harfi harfine uyma işidir. Bugünün bir çırpıda ve bir kılıkta piyasaya dökülen kütle mallarına mukabil eski bir kilimde, tezhip veya ciltde hâlâ zevkle seyrettiğimiz sanat inceliği bu tutumun ve davranışın günümüze kalmış örneğidir. Negatif unsura gelince: nüfus hızla artıp da geçim ve maişet çevresi zamanla daraldıktan sonra bir kısım meslek ve sanatların dışarıya doğru kapanma insiyakından gelen bu tesir, hareketsizliği toplumun vazgeçilmez yaşama kurallarından biri haline getirmiştir. Pozitif unsur huzur ve sükûnun, negatif unsur bilâkis huzursuzluğun yanı sıra yürüyen, fakat her ikisi de aynı neticede — hareketsizlikte — birleşen kuvvetlerdir. İnhitat devirlerini yaşıyan cemiyetlerde gelenekçiliği zamanımıza kadar sürüp getiren kuvvet birincisi değil, ikincisidir. Halinden ve geleceğinden emin bir sanatkârın sabırlı bir temkinle kendini var ettiği esere verme melekesi mekanik istihsalin baskısı altında çoktan erimiştir.

Fakat mesele, biraz evvel işaret ettiğimiz gibi, yalnız dar ve katı şekli ile gelenekçilikten ibaret değildir. Belirtmek istediğimiz hayat felsefesi insanın tüm olarak davranışında ifadesini bulur. Bizim burada kısaca gelenekçi dediğimiz toplumun — tip olarak — seciyesini de bu sebeple gerideki *insana* kadar götürmek ve onda tecessüm etmiş görmek belki de daha çıkar bir yol olabilir.

Hepimizin, farkına vararak veya varmayarak, aynı havayı teneffüs edercesine içimize aldığımız, derece farkları ile taşıdığımız bu tipin belli başlı özellikleri nelerden ibarettir?

Bu yolda bir tipoloji, sathîliğe ve yuvarlak sözlere son derece elverişli olmakla beraber, içimizdeki insanın yüz hatlarından bazılarını tebarüz ettirmek bakımından yine de faydalı olacaktır sanırız.

Çizilecek tablonun bizce en ehemmiyetli tarafı şurasındadır: modern iş ve vazife insanının (1) hiçbir yerde «garanti» görmeyerek her şeyi kılı kırk yararcasına *hesaplamaya* ve *kazanmaya* kendini mecbur hissettiği yerde, statik ve gelenekçi toplum insanı ister bu dünya üstünde, ister içinde hikmetine akıl sır

(1) Tâbir Prof. Alexander Rüstow'undur: **Modern İş ve Vazife Adamı**; İktisat Fakültesi Mecmuası, Ocak 1944, No. 2.

ermez, fakat daima imdada hazır ve müheyya *süprem* kuvvetlerle nasibinin garantilenmiş olduğuna kanidir; kani olduğu için de nefsini kritik, kontrollü bir davranışa zorlamak için herhangi bir zaruret karşısında değildir. Yeri ve sırası geldikçe aynı inanışla tehlikeye atılmaktan, rizikoya katlanmaktan çekinmez (2). Bütün bunların yabancımız olmadığını çeşitli, hatta birbirine zıt örnekler üzerinde açıkça görebiliriz. Misal olarak ziraatçi toplumun alt kademelerini dolduran ve bugünün geçer ifadesi ile *gizli işsiz* denilen kütleyi göz önüne alalım: sığındığı topraktan ilişiğini kesemediği müddetçe kısmetini daha entansif ve daha prodüktif çalışmada değil (çünkü tarifi icabı gizli işsiz, çalışır görünmekle beraber, prodüktivitesi sıfıra çok yakındır), olsa olsa tarla sahibinin mürüvetinde ve — onu da aşmak üzere — gökyüzünün *«rahmet»* inde arayabilirdi. Tarla sahibi için de durum bundan farklı değildir: her ne zaman sıkışsa imdada *süprem* bir kuvvetin yetişeceğine kanıdır. Bu kuvvet, ilkel toplumların sihirli varlıklara inanışını bir kenara bırakalım, bugünün maddeleşmiş dünyasında devlet, onun arkasında ziraat bankası gibi organizasyonlarda çoktan toprağa, yeryüzüne indirmiştir. Tüccarı ve iş adamını da, bütün farklarına rağmen, aynı inanışın ışığı altında mütalâa edebiliriz: yine *süprem* kuvvetlerde (tekrar edelim: devlette) aksine bir davranışı sezinlemedikçe atik, gözüpek bir çıkış ve davranış istenilen maksadı fazlası ile garanti etmiş olacaktır. Öyle olduğu için de ilk adımdan öteye hurda maliyet hesaplariyle oyalanmaya, hattâ bunun için meslekten iş adamı bile olmaya hacet yoktur. İdare mekanizmasında kilit noktalarını tutanları *adı* ve *sanı* ile tanımak, işin selâmeti bakımından, her türlü maliyet hesapları üstünde bir değer taşır. *Kim ve nerede?* Mühim olan soru buradadır.

Eşyalara Bakış :

Gelenekçi toplumun *insan* ve *eşya* karşısındaki değer ölçüsünü de buraya bağlayabiliriz: insan, gördüğü işin ve hizmetin muhasebesine göre değil, kişiliğine göre değer kazanır. Manzara, ilk görünüşü ile, modern kapitalist işletmenin — ideal tip olarak — her türlü kimlik ve kişilik sınırları dışına çıkan *gayrişahsî* tutumundan çok farklıdır. Tarla sahibi, gizli işsiz olarak boğaz tokluğuna çalıştırdığı adamı şahsı ile tanır, hüviyetinin bütünü ile bilir. Modern çağlarda ve toplumlarda olduğu gibi gün ve saat birimi ile göreceği işe bakarak *abstre* (şahıstan soyut) bir değerlendirmeden ziyade, şahsa göre yer ve değer verme gelenekçi toplumun temel karakteristikleri arasındadır. Çiftçi, patron veya idareci çalıştırdığı adamı tarlasında, işlerinde ya ailenin bölünmez bir uzvu olarak tanıdığı için, ya da hatırını kıramadığı bir şahsın yardımı ile oraya yerleştirildiği için kayırmaya kendini mecbur saymaktadır. Bunlar da, ne iş gördüklerine, neye yaradıklarına göre değil, *ne olduklarına* göre kıymet taşır. Modern batılı insanın maddî tarafını âdeta unutarak sadece abstre (soyut) fonksiyonları ile gördüğü eşya burada bizzat eşya olarak katı, renkli tarafı

(2) Bu nokta üzerine Max Scheler: Vom Umsturz der Werte: Abhandlungen und Aufsatze, s. 356, Bern 1955.

ile ön plânda durur. Birinde toprak, yıllık verimine göre şu kadar hektardan ibarettir demeye gelir; diğerinin gözü ile toprak etrafındaki çiti, suyu ve ağaçları ile göz açıp gördüğü bir baba yurdu veya sahibi olamamışsa bütün bir ömür imrenerek veya kıskanarak bakacağı bir yabancı mülküdür. Beriki için muhtevasından tamamiyle soyulup sayı ve rakam tarafına eğdirilmiş olan «*servet*» burada bilâkis muhtevası dopdolu, katı bir «*mülk*» hüviyetini taşır. İnsanı ve eşyayı değerlendirmede, kısacası soyut — abstre — kavramdan ziyade katı — konkre — varlığa takılı kalan bir ruh hâleti «pré-capitalist» insanın en mühim özellikleri arasında yer alır.

Çeşitli cephelerine dokunup geçtiğimiz kıymet tablosunun şu veya bu yönü üzerinde durulabilir ve şimdiye kadar da pek çok durulmuştur. Biz burada daha ziyade son olarak işaret ettiğimiz karakteristiği gözönüne alarak bazı neticelere varmayı uygun görüyoruz. İnsanın ve maddî eşyanın konkre varlıklarına — kimlik ve kişiliklerine — göre değerlendirilmesi bizi en aşağı üç noktadan alâkalandırır:

1. *Eşya, kâğıt üstüne dökülmüş muhasebe kıymeti ile imâl ve istihsalcinin karşısına değil, rengi şekli, kısaca bütün hüviyeti ile onun içinde ve benliğindedir.* Toprağın, ilkel toplumlarda bu bakımdan taşıdığı mânaya biraz evvel işaret etik; aynı şey, ufak tefek farklarla, diğer mallar hakkında da söylenebilir. Mahsulünü, kümes hayvanını satan köylü, her halde maddî varlığı ile zerre kadar alâkalanmadığı bir malı satan fabrikatör veya mağaza sahibinden çok farklı durumdadır. Elinden gelse üzerine titrediği, emek verdiği, renk renk ve biçim biçim her birini tanıdığı hayvanını belki de elden çıkarmak istemiyecek, kendisi istese bile çoluk çocuğu bu hazin «transaction»u yaşlı gözlerle seyredecektir. Nitekim bir miktar gelir ve refah artışının, çiftçiyi piyasaya sürmek itiyadında olduğu mahsul fazlasını içerde tutmaya ve kullanmağa sevkettiği çok görülmüştür.

Eşyanın şahsiliğini belki de en açık olarak *tasarrufda* görebiliriz. Din ve iman gibi, para da sahibinin şahsına, âdeta iliklerine o derece işleyip sinmiş olmalı ki, meşhur bir atasözü ile, her ikisinin kimde olduğunu kestirmek her zaman kolay olmamaktadır. Yeni gelişen ülkelerde yatırım fonlarını harekete geçirmek ve hele sermaye piyasasını geliştirmekte bugüne kadar en fazla rastlanan zorluk, tasarruf edilen paranın sahibinden kolay kolay çözülemiyen bir uzuv halinde şahsına bağlanmış olmasından ileri gelir. Modern batılı insanda parayı para olarak tutma arzusu — bugünün iktisat dili ile söyliyelim: «likidite tercihi» — hiç değilse cep, kuşak veya cüzdandan kopup vâdesiz bir hesabı cari ile kendi dışında yabancı bir varlığa — bankaya — uzanacak kadar yumuşama gösterdiği halde, gelenekçi insanda kişilik dışına çıkan bu daracık mesafeyi aşabilmek için epeyi gayrete ihtiyaç görülmüştür ve görülmektedir.

2. *Mal ve servetin şahsiliği, başka bir görünüşü ile, tatmin şeklinde ve motiflerinde ortaya çıkar. Gelenekçi insan kullandığı eşyada; verim, hasıla tarafı bir kenara, dosdoğru şahsa hitap eden bir tesir arar ve bulur.* Garabet

şurasındadır ki, üretim vasıtaları (bir makine, bir traktör), tarifleri icabı, kendileri bir ihtiyacı doğrudan doğruya tatmine yaramayıp asıl tatmin vasıtalarını üretmeye hizmet ettikleri halde, az gelişmiş bir insan bu vasıtaların kendilerinde *direkt* bir tatmin imkânını âdeta yoktan var eder. O noktada icat kabiliyeti hakikaten zengindir. Misal olarak, traktör, pulluk nevinden ziraî âlet ve teçhizatı düşünelim: her biri üretimi çoğaltmaya hizmet eden ve ettiği nisbette insanoğluna yararlı olan varlıklar! Bunun üstünde yenilir, içilir bir tarafları yok ve olmamak lâzım! Fakat gelin görün ki, modern teknolojinin bütün bu buluşları ile ilk defa temasa gelen insan, bir veya birkaç devre sonra üretim artışını beklemeye sabrı yetmediğinden, bunların her birinde *kendine* göre şahsî bir tatmin kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tatmin, tekrar edelim ki, makinenin yaratacağı üretim artışına göre dolaylı değil, bizzat fizik yapısı ve cesameti ile direkt olan bir tatmindir. Tüketim mallarında durum bu bakımdan daha da ilgi çekici olabilir. Birçok mallar aslında gayelerine uygun olarak kullanılıp tüketilmek için değil, yine fizik yapıları ile bir sınıf ve statü sembolü olarak kıymet taşır. İleri ekonomilerde mal, tüketimi ile beraber tattıracağı haz ve tatmin derecesinde kıymet kazandığı halde, geri ve az gelişmiş ülkelerde gösterişe vesile olduğu derecede kıymetlidir. Nitekim, refah seviyesinde cüzi bir artış, büyük bir ihtimalle eskiden beri özlenen ileri ve yüksek statüye dahil olunduğuna başkalarını bir an evvel inandırmak için, gelirin dolgun parçasını tasarruftan koparıp pahalı ve gösterişli mallara doğru kanalizmaya kâfi gelir.

4. *Eşyayı maddî ve âdeta dörtköşe tarafı ile görme ve değerlendirme alışkanlığı öbür yanda sayı ve rakam şuurunu tamamiyle gölgelemiştir.* Modern iş ve vazife insanının bu açıdan hayat felsefesini biraz evvel belirttik: kısmetini herhangi bir şekilde garanti edilmiş görmeyip elindeki bütün imkânlarla geleceği teminat altına almak, o uğurda hiçbir şeyi tesadüfe bırakmadan kazanma şanslarını ve riziko ihtimallerini inceden inceye *hesaplamaya* çalışmak! Modern ekonominin asıl yapıcı tarafı buradadır. Yeni çağların kapitalist işletmesi, bu sıfatladır ki *Max Weber*'in dediği gibi, *«kısmetinde ne varsa günü gününe yiyip geçinen köylüden, türlü imtiyazlara sırtını verip yarınından emin bir huzurla çalışan lonca esnafından ve nihayet kaderini politik şansa, irrasyonel spekülasyona bağlamış olan rantiye kapitalizminden»* (3) ayrılır; bambaşka bir hüviyet taşır. Diğerlerinin renk renk, biçim biçim eşya gördükleri yerde modern iş adamı kâğıt üstüne dökülmüş, bilânço ile dile getirilmiş abstre (soyut) kıymetler görür. Aslında modern ilim de biraz bu demektir: eşyayı madde ve cismi ile bir kenara itip tamamiyle soyut bir düşünce plânında *«fonksiyonel münasebetler»*e yönelen bir muhakeme tarzı ve sistemi! Modern endüstri kapitalizmi ile modern ilmin bir arada ve aynı ortamda gelişmeleri bu bakımdan bir tesadüf eseri sayılmamak icap eder. Her ikisi de hesapçı rasyonel dünya görüşünün eseridir.

---

(3) Max Weber: **Gasammelte Aufsaetze zur Religionssoziologie**, cilt I, s. 61, Tübingen, 1947.

Az gelişmiş ekonomilerde insana, hattâ en aydınına bile bugün en zor ve ağır gelen iş, eşyayı maddî tarafı ile görmekten vazgeçip altında ve gerisindeki sayı, rakam tarafı ile mânalandırabilmektir. Soyut işaret ve semboller, itiraf etmeliyiz ki, çok fazla hoşlandığımız, benimsediğimiz şeyler değildir. İşaretlerin «organik» ve yüksek sesli olanları bize daima daha çok şeyler ifade eder ve ediyor. Bu ifade, belki farkına varmadan bütün yaşayışımıza işlemiş ve sinmiştir. En basitinden alalım ve düşünelim: otobüsten inişte, şoförü sinyal ile ikaz yerine hemen daima gür ve yüksek perdeden «İnecek var!» diye haykırmalar; otomobil kullananlarda yine sinyal yerine kol ve el işaretleri (profesyonel şoförlerde sol kolun hemen daima dışarıya sarktığı gözden kaçmasa gerek: trafiğin düzenlediği ve düzenlemediği her türlü işaretleri verebilmek için!) Evet, daima soyut ve sembolik olmaktan kaçınan bedenî ve sesli hareketler! Çarşı ve pazarın manzarası da bundan pek farklı değil: Etiket ve yafta ile teşhire rağmen, fiyatı veya kaliteyi gelip geçene yüksek sesle duyurmak alışkanlığı, sembolik ve sessiz işaretlerden hoşlanmadığımızın açık delilleridir. Az gelişmiş veya yeni gelişen ülkelerde her şey seslidir. Hattâ bunu bir ölçü olarak alıp gelişmiş ekonomilerden derece derece az gelişmiş olanlara (yahut aynı şehirde gelişmiş bir semtten daha az gelişmiş olan) geçtikçe sesin de, sembol ve işaretlerin yerini almak üzere, perde perde yükseldiğini pekâlâ bir kaide hükmünde alabiliriz.

Buraya kadar anlatılanlarla gelenekçi toplumun hayat felsefesinden ve davranışlarından birkaçını işaret etmiş bulunuyoruz. Mal ve paranın şahsa bağlılığı, hattâ onunla aynı bütün içinde kaynaşmış olması; her şeyde şahsa ve statüye hitabeden bir tatmine ve kullanış tarzına varma gayreti; nihayet her varlığı sayı ve rakam tarafı ile değil, göze kulağa geldiği gibi renkli, hacimli ve sesli tarafı ile alma alışkanlığı! Dikkatimizi söylenenler arasında en fazla çeken noktalar bunlar olacaktır.

İşgücünün Mobilitesi :

Fakat bütün bu noktalar bizi ters ve yanlış neticelere götürmemelidir. Gelenekçi toplumları günümüzün gelişmiş ekonomilerindeki dinamizmden ayırdedeceğiz diye tam bir hareketsizlik ve kımıldanmazlık içinde göreceksek yanılmış olacağımıza şüphe yoktur. Hareketsizliğin bu derece katı şekli gelenekçi toplumlara has bir özellik olmak şöyle dursun, bilâkis yerine göre lüzumundan fazla çalkantı bu topiumların temel vasıfları arasında yer alır. Bunu iş gücünün mobilitesinde açıkça görebiliriz. Gelirde çok cüzi bir artış ihtimali gizli işsizi yerinden yurdundan uzaklaştırmağa fazlasiyle kâfi gelir. *Benjamen Higgins*'in müşahadesi bu bakımdan isabetlidir :

«Bir adamı 1000 mil uzağında yeni bir iş uğruna yola çıkarmaya teşvik için gerekli olan gelir artışı yüzdesi, Michigan ve Missouri'ye nazaran, Java'dan çok daha düşüktür. Az gelişmiş memleketlerde gelirler son derece düşük olduğundan, meslekler ve cofrafi bölgeler arasındaki bu aşırı mobiliteyi ta-

bu görmek lâzım gelir. Gerçekten de; İndonezya, Hindistan ve Filipinlerde işgücü fazlasiyle mobildir, lüzumundan ziyade hareketlidir.» (4)

Bu aşırı hareketliliğin (mobilite) yönü üzerinde tabiatiyle en küçük bir şüphemiz olmamalıdır: daima az gelişmiş bölgeden gelişmiş olanlarına doğru bir akım karşısındayız. Daha açık söylemek gerekirse: köyden ve kasabadan şehre doğru bir mobilite! Son zamanlarda Türkiye için aktüel bir hâdise olan yurt dışına işçi akınını da aynı serinin ileri uzatılmış bir ucu olarak düşünebiliriz. Mobilitenin tek yönlü olmaktan çıkarak yurdun muhtelif kesimlerine az çok muvazeneli dozlarla dağılışı aslında bölgeler arası farkın az çok törpülenip tasviye edilebildiği ileri bir kademenin özelliğini ifade eder. Varılmak istenen gaye de bu olmak lâzımdır.

Gelenekçi toplumu, diğer taraftan, kanaatkârlığa varan bir hayat felsefesi içinde âdeta romantikleştirip her türlü kazanç gayretinden uzak, tamamiyle durgun ve statik cemiyetler olarak düşünmek de bizi yanlış neticelere götürür. Az gelişmiş ülkeleri ileri endüstri memleketlerinden yine akla kara şeklinde ayırdetmek isteyen bir kısım tarihçiler bu noktada hatâya düştükleri gibi, zamanımızın gelişme ve büyüme meselesiyle meşgul bazı iktisatçılar da farkına varmadan aynı hatâyı tekrarlamışlardır. Az gelişmiş ülkelerde zihniyet bakımından eksik olan *rizikoya katlanma, para kazanma* arzusu değildir. Bu ülkelerin dününe ve bugününe göz gezdirince, kazanç hevesinin, kaderini çeşitli maceralarda deneme gayretinin hiçbir zaman eksik olmadığını açık misâlleriyle görebiliriz. Fakat bizce asıl mühim olan, bu çıkarcı ve maceracı kuvvetin uzun zaman disiplinli bir çerçeve içine alınmadan dağınık ve savruk halde kalmış olmasıdır. «Pré-capitalist» zamanlar, kazanma ve zenginleşme hevesinin kâh soyma ve sömürme, kâh ihtikâr, kâh define arayıcılığı gibi yerine göre kaba ve haşin, sinsî ve saklı, ya da hayal mahsulü yollarda akıp gittiğine şahit olmuştur. Ancak batıda modern endüstri kapitalizmi bu dağınık ve savruk kazanç hevesine, sağa sola taşmadan, rasyonel bir işletme çerçevesinde kontrollü ve disiplinli bir faaliyet sahası yaratmaya muvaffak olmuştur. Hâdise fizik kanunlarından pek de farklı değildir: Başı boş bırakıldığı zaman cidarlar üzerinde son derece aşındırıcı, tahripkâr olabilen kuvvet, hudutlu bir endüstriyel çerçeve içine teksif edilince, eskisi gibi enine ve genişliğine dağıtamadığı enerji fazlasını ister istemez açık bulduğu tek istikamete, *alttan üste* yığıp biriktirebilecekti. Geçmiş asırların tahayyül bile edemedikleri ölçüde sermaye birikimi aslında bundan başka bir şey değildir.

Değişme Şartları Nelerdir :

Bugünün gelenekçi toplumlarının muhtaç oldukları kuvvet teksifini de burada aramalıyız. Esasında hiçbir surette eksik olmayan kazanç hevesine, macera gayretine ve —ilâve edelim— aşırı derecede mobiliteye normal rasyonel

(4) «American Economic Association» in 72. yıllık toplantısındaki konuşmalardan: American Economic Review, May 1960, s. 87.

işletme çerçevesinde hareket ve tatmin imkânını yaratabilmek başta gelen bir ehemmiyete sahiptir. Bunun başlıca şartı ise, biraz evvel üç maddede hülâsa ettiğimiz kıymet anlayışını değiştirecek bir zihniyet ortamına varabilmekte toplanır: a) serveti ve parayı şahsa bağlı, onunla adeta içli dışlı bir varlık gibi görmekten vazgeçip ferah ve açık yürekle piyasa ekonomisine çıkmayı her türlü eğri ve kuytu kazanç şekillerine üstün sayabilmek; b) kazancını yine şahsa ve statüye bağlı olarak göstermelik tüketim veya verimsiz yatırıma harcıyacak yerde profesyonel iş adamı olarak prodüktif yol ve şekillerde verimlendirebilmek; ve nihayet c) bütün bu faaliyetlerde disiplinli, kontrollü bir hesap ve muhasebe şuurunu tesis edebilmek! Saydığımız şartların ilki diğer ikisine nazaran daha kolay görünür. Uzak ve alarga bölgeler muntazam yol şebekesi ile şehre bağlandıkça, hattâ bir kısmı yer yer şehirleştikçe piyasa ekonomisine açılma ve çıkma cesareti artmış olmaktadır. Nitekim son on, on beş yıldan beri Türkiye ekonomisinde bu açılışın elle tutulur işaretleri yok değildir. Şehirleşmenin bu bakımdan taşıdığı önemi uzun boylu izaha hacet yoktur sanırız. Geniş ve yaygın bir taşra ile mahdut sayıda iş ve tüketim merkezlerinin zıt kutuplar halinde karşı karşıya geldikleri ekonomik sistemlere nazaran, değişik bölgelerinde şehirleşme karakterini taşıyan ekonomiler emek, sermaye ve kültür mobilitesini tek yönlü ve tek taraflı olmaktan çıkarak az çok dengeli bir yayılma haline getirir. Yurdun bir tarafını boş ve bütün kaynaklariyle âtıl, başka bir tarafını tıka basa doldurulmuş olmaktan çıkarmanın yolu, imkânı buradadır. Şehirleşme, diğer yandan, dağınık ve savruk kazanç gayretini ihata edecek bir endüstriyel gövdenin kuruluşu bakımından da ehemmiyet taşır. Bütün bunlar, tekrar edelim, gözlerimiz önünde cereyan eden ve her halde hayırlı bir değişmenin belirtileri olan vakalardır.

Son iki şart, itiraf etmek lâzımdır ki, bu derece pürüzsüz ve kolay elde edilmeyebilir. Şehirleşme ile beraber piyasa ekonomisi genişlerken, profesyonel iş adamının ve rasyonel muhasebe şuurunun da aynı hızda ve ölçüde gelişeceğine inanmak kolay değildir. Her şeyden evvel şurasını düşünmek lâzımdır ki şehir dışardan görünüşü ile muayyen bir yaşama kadrosu ve çerçevesi ise, altta ve derindeki şuuru ile katı ve somut kıymet anlayışından soyut, abstre bir düşünce ve muhakeme tarzına yönelmiş zihnî bir ünitedir. Köy ve kasaba insanı şehirli hale geldikten sonradır ki maddî cisimleri dört köşe görmekten uzaklaşır; sayı ve rakam halinde düşünme melekesini elde eder. Tarla, biraz evvelki sözlerimize dönelim, çiti ile, ağacı ve suyu ile bir *«mülk»* olmaktan çıkar; hektar ve verim hesabı ile abstre soyut bir «servet» kılığına girer. Hafıza ve şuurda birkaç düzüne, bilemediniz birkaç yüz etrafında dönüp dolaşan sayı hudutsuzlaşır.

Bütün mesele, o halde, şu noktada toplanıyor demektir: Şehirleşme ile beraber onun gerektirdiği bu soyut-abstre düşünce melekesi ne derece elde edilebiliyor? Bu melekenin hiç değilse bugün neresine kadar varmış bulunuyoruz? Meseleyi bu açıdan alınca birtakım müşküllerle karşılaşmamak mümkün değildir. Hiçbir yerde, aslına bakılırsa, söz konusu olan meleke bir hamlede elde edilememiştir. Bu arada belki birbirini takip eden üç safhayı ayır-

detmek faydalı olur: Evvelâ primitif insan gözü ile her şey *tek ve hudutlu* bir varlık halindedir (tarla, ev, köy). Bunu ikinci bir adım takim eder: dikkatimiz iri ve hacimli olana takılmıştır. Ölçünün böylece dar ve katı hudutlarını aşmasını sonunda üçüncü bir adım doldurur ve tamamlar: Her türlü varlık mücerret (soyut) birtakım sayı ve rakam dizileri halinde maddî kalıplardan soyulmuş, boşluğa ve hudutsuzluğa salıverilmiştir. Fizik dünya, matematikçi gözü ile logaritmik cetvellerden ve köklerden; iktisatçı ve iş adamı gözü ile verim, maliyet ve prodüktivite hesaplarından ibarettir. Biz, itiraf edelim ki, bu üç hatvenin başında değilsek bile henüz ortalarında bulunuyoruz. Dünyaya bakışımız, kapitalizmin ilk çağlarında sık sık görüldüğü gibi, büyüklük ve irilik tarafına takılıdır. Bunda biraz ham, hattâ çocuksu bir zevkin saklı olduğuna da şüphe etmemek lâzım; hoşa giden her şeyi, masalların dev kahramanı gibi *iri ve heybetli* bir topacın dönüşü gibi *hızlı* ve bahusus *«yeni»* olduğu için, üstelik başkalarını *tahakküme* âlet olduğu için ve olduğu nisbette beğeniyoruz! Etrafımızda olup bitenlere bu gözle bakınca yukarıdaki satırların, bütün mübalâğasına rağmen, hiç de yabancımız olmayan bir ruh haletini aksettirdiğini kabul etmekten kendimizi alamayız. Gelişmiş memleketlerde ancak şehir dışı için düşünülen bir highway (otoyol, otoban) düzenini, göz doldurucu genişliği ile, bizzat şehir içinden geçiren yine şehir içinde yüksek silo duvarları ile *«yeni»* ve *«modern»* olmanın sırrına vardığını sanan bir imâr politikasında bu çocuk (ve en fazla taşra delikanlısı) zevkini sezmemek mümkün müdür? Dış görünüşü ile hemen göze ilişen örnekleri bir kenara bırakalım; iktisadî gelişmeden, teknisyen diliyle, söz açtığımız zaman bile dikkatimizin daha çok hacim tarafına kaydığını sezmemeye imkân var mıdır? «Bir yıldan öbürüne şu büyüklükte ve şu hacimde yatırım!» Fakat onun arkasında hesap tarafı ve hele daha mütevazi, daha az gösterişli, fakat idrâkî ve o nisbette güç olan taraf; *maliyet ve prodüktivite hesabı*! İşin bu tarafından, devlet sektöründe olsun, özel sektörde olsun söz açanımız pek azdır. Esasına bakılırsa, günümüzün hemen bütün az gelişmiş ekonomilerinde servet ve refah yaratma arzusu son derece şiddetli olmakla beraber kıt kaynaklar karşısında bunun prodüktiviteyi yükseltmekle mümkün olacağı pek az anlaşılmış bir hakikattir. Pek az anlaşılmıştır; zira verimlilik denilen şey yeni kurulan bir fabrika veya baraj gibi gövdeli heybeti ile ortada ve gözönünde değil, birtakım abstre (soyut) hesapların, kontrol âletlerinin altında ve gerisinde saklıdır. Buradaki boşluğu, işletme sevk ve idaresinin üst kademelerini işgâl edecek olanları teknik ve meslekî eğitimin imkânları ile techiz ederek bir dereceye kadar doldurmanın mümkün olacağı düşünülebilir. Fakat daha fazlasını, çarklar bir kere dönmeye başladıktan sonra bizzat iş adamının hayat tecrübesi ve bu işe samimiyetle inanması sağlıyacaktır.

Geri İten Tesirler :

Bugünün yeni gelişen ülkeleriyle, baş tarafta da söylediğimiz gibi, benimsemeye çalıştıkları sosyal, iktisadî kadrolarla henüz bertaraf edemedikleri gelenekçi kıymet anlayışının karma bütünü içinde karşımıza çıkıyorlar. Böylesine bir ihtilâtta ileri çeken kuvvetler olduğu gibi, geri iten tesirler de vardır. Bazen yanlış bir adım dikkatsiz bir tedbir ikincileri birincilere hâkim kılabilir ve ge-

lişmeyi duraklatabilir. Nitekim Türkiye ekonomisi son on beş yıl yeni kalıplara ve yeni bir zihniyet dünyasına varma gayreti ile geçirdiği hareketli ve birçok bakımlardan verimli çalkalanma sırasında birtakım *geriletici* veya hiç değilse *durdurucu* faktörlerle yüzyüze gelmiştir. Bu faktörleri üç grupta özetleyebiliriz.

1. Para kıymetinde devamlı alçalmalar, ekonomiyi katı, donuk şekli ile mal ve servet telâkkisinden sıyrılıp piyasaya kıymetlerine doğru yol aldığı veya alacağı sırada tekrar katı ve şahsa bağlı servet anlayışına zorlamış ve itmiş olabilir. Enflâsyonun bu arada câzip kârlarla birçok yeni teşebbüslere vücut verdiği iddia edilebilirse de, yaratılan ve kazanılan paranın büyük nisbetlerde gayrimenkule ve herhalde imalât sanayiine yararlı olmayan plâsmanlara aktığı bir hakikattir.

2. Profesyonel iş ve ticaret erbabından ziyade profesyonel olmayanlara türlü yollarla (lisans, permi ilâh... imkânlariyle) kolay kazanma imkânını veren bir politika Türkiye ekonomisini bir noktada daha eski kıymet anlayışına itmiş veya çevirmiştir. Servetin sabırlı, temkinli ve hesaplı bir çalışma ile *kazanılmış* olabileceğine inanmaya elverişli bir ortamı yaratacak yerde işlerin şahsî temaslarla pekâlâ yürütülebileceği zannını veren politik tutum, neticeleri itibariyle kolay para kazanmayı, fakat aynı zamanda kolay ve rahat harcamayı câzip kılmıştır.

3. Bu şartlar altında maliyetleri düşürmeye, yahut prodüktiviteyi yükseltmeye müteveccih plânlı ve hesaplı bir çalışma elbette beklenemezdi. Üstelik maliyetlerini fazla gösterdikçe fiyatı yükseltmeye göz yuman, hattâ teşvik eden bir politikanın yukardan beri üzerinde en fazla durduğumuz sayı ve *muhasebe şuurunu* ne derece sakatlamış olacağını izaha hacet yoktur.

Görülüyor ki tedbirler ve müesseseler bazen farkına varılmadan eski kıymet anlayışını yeni ve değişik kalıplar içinde hâlâ ayak üstü tutabilmek veya can çekişenlerine tekrar hayata kavuşabilmek fırsatını vermektedir. Eski ve yeni arasındaki ihtilât şüphesiz bir vuruşta halledilebilecek bir dâva değildir; hattâ bir vuruşta halledilmesi belki arzu da edilmeyebilir. Gelişme plânı, halkın yerleşik kıymet anlayışı ile her noktada sert bir tezada düşmektense mevcut kıymetlerden birini yakalayıp onun üzerinde işleyerek başarıya yürür. Tüketim meyli bunun açık bir misâlidir. Gelir ve refah seviyesinin bir miktar artışı, daha evvel söylediğimiz gibi, çiftçiyi eskisinden daha çok tüketme, hattâ mahsul fazlasından bir kısmını içerde tutmaya teşvik eder. Bu, mütehassıs ve teknisyen gözüyle, tasarrufu, sermaye yatırımlarını kısan zararlı bir davranıştır ve yine onun gözü ile gelir fazlası vergi vererek devletçe tasarrufa ayrılması lâzımdır. Fakat unutmamak gerekir ki, iktisadî gelişme —eğer plânlanarak yürütülecekse— geniş kütlelerin plâna hakikaten inanmaları, destek olmaları şartiyle gerçekleşir. Halk plân uğruna nelere katlanıyor; fakat —asıl mühim noktaya gelelim— ondan *ne bekliyor?* Mühim olan nokta buradadır. Üretimde her fazlayı tasarrufa ve oradan yatırıma yararlı kılacak dikine bir tutum, görünürdeki bütün hesaplara rağmen, mâkul bir tüketime hakkını tanıyan yumuşak bir davranıştan çok daha zararlı olabilir. İktisadî gelişmenin ancak «*yukardan*» zorlanarak yürütülebileceği zannı gelişmenin en büyük düşmanıdır.

İKTİSADİ YENİLENMEMİZİN ZİHNİYET MUHASEBESİ

Değişenler ve Değişmeyenler

Şimdiye kadarki çalışmalarımızda hep geçmişin zihniyeti üstünde durduğumuz gözden kaçmamış olmalıdır. Sözü bir yere kadar getirip orada noktalıyormuşuz gibi bir izlenim zihinlerde elbette bir takım sorulara yol açacaktır. Evet, dünü öyle veya böyle; fakat bugün veya en yakın geçmiş gözlere nasıl bir tablo çizmiş olabilir? Geçmişe saplanıp kalmakla işin biraz da kolayına kaçmış olmuyor mu idik? Geride olup bitenleri yine gerideki akisleri ile toplayıp kâğıda dökmek, kabul edelim ki, bugün içinde bulunduğumuz çalkantıların gidişini ve yönünü tayin etmekten daha kolay ve daha rahattır.

Biz bütün bunlarla beraber, satıh - altı değerlerinin yüzyıllar boyu satıh - üstü şekil ve kalıplar derecesinde hızlı bir değişme göstermiş olamayacağı gerçeğinden yola çıktık. Öyle düşünmekte kendimizi bugün de haksız bulmuyoruz. Vermeye çalıştığımız model yalnız geçmişe dönük değildi ve olamazdı; *«...bir bakıma bugünkü insanımızın hatta -neden saklamalı- bizzat kendi iç dünyamızın bir kısım çizgilerini o fizyonomide belirlenmiş görsek şaşmamak lâzımdır»* diyorduk (1). Başlarken söylediklerimiz bitirirken de tekrarlanıyordu: *«Son bir kaç yüz yılın en yakın inkılâp seneleri de dahil bunca şekil ve kalıp değişikliği ile dünden bugüne devrettiği insan, ruh ve zihniyet yapısı ile, eskisinden ne kadar az farklıdır! Etrafımızı, hatta kendi kendimizi yoklasak ondan çok şeyler bulabileceğiz»* (2). Genel çizgilerde, tekrar edelim, yine de yanıldığımızı sanmıyoruz. Ancak bu, çizilen modelin hiç bir yerinde en küçük bir değişiklik olmadan günümüze devredildiği gibi katı bir sonuca varmayı haklı çıkarmaz. Evet, kendimizi yoklasak ondan neler bulamayız ki! Fakat okuyucu yine de sormakta haklı olacaktır: Ondan içimizde ve aramızda hâlâ sürüp giden çizgilerle bera-

---

*) İnceleme, Rockefeller Vakfının yardımı ile Türk-Amerikan Üniversiteliler Derneği tarafından tertiplenmiş sempozyumda **«İktisadî Gelişme ve Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi»** başlıklı bildiri esas alınarak yeni baştan kaleme alınmıştır (**«Yeni Türkiye»** adlı kollektif kitap içinde, sah. 229 ve dev., İstanbul 1959).

1) **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**, sah. 18, 1981.

2) Aynı yerde sah. 207.

ber, modelin şurasında burasında hiç mi bir kımıldama göze çarpmamıştır ve çarpmayacaktır?

Soru gerçekten düşündürücüdür. Zihniyetin, her şeyden önce, kendine göre sebatlı bir yaşayışı ve dış tesirlere karşı oldukça sert bir direnişi olduğunu kabul etmek gerekir. Sosyolog ve tarihçilerin üzerinde bir hayli çekiştikleri *«kültür adaptasyonu»*'nu ve o arada manevî kültür varlığının maddî şartlardaki değişikliği önceden nasıl hazırladığını veya tam tersine o değişikliği geriden nasıl bir gecikme *(lag)* ile takip ettiğini bu sahifalarda uzun boylu tartışacak değiliz. Ancak, kültür formlarının hayatından yüzyılları kaplayan bir süreklilikten bahsetmek yersiz ve yanlış olmayacaksa, bu sürükleniş ve uzanışın hiç bir hayat davranışında zihniyetteki kadar köklü ve sebatlı olmadığını kabul etmek gerekir. Belli bir çağın dünya görüşünü örgüleyen çeşitli fikirler zamanla üstüste yığılır ve tabakalanırken altta ve derinde kaldığı sanılanlar şaşılacak bir sebatla vakit vakit üst tarafa rengini vermekte gecikmezler; bütün bir sistem öylece alacalı bir renk karışımı gösterir. İç dünyamızı yoklarken haklı olarak sorabiliriz: Geçmişteki zihniyetin tâ kendisi mi? Şüphesiz hayır! Dışarıdan görünüşü ile modern formların kalıbına uymuş yepyeni bir zihniyet mi? Asla! O halde, iktisat zihniyetimiz bugün nasıl bir gelişmenin dönemecinde bulunuyor? Geçmişten devralınan düşünce ve davranış unsurlarının yenileri ile karışımı bizi nasıl bir yol kavşağına getirmiştir?

*

Geçmişin verdiği tabloyu bilinen çizgileri ile bu sahifalarda uzun uzun tekrarlayacak değiliz. Ancak -o da aradaki bağlantıyı kurabilmek için- can alıcı noktalardan bir kaçına değinmekle geçebiliriz. Önce, şu nokta: Kapitalizm-öncesinin dünya nimetlerine alâka derecesi, kapitalizmdekinden daha azdır denemez. Bu hevesin, ne var ki, belli bir seviyeden üste ve yukarı, kendine normal üretim çerçevesi dışında tatmin yolları aradığını biliyoruz (3). Kazanma ve zenginleşme gayreti boşa ve normal olmayan yollara akıp taştığı sürece içerde üretimin basık çarşı ölçüleri ötesinde göze görünür bir cesamet kazanmış olacağı beklenemezdi. Başını başka taraflara çekip gitmiş bir kazanç gayreti ile onun kenarından köşesinden sürünme fırsatı bulamadan boşa bıraktığı -normal üretim kesiminde- ağır, durgun akışın asırlar boyu yan yana yürümüş olmasına şaşmamak lâzımdır. Pre-kapitalist dönemi kapitalizmden ayırt eden çizgiyi de tam bu noktaya getirip bağlayabiliriz: Fark, kazanma ve zenginleşme hevesinin birinde yokluğu öbüründe varlığında değil, onun iki tarafta da varlığı ile beraber tatmin cihetinden birinde normal iktisadî faaliyete yönelişi ve oraya getirdiği hızla beraber öbüründe kendine o faaliyet dışında çıkış yolları arayıp bulduğu için iktisat dünyasında bıraktığı boşluk ve durgunlukta aranmalıdır. Başka bir vesile ile de söylemiştik: Kapitalizmin dinamizmine ve akış hızına kâr-

3) Kazanma ve zenginlesme gayretinin -özellikle dış ve iç ticarette kazanç yollarının daralması ile normal ve rasyonel olmayan (kimi zorlu, kimi sinsi ve uysal) geçim yollarına sapması yukarda adı geçen kitabımızda örnekleri ile etraflıca gözden geçirilmiştir; sah. 158 ve dev.

şılık kapitalizm - öncesinin nüfus kütüğüne kayıtlı başlıca sıfatını (eşkâlini) bu akış ağırlığında aramak yanlış olmayacaktır (4). Günümüz tarihçi ve iktisatçılarının el birliği ile ve altını çizerek belirttikleri bu farkı galiba *Namık Kemal*'den daha kısa, fakat daha manalı anlatan olmamıştır: Günün saati, diyordu Kemal, orada yelkovan, burada akrep hızı ile döner. Biri ne kadar süratli ise öbürü o kadar yavaş ve ağırdır.

Bu ağırlığın, diğer yandan, toprak düzeninin ve toprağa dayalı bir yaşama biçiminin ürünü olduğu, onunla beraber düşüp kalktığı unutulmamalıdır: Büyük aile ve konak; sürü ile evlât ve ayal, görünüş ve gösteriş, asıl ve nesep... Hepsi de ağalık şuuru etrafında çevrelenmiş değerler ki günümüze veya en yakın geçmişe kadar uzanıp gelmişlerdir. Toprak, uzun zaman hiç değilse modern teknolojinin hizmetine girinceye kadar bütün bu değerler zinciri ile ağır, külfetli bir akıma zemin olmakta devam etmiştir. Mevsime, yağış ve iklim şartlarına bağlılık, canlı cansız üretim araçlarının (davar, kağnı) yavaşlığı her şeyi ağırından alan kaderci bir teslimiyetin, hatta kas ve adale katılığına varan bir hareketsizliğin başta gelen sebepleridir. Fakat dahası var: Toprak her türlü üretimin uzun süre cevher ve ham madde yatağı olduğu gibi, üretilen ve kazanılanın da başı sıkıştıkça sığındığı emânet ve güvenlik bucağı rolünü eksiksizce yerine getirmiştir. Tarihin değişmez kaderi olmalı: Tadım ve doyumluk üstünde şöyle böyle ele gelir bir cesamet kazanan her varlık göze gelmemenin yolunu toprağın üstünden altına sığınmakta bulmuştur. Güvensiz ortamın insanına fısıldayan gün görmüş, tecrübe ve hikmet dolu sesleniş hep aynı temayı işler: «... çok malın olsa ve saklayamasan onu toprağa ısmarla, yani yere göm, kol» Ve devamla: «...zira toprak emânettardır ve her neyi toprağa verseler toprak onu yahşi saklar, geri istediğin vakit sana yine tapşırır; sermaye daim yerinde kalır» (5). Evet, sermayenin yerinde kalması... Bunun sırrı ve anahtarı maddenin açıkta göz göre göre işleyip dönüşünde değil, toprağın altına iniş ve gizlenişinde yatar. Bununla, bir bakıma, ortaçağ ve özellikle çözülme devri insanımızın karakter çizgilerinden birine dokunduğumuz gözden kaçmamış olacaktır: Hal ve tavrı ile *toprağa bağlı*, mal varlığı ile *toprağa (ve toprak altına) dayalı* bir insan!

Toprak, diğer yandan, altı ile de üstü ile de saklama ve esirgemenin ancak bir şekli; hem de külfetli ve ağır olan şeklidir. Bunun yanında hazne ve mahzen, daha küçükleri için çıkın, kese ve yastıkaltı... Batı ile ayrılış çizgilerimizden birini bu noktada aramalıyız: Servet orada gizli köşe ve bucaklarından gün ışığına ve yer üstüne çıktığıstralarda burada -*Nâbi*'nin deyişi ile- *«nâçiz nakş-ı mûm ile zindan-ı kîsede»* (6)! Aslında, tabloyu eksik bırakmamak için, altı ve üstü ile toprağın ve çıkınların yanı sıra günlük yaşayışımızın sandık ve sepet gibi en basit eşyasına kadar hemen her şeyin aynı maksada -gömme ve çıkınlamaya- hizmet ettiklerini biliyoruz. Bununla toplum hayatımızın belki gizli kalmış

---

4) O konuya ayrıca «Zihniyet ve Din - İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı» kitabımızda değinildi, sah. 13; 1981. Aynı nokta üzerinde daha önce adı geçen kitabımızda da bakılabilir; sah. 171.

5) Kaynak ve o hususta tafsilât için «İktisadî Çözülme» kitabımız, sah, 173,

6) Aynı yerde, sah. 183.

bir başka yanına, göçebelikten kalma izlerine değinmiş oluyoruz. *Ahmet Mithat Efendi*, geçen yüzyıl sonlarının velûd ve işlek kalemi, aile yaşayışımızın iç örgüsü ile bir çeşit göçebe çeşnisi taşıdığını misalleri ile pek güzel anlatır: Sanki hemen göç ediverecekmişiz gibi yatak denklerinin her sabah kaldırılıp istif edilmeleri, çamaşırın sandık ve sepetlerde, ekmeğin zenbilde muhafazası, ona göre, geçmişin henüz tasfiye edilememiş mirasları idi. Hatta *«ince eleyip sık dokumak»* sözü bile kendi kendine yeten bir ilkel ekonominin hatırasını sürdürüyor olmalıdır (7).

Batı ile işaret ettiğimiz noktalardaki farkın gitgide ve gözle görülecek şekilde azaldığını söylemekte, zannederiz, hata yoktur. Büyükçe şehirlerde yangınların silip süpürdüğü konak ve ahşap evlerle beraber şilte istifine yarayan yük, sandık, kiler v.s. çoktan tarihe kavuşmuştur. Zihniyetimizin belirti ve görüntülerini artık eskisi kadar net çizgileri ile önümüze serilmiş halde göremiyoruz.

*

Yarım yüzyılı çoktan aşmış bir zaman diliminin getirdiği büyük ve sarsıntılı değişmeyi henüz gerilerde bırakmış değiliz; belki hâlâ içinde ve ortalarında sayılırız. Bu derece yakından bakarak, yılların bizden alıp götürdüğü ile getirdiğinin hesabını bir kaç sahifaya sığdırmak elbette kolay değildir. Değişikliği başka bahislerde olduğu gibi burada da en iyi fikir dünyamıza uzanan akisleri ile izleyebiliriz. Gerisini bırakalım: fakat en azından Tanzimat ve bilhassa Tanzimat sonrası fikir hayatının *«tavan»*dan doğru bir takım değişmelerin rüzgârını estirdiğini biliyoruz. Kaza ve kader inancının, klişeleşmiş haliyle tevekkül felsefesinin terki ile beraber onların yerine önce dar bir fikir çerçevesinden («tavan» deyimini de orası için kullanıyorduk) başlayarak emeği ve zamanı değerlendirme yolunda yapıcı adımların atıldığı açıkça görülüyor. Örnek olarak, Tanzimat - sonrası fikriyatının iki temsilcisini, *Namık Kemal* ve *Ahmet Mithat Efendi*'yi konuşturabiliriz. Birincisi, 19. yüzyıl İngiliz kapitalizminde insan emeğinin ve sermayenin nelere kaadir olduğunu Londra seyahatinde bizzat görmenin heyecanı ile arka arkaya yazdığı bir sıra makalede sây'in (emeğin) kutsallığını ve göreneğin zararlarını anlatıyordu (8). *«Zaman sermaye-i maişet, sây menba-i hayattır!»* tarzında püriten ahlâkı andıran sözlerle, aydın kafalarda olsun, yanlış anlaşılmış bir kaza ve kader telâkkisini var kuvveti ile sarsmaya çalışmıştı. Ahmed Mithat Efendi de sây ve amelin faydalarını anlatmakta çağdaşlarından geri kalmamıştır. *«Tercüman-ı Hakikat»* ta tefrika edilip arkadan tekrar basılan *«Sevda-i Sây ve Amel»* ve *«Teşrik-i Mesâi Taksim-i Mesai»* adlı risaleleri ile *«Ekonomi Politik»* kitabı, Batı zihniyetini ve iş adamı ruhunu aşılamaya çalışan fikir ve düşüncelerle doludur. Esasen ona göre sây ve amel sevdası Türklerin kalbinde yeterince uyanmıştır. Kendisi bu uyanışı biraz daha

---

7) Ahmed Mithat, **Sevdâ-i Sây ve Amel**, sah. 16 (Yeni Kütüphane), 1296.

8) Namık Kemal'in bu konu ile ilgili yazıları, **Sây, Görenek** ve **Londra Mektupları** v.s. Ebüzziya Tevfik'in **«Nümûne-i Edebiyat-ı Osmaniye»** kitabında ayrıca yayınlanmıştır.

hızlandırmak kararındadır. Bu maksatla, meselâ ticaretin faydalarını uzun uzun anlattıktan sonra, *«Bu işi pek beğendiniz ya! Bunun suret-i husulünü mü soruyorsunuz. Suret-i husulü evvelâ bu usulü, bu yolları, bu amelleri bilmek, sâniyen o yolda emniyet ve itibar kazanmaktır. Bu ise ne Babı Âli'ye devamla kazanılır ne de Maliye Nezâretine!* (9)». Cenab Şehabeddin, yakın tarihimizin ince ve zarif kalemi de tüccar defteri tutmanın Babı Âli'de oturup «tezkere-i nezâretpenâhi» yazmaktan daha az şerefli bir iş olmadığını idrak ettiğimiz gün düzlüğe çıkmış olacağımızı söyler *(«Defter-i ticaret imlâsı niçin tezkere-i nezâretpenâhi tastîi kadar şerefli bir meşguliyet olmasın»)* (10).

Yukarda Tanzimat sonrasından Cumhuriyet dönemi fikir piyasasına kadar düşe kalka uzanıp gelen bir değişimin habercilerini dinledik. Bugünkü durum nedir? İtiraf edelim ki, olup bitenlerin tam içinde ve ortasında olmamız berrak ve açık bir görüşü haylı zorlaştıracaktır. Her mevzuda olduğu gibi burada da vüzuh ve isabet için biraz uzağa ve geriye çekilerek olan biteni toplu-ca görmek gerekirdi. Böyle bir imkândan mahrumuz. Bununla beraber son yıllara kadar hızını artırarak sürüp gelen yenilenme ve «cihazlanma»nın zihniyet dünyamız üzerindeki tesirlerini görmemezlikten gelmeye imkân yoktur. Uzak ve hücra köşelere kadar uzanan yol şebekesi başta olmak üzere tarım, sanayi ve ulaştırmada vücut bulan eserler geçmişin değer ölçülerini şurasından burasından aşındırmaya balşamıştır. Tanzimattan beri fikir hareketlerinin aydın kesiminde başlattığı fakat tam başaramadığını yol, tarım ve sanayi devrimini üstlenmiş görünüyor.

Ülke, görebildiğimiz kadar, endüstriyel cihazlanışı ile beraber i n s a n ı ile de uzun bir yoğrulma ve şekillenme süreci içindedir. Tabiatiyle kolay ve pürüssüz işleyen bir gelişme çizgisi üstünde olduğumuz söylenemez. İktisadî gelişmenin kımıldattığı ölçüler ileriye doğru hızla yol alırken geçmişin sert ve katı değerlerine çarptıkça bütün bütün duraklamasalar bile garip bir renk karışımı içinde yollarına devam ediyorlar.

Bütün bu çalkantılar ve ileri geri oynamalar içinde bizce -iş hayatına bakan yüzü ile- asıl önemli olanı karışık bir yığın içinden p r o f e s y o n e l i ş a d a m ı ve teknik anlamı ile i ş g ü c ü denebilecek bir emekçi kütlesinin belirlenip ortaya çıkışıdır.

Başından beri diğer sınıf ve sıfatlarla karışık ve onlarla iç içe girmiş halde boy gösteren iş adamından (simsar, iş takipçi veya aracısı dense belki daha doğru olurdu) bugün bildiğimiz şeklile ayrı ve müstakil statüye sahip iş adamına geçiş kolay olmamıştır. Diğer sınıf ve sıfatlar dediğimiz geçmişte yerine göre devlet kapısı veya alttan üste ordu kademeleri, zamanımızda daha çok siyasî parti lider ve ileri gelenleri olabilir ve iş adamı dedikleri de kâh birinin kâh

9) Ahmed Mithat, **Teşrik-i Mesâi, Taksim-i Mesâi** (Yeni Kütüphane) sah, 114, 1926.

10) Cenap Şehabettin, **Efkâr Piyasası**, nakledildiği yer **Sahâif-i Nefise**, sah. 288, Derleyen Mehmet Cevdet, 1330.

öbürünün koltuğu altında veya bizzat kendileri o kademelerden birinde yer almış kudret ve nüfuz sahipleri olabilirler. Tarihimizin yeniçeri mütegallibesi ve kazasker rütbesine kadar tırmanmış ilmiye mensupları sermaye ve arpalık dağıtımında başkalarından geri kalmamış kudret sahipleridir (11). Böylesine karmaşık bir yığın içinde kimin hakkıyle tüccar ve iş adamı, kimin kılıç ve icâzet sahibi, kimin mütegallibe olduğunu ayırt etmek kolay olmamıştır ve olamazdı. Çağımızda, daha doğrusu hatırlayabileceğimiz yakın geçmişte (ama tekrarı daima mümkün) permi, kota ve benzeri usullerle politikacıya arka çıkacak şekilde türetilmiş -çoğu ilçe, bucak kökenli- göstermelik tüccar (başta ithalâtçı olarak) iş adamı ve politikacı karışımının taze örneğidir. Çoğunlukla da elde edilen permi ve sair mükâfatlandırmaları dolgun fiyatlarla ayaküstü asıl ihtiyaç sahiplerine devrettikten sonra takma tüccar sıfatından sıyrılan veya o sıfatı bir süre de bir başka baht işinde denemeye koyulacak olan mâcera adamları! Burada da aynı şekilde kimin gerçekten ithalâtçı, kimin politika simsarı olduğunu ayırt etmek hiç bir zaman kolay olmamıştır. Tüccar ve çoğunlukla avantür tutkunu, savruk ve yakıştırma iş adamından kurucu ve sanayici iş adamına geçiş, bütün bu zorluklar ve engellerle beraber, yine de rayına oturmakta gecikmemiş görünüyor. Türkiye yakın tarihinde bu tür kurucu ve kuruluşların başarılı ve ümit verici örneklerini vermiş bir ülkedir.

İş adamı katında başlayan gelişme diğer yanda profesyonel bir emekçi ordusunun *(işgücünün)* belirlenmesi ile tamamlanma yoluna girmiş görünüyor. Gidiş burada da savruk, kararsız, bir mevsimden öbürüne ileri geri oynamalara açık bir yığından kararlı ve devamlı bir kütleye doğrudur. Tarımda yaz boyu çalışıp yaz sonu Allah ne verdi ise onunla kışı idare eden bir mevsim emekçi, bir mevsim aylak insan ve onunla birlikte yıl boyu oynak ve sebatsız bir işgücü çoktan tarihe karışmıştır. Kış aylarında iş tutsa bile sınırlı bir kaç ihtiyacı karşılayacak kadarını kazandıktan sonra işi yüzüstü bırakıp yurduna dönmekten alıkonulamayan işçinin sanayi kurucuları için ilk zamanlar sürekli baş ağrısı olduğu hatırlardadır. Şehirleşme, köy ve kasabaların birbirine bağlanışı, kütle haberleşme araçları ile ihtiyaçlar devamlı çeşitlendikçe yılın on iki ayı iş arama ve tutma insanımız için kaçınılmaz bir alın yazısı olmuştur. Batılı toplumlarda dahi işçiyi uzun zaman hakkını arama ve sormadan alıkoyan kanaatkârlık engeli (hani *Lassalle*'in *«yere batası ihtiyaçsızlık»* dediği ayak bağı) burada da ömrünü doldurmuşa benziyor. Sanayi mahallelerinin kuruluşundan beri kısmetine râzı, mütevekkil bir kütleyi şehrin kenar semtlerinde bulmak pek zor olduğu gibi, ancak kendi ihtiyaçları için çalışan ve en zaruri ihtiyaç maddelerini satın almak için piyasaya istihsalde bulunan kapalı, münzevi bir köylü ailesine rastlamak da kolay değildir. Köylü pazara çıkmanın ve para kazanmanın tadını almıştır. Şehir ve pazarın uzağında, coğrafi ve topoğrafik deyimi ile *«köylü»* nün yerini hububat piyasa ve ofislerinin devamlı ve demirbaş alım satımcısı *«çiftçi»* (farmer) almıştır. Köylü için söylediklerimizi bir başka yerde şehirlerin küçük ve orta boy esnafı için de söylemiştik: «Evi ile işi arasında, elde çıkın, hergünkü yo-

11) O hususta ayrıntılı bilgi için «İktisadî Çözülme...» kitabımıza bakılabilir; sah. 197 ve dev.

lu ağır temkinli adımlarla (akşamları hele mümkün olduğu kadar erken) tepip duran, acele nedir bilmeyen o suskun insanı; hani *«kuru ekmekle bayat peyniri lezzetle»* yiyip, çeşmeden her su içişte *«şükür Allaha diyen»* o saf yürekli, imanlı insanı galiba artık şairin *'Gök Kubbe'*sinde bulabileceğiz» (12).

*

Bütün bunları, ne var ki, iş hayatında kazanç gayreti ile beraber h e s a p ç ı bir zihniyetin de yerleştiğine delil saymak için vakit biraz erkendir. Geçmişin ayak bağından ve türlü engellerinden ferahlar ferahlamaz o ana kadar gizli ve uyuklar halde kalmış olan ihtiyaçların tasarruf ve yatırımdan önce tüketim ve gösteriş tarafına ağırlık verdiğini biliyoruz. Tasarruf ve yatırım hesap ve ölçü tanımayan bir yığın motifin gerilerinde yer alır. Pre-kapitalist toplumlarda kazanma ve çalışma kendi başına ve kendi cevherinde bir gaye olmaktan çok kendi üstünde başka gaye ve hedeflerin hizmetinde yer almıştır. Kazanmanın muntazam ve devamlı bir işletme halinde değer yaratan bir faaliyet olarak bizatihi i c r a s ı n a değil, fakat sonunda tattıracağı t ü k e t i m v e g ö s t e r i ş cihetine, bazen hatta başkalarını belli bir davranış ve seçime zorlayıp etkilemenin tattıracağı ü s t ü n l ü k bilincine varmanın hizmetine koşulduğu hallerde iş adamından başka her türlüsü ile karşılaşmış olabiliriz: Bir defalık şans veya tali' yardımı ile yüzü gülmüş bir hovarda rantiye; bir fırsat veya vurgun adamı; politika heveslisi... Hepsi mümkün. Fakat iş adamı asla!

Gösterişçi tüketim ve *«gösteriş etkisi» (demonstration effect)* üzerine çağımız iktisatçılarının -*Domar* ve başkaları- gerçekten ilgi çekici müşahedeleri daha önceki yazılarımızda etraflıca bahis konusu edildiği için burada tekrarına gerek görmüyoruz. Şimdilik yalnız, sırası gelmişken, israfçı ve gösterişçi tutumun sade tüketim tarafında değil, fırsat buldukça yatırım ve üretim tarafında da ağırlığını hissettirdiğini belirtmekle yetinebiliriz. Göz alıcı tesisler, normal ve vaz geçilmez bir hizmet gereğinden çok ağırlama tarafına dönük daire ve lojman tutkumuz *«gösteriş etkisi»*ni üretim alanına da kaydırmaktan geri kalmayışımızın açık ve elle tutulur örnekleridir. Ve asıl garibi de kamu sektörünün dahi o konuda özel kesimden geri kalmadığı, hatta vakit vakit önünde ve ilerisinde yer aldığıdır. Örnekler orada da istenildiğinden bol ve çeşitlidir: Gereksiz yere büyük tutulmuş hacimler; pahalı ve lüks büro malzemesi; işe yarayacağı çok şüpheli olduğu halde o da eksik olmasın gibilerden getirilmiş cihazlar; ve daha kötüsü, pahalılığını ve gereğinde komşu tesise baş vurarak ihtiyacı karşılamanın mümkün olacağını bile bile, aynı cihaza kendi ünitesinde sahip olmanın bir çeşit izzeti nefis meselesi sayılması ve nihayet mali yıl kapanırken eldeki tahsisatı yakmamak için gerekli gereksiz harcamalar... KİT'lerde enine boyuna şikâyet edilip durulan maliyet şişkinliğinde bütün bu gösterişçi veya sorumsuz tutumun ne derece payı olduğu her halde tartışılmaya değer bir konudur.

Bütün bunlar bizi işletmeciliğimizin bir başka yanına, s a y ı v e ö l ç ü

12) Zihniyet ve Din, sah. 113.

bilincine götürmüş olacaktır. Bu bilincin de rasyonel bir sevk ve idare için gereken düzeye vardığı söylenemez. Tüketim ve üretimde savurganlığa varan bir sorumsuzluğun sayı ve hesap tarafına boş veren bir disiplin gevşekliği ile atbaşı yürüdüğünü söylemeye hacet yoktur. Sayı ve rakamın, gösterişe yarayacak bol ve kabarık diziler veya olsa olsa «hesap verme» (temize çıkma) gereğinin kaçınılmaz kıldığı hesaplar dışında ciddi bir kârlılık ölçüsü olarak kullanımına Türk işletmeciliği kendini yeni yeni uyduruyor olmalıdır. Fakat yolun sonuna geldik diyebilmemiz için önümüzde aşılması gereken daha epey bir mesafe vardır. Maliyet muhasebe ve tekniğinin hakkıyle uygulanabildiği kalbur üstü firmalar bir yana, orta halli iş adamı gözüyle hesap ve muhasebe ayak üstü ve göz kararı hallediip geçilecek bir dâvâ olmaktan pek de öteye geçmiş sayılamaz. Sonra, biraz önce de söylediğimiz gibi, permi, lisans v.s. kayırma usulleri ile göz yumup açınca umulmadık kolaylıklara alıştırılmış bir insan için kılı kırk yaran kârlılık ve maliyet hesapları ile uğraşmak vakit öldürmekten başka bir şey değildir.

*

İş adamlığının neresindeyiz sorusuna buraya kadar ışıklı ve gölgeli tarafları ile çözüm getirmeye çalıştık. Karmaşık bir yığın içinden ayrı ve mütakil statüye sahip bir iş adamı tipinin adım adım belirlenmesine şahit olurken o yolda henüz yarım kalmış adımlardan da söz edildi. Tavır ve davranış cihetinden Batı'daki benzerleri ile karşılaştırınca: *a. Kararsız ve kaprisli; b. Âni ve çabuk kâr peşinde; c. Plasman olarak, sermaye piyasası ile pek de yeni sayılamayacak olan ilgi ve ilişiği ile beraber, mal varlığını büyük kısmı ile hâlâ arsa ve emlâke (gayrı menkule) ve yerine göre altına yöneltmekte çıkış noktası arayan sermayedar tipi* ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.

İşaret edilen noktaları ayrı ayrı ve biraz daha yakından inceleyebiliriz:

a. Kararsız, renk değiştirici ve kaprisli sermaye iş hayatımızın uzun zaman göze batan özellikleri başında yer almıştır. Yerine göre tarım, ulaştırma ve taahhüt işlerinde biriken sermayenin çok defa aslını inkâr ederek veya onu ikinci planda bırakarak başka sahalara yayıldığını gördük ve hâlâ da görmekteyiz.

Sermayeyi doğduğu yerde bırakmayarak bir işten öbürüne koşturan motifler her ekonomi için olağan sayılabilecek etkenlerdir; ve bir ölçüde donup katılaşmamış bir ekonomi için sağlık göstergesi olarak alınabilir. Ancak sunî kayırma ve zorlamalarla bir sektörden öbürüne yaratılan kârlılık farklarının kâh bu kesime, kâh öbürüne destek sağlayarak meydana getirilen hareketlilik ekonomi için sağlıksız bir çalkantı manzarası yaratır. Gelişmiş ülkelerde iş sahalarının az çok normal kâr haddi etrafında hizâlanmaları ile oldukça durulmuş görünen sermaye hareketi yeni gelişen ülkelerde bir daldan öbürüne yaratılan -çoğu sunî ve politik- farklarla normal- üstü bir sürat kazanmış görünüyor. Haddini çoktan taşırmış kayırıcı (permili ve lisanslı) bir politika hemen hiç bir yerde dikiş tutturamayan mâceracı ve savruk sermayenin başta gelen kaynağıdır. Profesyonel iş adamlığının belirlenmesini önleyen veya hiç değilse geciktiren sebeplerden birini burada aramalıyız. Fakat konunun daha arkası vardır:

b. Anî ve çabuk kâr sağlayacak bir sermaye devri temkinli ve ihtiyatlı bir tutumun henüz önünde ve ilerisindedir. Biraz önce işaret edildiği gibi, Batı dünyasında sermaye kârlılığı bir işten öbürüne süratli kaymalara mahal bırakmayacak mutedil ve normal bir ölçü etrafında karar kılarken, bizde sermaye uzun zaman bir veya bir kaç üretim döneminde tekrar kazanılıp başka mâceralara atılmak ve oralarda da *anî ve çabuk kâr* elde etmek sevdasından vaz geçememiştir. Bu halin güvensiz bir ortamdan kaynaklanmış olacağını söylemeye hacet yoktur. Geleceğin neler getireceği tahmin edilemeyen bir çevrede sermayenin ilk yatırıldığı alanda uzun zaman kalamayıp mümkün olan en kısa dönemde karşılığını çıkarıp kendine yeni bir mâcera alanı arayacağı ortadadır. Ancak, ekonominin bir kısım dallarında sunî ve sakat desteklerle ayakta tutulan çabuk ve kolay kazanma dönemi gerilerde kalıp kâr haddinin hepsinde birden normale yöneldiği bir düzeye ayak bastıkça savruk ve sabırsız davranışın temkinli bir tutuma dönüşeceğini tahmin etmek zor olmayacaktır.

c. Plasman şekil ve nevileri de uzun süre hareketli ve taşınabilir bir iş sermayesinin birikimine yararlı olmayacak bir yönde yol almıştır. Hiç değilse yüksek gelir dilimlerinde kuvvetli olması beklenen tasarruf meyli gösterişçi tüketimin baskısı altında zaman zaman geriledikten başka, kalan kısmı ile dahi katı ve donuk bir servet stokuna vücut vermekten geri kalmamıştır. Bu stokun önünde ve ilersinde, en emin plasman olarak, t o p r a ğ ı n ve yerine göre a l t ı n ı n tercih edildiğini görüyoruz. Banka mevduatının geçmiş yıllarda devamlı ve hızlı artmasına rağmen bu tercihin esaslı surette değiştiğine işaret sayabileceğimiz belirtiler henüz fazla değildir. Bazen o yolda hız aldığımızı gösteren işaretler ağırlık kazanırken arkadan yetişip gelen olumsuz rastlantılar -meselâ yeni bir enflasyon dalgası- gidişi tekrar başlangıç noktasına çevirmeye kâfi geliyor. "Ortaçağ insanı -epey gerilerde kalmış bir yazımızda öyle diyorduk- toprağa ve kıymetli madene gömülü ve onlarla ölçülü servet anlayışı ile el'an içimizde yaşar gibidir. İleri ve modern bankacılığımız dahi, renkli ve câzip duvar afişlerinde gayrı menkul (ve bir zamanlar altın) vâdi ile, içimizde yaşayan bu insanın 'arkaik' fakat o nisbette sebatlı ruh hâletine hitap etmesini pek iyi bilmiştir. Görünürde yanyana sıralanan ileri tesis ve teşebbüs örnekleri altındaki bu ruhun, hakiki iş adamı ve hayatı için birinci planda yararlı olamayacağını bir kere daha tesbit etmeliyiz" (13).

Yakın geçmişin göz önüne serdiği manzara budur.

Bununla beraber, servetin terkibinde ve kuruluşunda o gün bu gün dikkate değer bir değişikliğin yol aldığı gözden kaçırılmamalıdır: Yere ve toprağa (gayrı menkul) veya altına dayalı ağır ve hantal mal varlığının yanısıra kâğıt üzerinde temsil edilen hareketli bir servet telâkkisinin kök saldığı görülmektedir. Kökü yere ve toprağa bağlı (yerden bitme - *"noturwüchsig"* - diyordu Marx) servet şarklı gözünde hiç bir zaman itibardan düşmemekle beraber, onun ve altının yanında gözle görünür biçimde mobil (taşınabilir) bir varlığın ön sıraya geçtiği

13) **İktisadi Gelişme ve Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi, Yeni Türkiye** içinde sah. 249, 1959.

açıkça görülüyor. Servetin terkibinde ve unsurlarında çoktan beri birinden öbürüne alabora derecesinde bir değişikliğin hem de epey gerilerden başlayarak yol aldığını fark etmemek hakikaten mümkün değildir (14).

Akıcı ve mobil servete yöneliş, o yolda atılmış ileri adımla beraber, risklerini de tabiatiyle beraberinde getirmiş olacaktı. Başta demir yolu tahvilleri kıymetli evraka (halk dilinde ve halk ağzı ile konsilid denilen consolidé evraka) rağbeti canlı tutmak için faiz haddini piyasanın ve hazinenin kaldıracağından yüksek bir seviyede tutmayı sürdürmenin mümkün olamayacağı anlaşılıp da düşürmeye mecburiyet hasıl olunca patlak veren panik kıymetli evrakla beraber onlara yatırılmış çoğu alınteri mahsulü tasarrufların değerini de sıfıra kadar düşürmüştü (yıllar yılı halk arasında dolaşmış hüsranlı bir sözdür: *'Biz böyle olacak adam değildik ama gözü çıksın konsilid'in!'')*. Kaderin garip bir oyunu olmalı: Aradan yüz bu kadar yıl geçtikten sonra Türkiye şimdi de «Konsolid trajedisi»nin ikinci perdesini açmış görünüyor. Geçirilen fırtınanın maddî yıkıntısı ile beraber en büyük zararı muhtemelen ağır, hantal ve hareketsiz bir servet anlayışı yanında yeni yeni yerleşme ve tutunmaya çalışan hareketli ve akıcı bir sermaye piyasasına alâkanın geçikmesi ve daha kötüsü geçmişin ağır ve hantal servet anlayışına -tekrar arsa ve altına- dönme ihtimalidir.

*

Bir kere daha anlaşılıyor: İleriye doğru hızla yol alan iktisadî şekil ve formların zihniyet muhtevası bazı yönleri ile iş hayatının muhtaç olduğu itici kuv-

14) Netekim, basit bir mukayese için, Osmanlı döneminin orta ve sonlarından iki örneği karşılaştırmakla yetinebiliriz. Tarihlerimizde, gözden düşüp de metrûkatına el konulan hemen her devletlinin mal varlığını bazen ayrıntıları ile bazen kabaca sayıp dökmek mutat hale gelmiştir. Sultan İbrahim Devri ocak mütegallibe ve sergerdeliğinden yetişme meşhur İbşir Paşa'nın idamı vesilesi ile Naima Tarihinden (cilt VI, sah. 90) öğrendiğimize göre: «Bu kadar seneden beri cem' ve iddihâr ettiği ve möhr'e (sadaret möhrüne) nâil olalıdan beri cem'eylediği bihad (hadsiz hesapsız) flori ve sair nükud ve tefarik türlü ziynet ve sair eşya) ve emria ve fağfür ve samur-u nevadir..». Bunlar tamabilir olanlar; han hamam cinsinden olanlar hariç! Hepsi de, anlaşılacağı gibi, mal ve eşya olarak ele gelir nesneler! O orada, 19. yüzyıla ayak bastıktan sonra, Avrupanın sanayi ve arkasından finans kapitalizminin getirdiği hisse senedi cinsinden kâğıtüstü servet unsurlarının da kıyılarımıza gelip çarpmaması imkânsızdı. Servetin terkip ve unsurlarında da, buna göre, Osmanlı hükümdar ve devlet erkânına kadar, esaslı bir değişiklik ergeç göze çarpacaktı. Netekim, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra terekesi üzerine «Mir'at-ı Hakikat»tan naklen Ahmed Rasim şu satırları yazıyordu: «Sultan Abdülaziz'in bir müddetten beri cem' ve iddihâr-ı nükut ve emvâle inhimâki (düşkünlüğü) sebebi ile Saray hlzinesinde haylı altın ve eshâmı umumiye tahvilâtı...» ve o cümleden olarak «Beşiktaş Sarayı hazinesinde yalnız yedi milyon üçyüz doksan dokuz bin altıyüz altmış lira mikdar-ı itibârisinde eshâm-ı umumiye ve üçbin yüzaltı adet demir yol tahvilâtı vs.» (Ahmed Rasim, İstibdaddan Hakimiyyet-i Milliyeye, ikinci kitap, sah. 110, 1923).

veti ve insanı yoğurup şekillendirirken, diğer cepheleri ile el'an geçmişin izleri ve baskısı altındadır. Tarihin her büyük dönemecinde olduğu gibi burada da düşündürücü bir karışımla karşı karşıya bulunuyoruz. Dün ve bugünün karışımı bu: Kazanç gayreti ve hevesi, bir yandan geçmişin tradisyon engelini bir bir aşar ve geride bırakırken, alışık olduğu şekillere, bilhassa anî ve çabuk kârlarla politik menşeli servet çeşitlerine tamamiyle yüz çevirmiş görünmektedir. Toprağa ve altına rağbet cihetinden geçmişin izleri - enflasyonun da tesiri ile- bütün bütün tasfiye edilebilmiş değildir. Bütün bu şartlar altında ileriye çeker görünen kuvvetlerin zaman zaman geriye çekme ve tepmeleri, zihniyetimizin kaderini araştıranlara *"ne kadar değişse aynı şey!"* dedirtecek ölçülere varabilmektedir. Buna rağmen ürünü ve değer ölçüleri ile kapalı hücresinden dışarıya (piyasa ekonomisine) çıkmanın tadına ve alışkanlığına varmış bir insanın, sadece bu cephesile de olsa, gelecek için cesaret verici bir işaret olduğunu söylemeye hacet yoktur. Önümüzdeki yılların yol kavşağındaki bu karışımı nereye kadar götürecekleri dün olduğu kadar bugün de merakla beklemeye değer bir noktadır. Zira, iktisadî varlığımızın kaderi, "satıh-üstü şekil ve kalıplarla beraber uzun vâdeli olarak altta ve derindeki gelişmenin yönüne bağlı kalacaktır.

AYDINLAR

AYDINLAR SOSYOLOJİSİ VE ÇAĞIMIZIN AYDINI

«Bir burjuva sana yanaşmak isterse ona yakından bir iyice bak. Şayet bir aydın ise: O vakit bir kat daha yakından!»
Augus Bebel

«Ben, asıl ben, bu toprağın malı olmayan ve hepsi dışarıdan gelen maddeler, unsurlarla yoğrula yoğrula adeta sınaî, adeta kimyevî bir şey halini almışım».
Y. K. Karaosmanoğlu, «Yaban»

«Aydınlar Sosyolojisi»... Günümüzde hemen her konunun sosyolojisinden söz edildiğini işitmeye alışmış bir kulağa her halde ters ve yabancı gelmeyecek olan bir terim! Evet, «aydın»ın da günümüzde kendine göre bir sosyolojisi vardır. Grup davranışı içinde aydın'ın türlü kaprisleri, çelişme ve çekişmeleri, kısaca dolu kişiliği ile teşrih masasına boylu boyunca serilip uzatıldığı bir disiplin bu! Aslında çağımız sosyolojisinin oldukça yeni ve ilgi çekici bir bölümü ile karşı karşıyayız. «Aydınlar sosyolojisi» bir bakıma daha geniş gövdesi ile «bilgi sosyolojisi»nin açtığı yolda yeşerip boy vermiştir. Aslında ikisinin de konuya bakış açısı bir yerde birleşir: Bilgi muhtevası nasıl kafamız içinde olup biten bir zihin ve mantık yoğruluşundan ibaret sayılmayıp toplum katları arasındaki bağlantı ve ilişkileri ile ele alınıyorsa, «aydın» da aynı biçimde sosyal ortamın şartları ve ilişkileri ile gözönüne seriliyor. İki disiplinin benzeyiş ve ayrılışlarına biraz aşağıda tekrar döneceğiz.

(*) **İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 35, Sayı 1-4 1977,** Bu araştırma rahmetli Profesör Fındıkoğlu için dost ve meslekdaşları tarafından hazırlanan Anma Kitabına girmek üzere kaleme alındı. Arada ani rahatsızlığımız makalenin —kısa bir takdim yazısı hariç— kitaba yetişmesine imkân vermedi, Makale, ilk tasarlanan hacim ve muhtevasına göre biraz da genişleştilmiş ollrak burada yayınlanmak fırsatını buluyor,

Toplumda aydın'ın yeri ve rolü, *Alfred Weber*'in dediği gibi, ya olduğundan çok önemsiz görülmüş, yada gereğinden fazla bir heyecanla karşılanmıştır (1). *Marx* sisteminin yapı unsurları arasında aydının rolünü küçümsemişti. Aydın ona göre sınıflı toplumun kanatlarından birine tutunmaktan ötede bir fonksiyon sahibi değildi; hele bir hareket ve değişim merkezi hiç değildi. Modern bilgi sosyolojisinde ise aydın, ideolojinin taşıyıcısı ve yerine göre yapımcısı olarak bu defa olağanüstü bir ehemmiyet kazanmışa benzer. Özellikle iki dünya savaşı arasında *Karl Mannheim* ve *Theodor Geiger* gibi sosyologlar konuyu türlü çepheleri ile ele aldıktan sonra aydın problemi toplum hayatının ilgi çekici bir kesiti olarak sahnenin ön planına gelip oturmuştur. Aslında söz konusu olan yalnız bir kesit tahlili değil, onun da ötesinde dinamik bir kuvvetin tahlilidir. Kültür değişiminde hareket merkezi olarak başlı başına yaratıcı, bazen de —bakış açısına göre— yıkım ve tahrip kalıpları ile yüklü hırçın bir kuvvetle karşı karşıyayız. Anlaşılan, toplum tarih boyu aydına çektirdiği kadar kendisi de aydının elinden ve dilinden çekmiş olmalı ki «aydınlar sosyolojisi»nin dokusu altında biraz da hırçınlık tarafı yatmaktadır. Sokaktaki adamın değer ölçüsü de aslında başka türlü değildir: Aydın aprisli, hırçın, güvenilmez! Sokağı, değer yargısında tek başına alınca, cahil ve gerici olarak damgalamak işten değildir. *Âkif*, aydından *«okur yazar denilen eski baş belâsı...»* (2) diye söz ettiği için üstüne az mı şimşekler çekti: *Âkif* gerici; asrın icaplarına adım uyduramamış bir zavallı! (Aydın'ın kendini hafife alana öfkesi gerçekten yaman oluyor). Sade vatandaş, doğrusu aranırsa, değer yargısında hiç bir zaman tek ve yalnız kalmıştır denemez. Aydına, en azından, şüphe ile bakışta sokak ve sosyolog hemen hemen birleşmiş görünür. Bu birleşmeyi, istersek, bir halka daha geriye, geçen yüzyılın moda akımına (*anti-entellektüalizm*'e) kadar uzatabiliriz: Moren çağın akıl ve mantık yanı his ve heyecan tarafı üstüne sivrilmiş insanını boy hedefi alan akım! «Aydınlar sosyolojisi»nin konuyu ele alış biçiminde, biraz zorlansa, sözünü ettiğimiz akımın izlerini bulmak imkânsız değildir. Gerçekten de bir *Nietzsche* veya bir *Klages*'in hedef aldıkları o soğuk, tek yanlı akıl ve mantık insanını soyut ve kapalı dünyasından alıp türlü kaprisleri ile yaşanan toplum içine getirip oturtalım: Karşımızda *«aydınlar sosyolojisi»*nin baş aktörünü, entellektüeli, buluruz.

Konuya, ele alınan tarafı ile, biraz aşağıda tekrar döneceğiz. Ondan önce, kelime ve deyimler üzerinde bir kaç açıklama yararlı olacaktır.

---

(1) Alfred Weber: **Einführung in die Soziologie** (diğer bir kısım sosyologların iştiraki ile); s. 384, München, 1955.

(2) **Safahât) Beşinci Kitap - Hâtıralar**; s. 66, 1928. Akif, **Safahat**'ın değişik yerlerinde aydına hücumlarını tekrarlar. Aydının adı, yukarda olduğu gibi bazen **«okuryazar»**, bazen **«erbabı tefekkür»** dür (meselâ **İkinci Kitap, Süleymaniye Kürsüsünde, s. 44 ve dev.**). Mehmed Akif'in aydınlar arasında belki en sevimsiz bulduğu tip, okuryazar ve bürokrat karışımı aydınlar (**Safahat, Altıncı Kitap, Asım: s,. 50 de**) **«vali bey»**in şahsında üst perdeden atıp tutan bürodrat aydının portresi çizilir.

«Intellektuelle» (aydın) deyimi (3) sosyoloji sözlüğüne klişe olarak ihtilâl-öncesi Rusya'da *«Intelligentsia»* tâbirinden yadigâr kalmış olmalı. *«Intelligentsia»*, o haliyle, Batı dünyasında, biraz da oppozisyon (muhalefet) tarafına ağırlık vermek üzere, entellektüel topluluğuna alem olarak kalmıştır. Rus ihtilâli ile birlikte parti iktidarı önünde herhangi bir oppozisyon söz konusu olamayacağı için *«intelligentsia»* karşı kuvvet olmaktan çıkarılıp yönetim carkları arasında öğütülmüş, bir hizmetliler kadrosu haline getirilmiştir. Sovyet Rusya'da dün olduğu gibi bugün de proleter işçi ve köylü yanında vasıflarına göre farklı statüye sahip bir yazar ve sanatçı çevresine rastlanır. Ama sonuncular ideolojik ürünleri ile ilk ikisinin paralelinde olmakla yükümlüdür. Aralarında oppozisyona yatkın olanlar ya «tasfiye» edilmiş, yada bir kolayını bulup yurt dışına çıkabilmişlerdir. Sovyetlerin *«entellektüel»*e karşı tutumunda dünden bugüne esaslı bir değişiklik yoktur: Kendi *intelligentsia*'sını devamlı bir kontrol altında tutmak, yabancı ülkelerin entellektüellerini dünya ihtilâlini gerçekleştirme yolunda —değişik yaklaşım usulleri ile etkilenebildikleri ölçüde— devamlı bir tahrik ve oppozisyon mihrakı olarak dik ve dinamik halde tutabilmek! Her iki yolda Sovyetlerin bugüne kadar başarısız oldukları söylenemez.

II

Konunun şimdi sosyolojik açıdan asıl ehemmiyetli olan tarafına geçebiliriz.

---

(3) **«Aydın»** tâbirinin konu ile ilişiği ve isâbeti tartışılabilir. Batı dillerinde kullanılan terim «İntellectuelle»dir: Alelâde okuryazar olmanın üstünde, kafası ile iş gören ve bilhassa kafa ürünü ile geçinen kişi demek. Ama sözlüğün verdiği bir başka manâ daha var; bizim için burada geçerli olan da o: **Tek yanlı akıl ve mantık insanı** (einseitiger Verstandsmensch diyor Sprach - Brockhaus). «Intellectualism» de, aynı suretle, sivri ve tek yanlı bir mantık egemenliğinin kuru şemalar halinde kültür hayatının genişçe bir kesimine damgasını vurduğu fikir iklimi demek. Önemli olan nokta şudur: Akıl ve mantık hâkimiyetinin bir tarafa çekip eğdiği kafa yapısı, belli bir yazı ve ifade üslubu ile kendini dışa, muhatap aldığı kütleye duyurduğu (communiquer ettiği) noktadan öteye, entellektüel görünmenin şartlarını bir araya getirmiş sayılıyor. Entellektüeli, diğer yandan, halk gözünde sevimsizleştiren faktörü de burada aramak gerekecek. Akıl ve mantık tarafına aşırı güvenin, ölçüsüz bir ifade tonu ve üslûbu ile kendini sık sık ve bıktırasıya açığa vuruşu entellektüeli «akıllı»dan bir adım ötede «ukalâ»ya kaydırmaya yeter (hicivde halk dehâsının emsalsiz örneği). Sosyalist lider A. Bedel'in (1840 - 1913, W. Leibknecht ile beraber Almanya'da Sosyal Demokrat Partinin kurucusu) baş taraftaki sözlerini bu ışık altında manâlandırmalıdır. Bir sosyalist için burjuva ile bir arada görünmenin bile ne denli şüphe çekici olduğu düşünülürse, entellektüel'e onun da üstünde bir şüphe ve kuşku ile bakmak için yılgınlığın derecesini tahmin etmek kolaylaşır. Berikine alıcı gözle bir bir kez bakmak yetiyorsa öbürüne iki kez bak demenin anlamı buradadır. «Aydın» kelime olarak, omuzlarına yüklenen bütün bu hamûle ve muhtevayı entellektüel derecesinde açıklayamamak bakımından kusurlu sayılabilir. Ama yine de hakkını yemeyelim: Aydın, kelime yapısı ve kökü ne olursa olsun, çevreye kendini sevimsiz kılmak (yabancılaştırmak) için elinden geleni arkada bırakmamıştır; ve bırakmaya halâ da pek gönüllü değildir.

Aydınlar kimlerdir ve fonksiyonları nedir?

Hemen belirtelim ki aydınlar diye ayrı ve homogen bir sınıf yoktur. Cemiyet hayatının çok geniş bir kesimi aynı başlık altında yanyana sıralanmış görünür: Akademik meslek mensupları, bürokratlar, mimar ve mühendisler, avukatlar, gazeteciler ve yazarlar, tiyatrocular ve sanatçılar.. Saydığımız ve daha da genişletebileceğimiz bu gruplar arasında bir ortak taraf bulmak kolay değildir. Maddî durumları farklı olduğu gibi menşeleri ve formasyonları da birinden öbürüne değişir. Baştan ilk ikisi az veya çok da olsa devlet kapısından maaş ve ücret sahibi olmanın garantisine sahiptir. Diğerleri ise böyle bir güvenceden mahrumdurlar. Serbest meslek sahibi olanlarla geride sanatçı dediğimiz gruplar maddî şartları ile iki kutup arasına sıralanmış görünürler: Kimi kıt kaynaklarla geçimini güçbelâ sürdürebilmekte (sanatçıda *«bohem»* tipi), kimi yüksek burjuvazinin üst katlarında yer almaktadır. Günümüzde dev yapılı bir basın endüstrisi ve zengin yayınevleri yazar, raportör. müşavir olarak kanatları altına aldıkları ile dışarda bıraktıkları arasında gelir ve yaşama düzeyi farklarını eskiye göre çok daha göze batar boyutlara taşırmıştır. Menşe ve formasyon noktasındaki farklar da daha az derin değildir. *Entellektüel* ve *«intelligence»* deyimlerine bakıp da söz konusu grupların üstün bir istidat ve yetenek sahibi olduklarını, hele bu yeteneğin yüksek öğrenim ile kazanılmış olacağını düşünmek yanlış olur (4). Yine baştan ilk iki grup (akademik meslek mensupları ve üst çizgide bürokratlar) ile serbest meslek sahiplerinin bir bölümü yüksek öğrenim noktasında birleşmiş görünmekle beraber, geride kalanlar daha aşağı öğretim kademelerinden gelmiş olabilirler. Basında ve bir kısım sanatçı çevrelerinde durum böyledir.

Aydın *rolü ve fonksiyonları* ile de geniş bir çeşitlilik gösterir. Bu çeşitlerin hepsini ayrı ayrı gözönüne almak niyetinde değiliz. Öylesi bizi düşündüğümüzden çok uzaklara götürür. Ancak konuyu gerçek boyutları içinde görmek ve yerine oturtmak için sözü edilen fonksiyonları kaba hatları ile olsun tanımakta yarar vardır. En önemlilerinden bir kaçını sıralamak gerekirse: Kültür değişimine öncülük etmek; değişeni daha popüler ve yaygın hale getirmek; yeni bir zevkin ve üslûbun öncülüğünü sürdürmek; halkın politik, sosyal tercihlerini etkilemek (*Edward Shils*'in sıralaması ile: *«yüksek kültürü yaratmak ve yaymak»; «millî ve milletlerüstü modeller kurmak» «ortak kültürler geliştirmek»; «sosyal*

---

(4) Karl Mannheim, grup dağınıklığına karşı birleştirici çizgiyi eğitim tarafında görür. Ona göre, iş ve misyonu «çağın eğilimlerinin mümkün olduğu kadar dolu ve toplu sentezi»ni vermekten ibaret olan aydın, esasında homojen bir sınıf niteliğinden yoksun, fakat toplumun ortak eğitim mirasına katılmak ve başkaları ile beraber ondan pay almak suretiyle yine de bir «müşterek»de birleşmiş sayılır. Ortak eğitim, Mannheim'e göre, aydınlar arasında aile, statü, meslek ve servet farklarını yumuşatarak hepsini bir çizgide hizâlamış olmaktadır (**Ideology and Utopia**, s. 138 ve dev., 1952). İleri sürülen iddia bizce, nâdir haller hariç, tam geçerli sayılamaz. Mannheim'ın görüşleri karşısında ayrıca, W. Stark, **The Sociology of Knowledge**, s. 300 - 306, London, 1958.

gelişmeleri etkilemek»; «politik roller oynamak») (5). Aydın bütün bu fonksiyonları ile farklı dallara ve disiplinlere konu olur. Önce şu noktayı belirtelim: Herhangi bir bilim veya sanat dalının ihtisas elemanları arasında madde ve konuya ilişkin münasebetler o dalın kendi içinde oluşum çizgisini, bir bakıma iç dinamiğini verir. Buraya kadarının ilgililer arasında fikir ve bilgi alışverişinin ilerisinde sosyoloji ile bir alıp vereceği yoktur. Kişinin davranışı, sadece madde ve objeye takılı kalmayıp başkalarının fiil ve hareketine yönelik bir muhteva kazandıktan sonra sosyolojinin ilgi alanına girer. Bu yönelişi bir uçtan öbürüne iki şekli ile de düşünebiliriz: Kendi davranışında başkalarının fiil ve hareketi ile etkilenmek; veya kendi davranışı ile başkalarını etkilemek! *Bilgi sosyolojisi* ile *aydınlar sosyolojisi*'nin bakış açılarındaki farkı da yanılmıyorsak, bu ikilikte arayabiliriz: Bilgi sosyolojisi çevrenin, düşünce tarzı ve değer anlayışı ile kişiyi etki altına almasını konu edinir. Aydınlar sosyolojii ise, tersine, belli bir fikrin ve değer anlayışının kişi (aydın) tarafından - başkalarını muhtemel hareket ve davranışında etkilemek üzere - çevreye yansıtılması üzerinde durur. Birinde çevreden kişiye, öbüründe kişiden çevreye uzanan bir etkileme söz konusudur. Düşünce kalıpları ve değer anlayışı, bilgi sosyolojisine göre, soyut bir boşlukta vücut bulmayıp toplumun altlı üstlü kesimleri ile alâka ve ilişkileri içinde belirlenir ve oradan —belki de çoğumuz farkına varmadan— soyut kalıplar halinde muhakeme ve mantık dünyamıza aktarılır. Aydınlar sosyolojisi ise aydın ve çevre ilişkisini çıkış noktası ile süje'den (aydından) alıp oradan toplum yapısına, çevrenin zevk ve tercihlerine yönelen bir etkileme biçiminde görür ve değerlendirir.

Yukarıdaki açıklamalar bizi «aydın»ın yüz çizgilerine biraz daha yaklaştırmış olacaktır.

Aslında dağınık alabildiğine yaygın bir grup, bütün farklılığı ile beraber, yine de bir başlık altında toplanabiliyorsa, aralarında uzaktan yakından bir ortak çizginin bulunabileceğini kabul etmek gerekir. Bu ortaklığı basit ve kısa bir târifin unsurlarında arayacağız: *Fikir ürünleri ve temsil ettikleri değer anlayışı ile toplumu etkilemede lider fonksiyonuna sahip (veya öyle olduklarına kendilerini ve başkalarını inandırmış) kişilerin dağınık ve gevşek gruplanışı* (6); evet, dağınık ve gevşek bir kümelenme; ona rağmen birleştirici çizgi ise şu; Fikrî -

---

(5) Bu hususta etraflı olarak Edward Shils, **«Intellectuals», International Encyclopedia of the Social Sciences, Vol.** 7, s. 410, 1968. Aynı konu üzerine Theodor Geiger, **«Intelligenz», Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, Bd.** 5 s. 304 ve dev.

(6) Benzer bir târif için bakınız René König: **Soziologie - Fischer Lexikon,** s. 140, 1958. Târif ve unsurları bir yazardan diğerine değişmekle beraber pek çoğu aydının esas misyonu olarak **tenkit ve oppozisyon** tarafını ileri sürmekte birleşir. O hususta ayrıca Helmut Schoeck, Soziologisches Wörterbuch, s. 169, Herderbücherei, 7. Baskı, 1973. Daha etraflı bir târif için gereken unsurları okuyucu Toker Dereli'nin başarılı incelemesinde bulacaktır: **Aydınlar Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi (Genel olarak ve Türkiyede)**, s. 23, 24, 31, İktisat Fakültesi yayını, İstanbul 1974.

entellektüel vasıfları ile, çoğu zaman tenkit ve oppozisyon biçiminde, ses ve söz sahibi olmayı statülerinin vaz geçilmez misyonu sayan bir grup!

Ses ve söz sahibi olmak! Aydının değişmeyen misyonunu burada arayacağız. Bilim ve ihtisas çalışmalarının ötesinde çevreye en ufak ses ve soluk iletmeyen bir aydın tipi yoktur ve düşünülemez. Aydının bu değişmeyen tarafına, tamamlayıcı olarak, bir başka özelliği daha ekleyebiliriz: Ses ve sözü mümkün olduğu kadar *soyut, genel ifade ve semboller* halinde çevreye iletme gücü ve alışkanlığı! Aydın, mantık kuvvetini ve üstünlüğünü bununla ispatlamış olacağına inanır. Târiflerinin ağırlık noktasını bu özellik üzerine oturtan sosyologlara o bakımdan hak vermemek mümkün değildir. Netekim, *Edward Shils*'e göre, *«aydınlar konuşma ve ifadelerinde, toplumun diğer üyelerinden çok daha sık olarak, toplum, tablat ve evren üzerine genel kapsamlı ve soyum biçimde semboller kullanan kişilerin toplamıdır».* (7)

Genel ve soyut ifade biçimi! Örnekleri her halde sayılmayacak kadar çok olmalıdır: *«insaniyet», «terakki», «decadance»*, hele ve hele sonuna *«izm»* takılı klişeler! Aydına kendini, lider olarak, başkaları üstüne sivrilmiş görmenin hazzını, gururunu ve biraz da çalımını tattıracak özelliği burada —soyut ve sembolik ifade biçiminde— aramalıyız. Sokaktaki adamın idrak ve anlayışından ötede söyleyeceği şeyi olmayan *«okur - yazar»* ifade ve uslup aydınlığı ile beraber —ucuz bir kelime oyunu gibi görünecekse lütfen bağışlansın— *«aydın»*lığından çok şey kaybeder. Herkesin harcı olmayan, kapanık, soyut ve rümuzlu sözleri arka arkaya dizdiği —«döktüdüğü»— nisbette kütlenin hayranlığını toplamak hesabı aydını o yolda devamlı ileriye sürmüş, koşturmuştur. Bizatihi fikir, aydın için, gerçeğe varmada araç olmanın çok ilerisinde bir gaye niteliğine sahiptir (8): Fikirlerle fikir olarak oynayıp durmak; onları ipe dizer gibi arka arkaya sıralamak veya dizili bir sıraları varsa onu bozup değiştirmek! Aydın bunu yapabildiği kadar «aydın» sıfatına hak kazanır. Fikrin özüne —bizatihi fikre— çıkışamadığı hallerde yine de üzülmek için sebep yoktur: Aynı hak, kelimeler ve ifade kalıpları ile oynamak yoluyla da elde edilebilir. Bizde aydının tarih boyu yokladığı kapı hemen daima bu olmuştur: Söyleyecek yeni ve değişik bir şeyi olmayınca, ifade biçimini daha da ağdalaştırarak herkesin anlayamayacağı kelimelere baş vurmak, hatta başı sıkıştıkça yenilerini icat etmek (9)! Alelâde okur yazarlığın

---

(7) Edward Shils, «Intellectuals», zikredilen yerde, s. 399.

(8) Bakınız Toker Dereli, a.g.e. s. 23.

(9) Fikirlerle soyut olarak oynamak ne de olsa ayrı bir zihin çapını gerektirir. O kadarına gücü yetmeyen entellektüel için başka —ve her halde Türkiye patentli (made in Turkey)— çıkış yolu, fikir yerine kalıp olarak kelimelerle oynamak ve kullana kullana anlaşılır hale gelmiş söz ve kelime kalıplarını değiştirip anlaşılmaz olanlarını yerlerine koymaktadır. Bilinen ve kullanılan dil karşısında mutlaka alışılmamış ikinci bir dil yaratma aydınımızın Osmanlı toplumundan bu yana değişmeden sürüp giden tutkusudur. Fikir yerine kelime ve onun da gide gide daha ağdalı ve alışılmamış olanını icad illeti, geçen yüzyıl başlarının kelime ve lügat ustası şairi («Tuhfei Vehbi» manzum sözlüğünün yazarı)

üstünde *«düşünür»*lük sıfatını kazanmanın en tesirli ve kestirme yolu bu olmuştur. Ama bu yol her zaman istenileni vermiştir denebilir mi? Orası çok şüphelil Soyut fikir ve kelime oyunu, sokaktaki adamın gözüyle, aydının kuvveti olduğu kadar zaafıdır da. Kelime ve kavram oyununa, biraz da karşısındakini susturup üste çıkma hesabı ile, dozunu artırarak ağırlık verdikçe, *«ukalâ»* damgasını yemenin zamanı da yaklaşmış olur (10). Unutulmaması gereken bir nokta olmalı her halde: Halk imajında *«akıllı»*dan *«ukalâ»*ya giden yol sanıldığından çok kısadır; o kadar ki, birinin nerede bittiğini, öbürünün nereden öteye boy göstereceğini kestirmek bile her zaman kolay olmaz.

Aydının sözünü ettiğimiz misyonu ile meslek dalı arasındaki ilişki üzerinde de bir kaç satırla durmalıyız. Bu ilişki bir gruptan diğerine değişir. Entellektüellik ile mesleğin iç içe girdiği haller vardır. Bir çoklarında ise ilişki adamakıllı gevşer; hatta tam bir ilişkisizlikten söz edilebilir. Gazetecilikte ve özellikle siyasî yorum ve fıkra yazarlığında okuyucuyu belli bir doğrultuda etkileme çabası mesleğin bir parçası sayılır. Buna karşılık bir mimar veya mühendiste, bir

---

Sünbülzade Vehbi'nin tepesini attıracak ölçülere varmıştı:

«Cûş eder sanki yem-i irfanı
İstılahata boğar yaranı
Gösterir kenduyu kamûs-u lûgat
Söyleyip nice arapça kelimat
Bast edip gâhice mahlût kelâm
Farisî haltına eyler ikdam
Eder elfâz-ı garibe ahenk
Sanasın Vankolidir ya Ferhenk»

Vehbi'yi sadeleştirerek tekrar okuyalım: Sanki irfan denizi coşup, kabarıp eşi dostu terim ve deyim'e boğmuştur. Nice arapça kelimeler bulur buluşturur; kendini lügat kamusu gibi gösterir. Bir de acemceyi işin içine katıp karmakarışık bir kelâmı yaydıkça yayar. Garip garip kelime ahenkleri düzer ki kendini Vankoli veya Ferhenk (sözlüğü) sanasın! Evet, aydınımızın galiba dünden bugüne zerrece değişmeyen, neredeyse sâbit boyalı denebilecek tarafı ile karşı karşıyayız (yukardaki mısrâlar Sünbülzade'nin **«Lûtfiye-i Vehbi»** adlı nasihatnamesindedir; **Divan'ının** sonunda ek olarak, s. 22 ve dev., Bulak baskısı Mısır, hicrî 1253. Aynı manzûme Ziya Paşa'nın **Harabat'ında**, cilt 3, s. 187. hicrî 1292, İstanbul).

(10) İki ayrı dünyanın insanları olarak aydın ve sade vatandaş, bitip tükenmeyen sürtüşmeleri ile, temaşâ sanatımızın geleneksel koluna **(hayal oyununa)** konu olmuştur. Bir tarafta, sokağın basit ve cahil adamını yakalar yakalamaz bir yığın ağdalı ve perdahlı sözle üstüne çullanıp ayaküstü hesabını görüvermenin tadını çıkarmaya bakan ukalâ ve bilgiç aydın: **Hacivad!** Öbür tarafta, berikinin ağdalı sözleri ile kafası adamakıllı karışmış saf ve cahil, ama —şakası yok— bir an gelip tepesi atmaya görsün karşısındakine ağız tadıyle bir güzel dersini veren halk adamı: **Karagöz!** Oyun, bermutad, halk imajının her şeye rağmen cahil, ama içi dışı temiz vatandaşı hayal perdesinde olsun bilgiç ve ukalâ aydına baskın çıkarmanın ferahlığı, bir çeşit öcünü almış görmenin keyfi içinde sonuçlanır.

doktor ve avukatta sosyal muhtevâlı bir eleştiri ile meslek arasında organik bir bağ kurmak kolay değildir. Bu takdirde kişi kendini meslek ve ihtisas dışında toplumun veya belli bir toplum katının değer anlayışına yönelik bir etkileme mihrakı haline getirdiği kadar entellektüel sayılacak demektir. Schumpeter'in aşağıdaki sözlerine o bakımdan hak vermemek mümkün değildir: *«Doktor ve avukatlar belirttiğimiz manada entellektüel sayılmazlar; meğer ki ihtisasları dışında kalan mevzular üzerinde konuşsun veya yazsınlar. Elhak sık sık yaptıkları da bu; hele ve hele avukatlar»* (11) (şu *hele* içine bizim üst düzeyde meslek odalarımızı da rahatlıkla oturtmak mümkün).

Buraya kadar aydın»ın toplumda yeri ve fonksiyonu üzerine söylenenlerden bazı sonuçlara varmayı deneyebiliriz. İki nokta dikkati çekmiş olmalıdır:

1. Menşeleri itibarile dağınık, heterojen bir gruplanış.. Formasyon, menşe ve gelir bakımından alabildiğine dağınıklıkla beraber aynı çatı altında kümelenme orta ve kısmen yeniçağların *clerus* (din uleması ve ruhban) sınıfına has özellikleri taşır. Her türlü kökten ve kaynaktan gelenlere kapısını ve kucağını açık tutan bir kümelenme ki hânedan, soysop ve statü şartlarından hiç birine sahip olmayanların önüne sivrilip yükselme imkânlarını cömertçe sermiş olmaktadır. Belli vasıf ve niteliğe sahip grup ve zümrelerin aralarında sıkıca kenetlenmiş ve dışa doğru kapanmış olmalarına karşılık *«ilmiyye»* sınıfı ve tarikatlar tarih boyu ikbal ve iktidar susamışları önünde alttan üste tırmanmanın tek yolu ve geçiş kapısı olmuşlardır (12). Özellikle tarikatlar taşrada bir yandan sürekli takip ve istilâlardan yanmış ve ezilmişlerin, diğer yandan üste tırmanmak ve sivrilmek isteyenlerin can attıkları bir bucak olarak bilinir. Aydınlar için de durum başka türlü değildir: Yükselme ve sivrilmenin katı bir takım vasıf ve formalitelere (diploma, unvan, kıdem v.s.) bağlı olarak dışa kapalı tutulması karşısında şahsî tatminsizliği gidermenin, hatta öcünü almanın tek yolu «aydınlar» denilen bu dağınık ve gevşek gruplanma içinde yerini almaktan ibarettir.

---

(11) Joseph A. Schumpeter: **Capitalism, Socialism, and Democracy**, s. 146, 4. baskı, 1954 London. Varılan sonuç ilk bakışta şaşırtıcıdır: Bir bilim adamı kendi disiplini içinde ihtisas konuları ile uğraşıp dururken «aydın» (entellektüel) değildir de ihtisası dışında çağın ve toplumun değerlerine yönelidği kadar o sıfata hak kazanmış sayılıyor. Bir Bertrand Russel, söz gelişi, matematikteki çalışmaları ve buluşları ile entellektüel olmayıp ancak son yıllarında âdet edindiği gibi topluma politikaya yönelik değer yargıları ve onlar üzerine kitap ve broşürleri ile «aydın» sayılmanın sırrına kavuşuyor. Oraya kadar işinin bir teknisyeni ve ancak ondan öteye ««aydın»! Garip olmasına gerçekten garip! Ama galiba, ilmin başka dallarında da sık sık olduğu gibi, terim ve deyimlerin değişik kullanımına kendimizi uydurmaktan başka çare kalmıyor.

(12) Daha fazla tafsilât için **İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası** kitabımıza bakılabilir, s. 101, 1981, İstanbul. Her kökten ve çevreden, yükselmek peşinde olanları sinesinde toplamak bakımından ruhanî sınıf ve günümüzde aydınlar grubunun rolü üzerine ayrıca R. König, a.g.e. s. 141; ve H. Schoeck, a.g.e. s. 169.

2) Grup dağınıklığı ile beraber aydını «*aydın*» (entellektüel) yapan, toplumun temel yapısına ve değer anlayışına yönelik —tasvip veya daha çoğu tenkit yollu— ve genellikle sabırsız, hızlı (13) bir mesajın çıkış noktasını vermesidir.

Ortak çizgi, buna göre, maddî şartlarda ve formasyonda değil, *fonksiyon*'da aranabilecek demektir. Biraz önce de belirtildiği gibi, çevreyi belli bir bakış açısından ve çoğunlukla soyut bir ifade ve muhakeme düzeyinde olarak etkilemekte kendini lider sıfatı ve yeteneği ile donatılmış sayan ve öyle olduğuna başkalarını da inandırmayı hedef tutan bir tip insan karşısındayız (14).

Başkalarını da diyoruz. Bu nokta aydını sosyolojik kadrosu içinde daha yakından tanımamızı kolaylaştırmak cihetinden önem taşır. Sosyolojinin diğer dallarında olduğu gibi burada da —değişik bir bakış açısından— insan ve çevre ilişkisi söz konusudur. Kişi aydın olarak, «başkaları»nın değer ölçülerini ve tercihlerini etkilemeye yönelik sözlü veya yazılı bir aksiyonun çıkış ve dağılış noktasını verdiği kadar ilgimizi çekmiş olacaktır. O «başkaları» ve hepsinin toplamı olarak çevre, bu durumda, aydınlar sosyolojisinin bizzat aydınla beraber

---

(13) Toplum düzenini, hatta hayal gücü yettiği kadar evreni sorgu suale çeken sıcak alâka aydının bir başka yanını göz önüne serer: Aydın, eleştiride ve yeni baştan inşada sabırsız ve acelecidir. Hadiselerin, kendi haline bırakılsa, düşündüğü noktaya belki kendiliğinden geleceğini bilir; ama beklemeye tahammülü yoktur, 19. yüzyıl iktisatçısı (daha doğrusu iktisat filozofu) **Thomas Hodgskin, hikmet-i vûcudunu aklın — reason — mutlak kudretine inanmaktan alan okur yazarları** (söylemek istediği **literary** yani aydın sınıfıdır) tabiatlarının bu sabırsız yanı ile görür ve gösterir. Aydın, ona göre, hadiselerin kendi kendilerine oluşmasını beklemeye tahammülü olmayan kişidir. Kendi deyimiyle: «Ellerinde ufacık bir vinç, arz yuvarlağının mihveri etrafında dönüşünü hızlandırmayı ve gelecek günü çabuklaştırmayı» misyonlarının gereği sayan kişiler. Şurada bir velvele, burada bir haykırış, öbür tarafta sokağa ve ayak takımına tahrik dolu bir sesleniş.. Peşinde oldukları tek şey, hayallerinin bir an önce gerçekleştiğini görmek. **Hodgskin** ve özetlediğimiz fikirleri hakkında daha fazla bilgi için: W. Stark, «**The Ideal Foundations of Economic Thought; Three Essays on the Philosophy of Economics**» (London, 1948). s. 84.

(14) Yukarıdaki açıklamalarda aydının temel özelliği olarak şu üç nokta dikkati çekmiş olmalıdır: 1. Çevreye yazı veya söz halinde devamlı bir mesaj iletme, 2. Mesaj'ı, belli bir ihtisas konusu ile ilişiği olmayarak (hatta olmaması şart!), toplumun daha çok değer anlayışına yönelik ve mümkün olduğu kadar soyut mantıki bir ifade biçiminde yayma duyurma (ışınlama da diyebiliriz); 3. Hızlı ve aralıksız ışınlama ile başkalarını entellektüel yeteneğine inandırmayı hedef alma! Üçüncü nokta, çevreye seslenişte aydının tırmanabildiği üst çizgiyi açıklar. Entellektüellik yolunda bütün çırpınma, esasına bakılırsa, kendini bir yerde kütleye kabul ettirme çabasına gelip dayanır. Çevre, dağınık ve fazla ısınmamış bir dinleyici veya okuyucu halkasından inançlı ve her haliyle teslim olmuş bir kütleye dönüştüğü derecede aydın altta «sıra entellektüel»den üstte —Max Weber'in deyimi ile— «charismatik» liderliğe doğru tırmanmış olur. Sonuncu etap, «aydın» ve «mürşid»in artık birbirine değdiği ve belki aynı gövde içinde kaynaşacağı çizgiyi verir.

temel unsuru sayılacak demektir. Cemaatsiz bir camide vaaz verir gibi, bir meydan veya kahvede dağınık, ilgisiz üç beş kişiye *«nizâmı âlem»*den lâf açmak, *«ahkâm kesmek»* kişiyi entellektüel yapmaya yetmez.

O halde, asgari ölçüde gerekli entellektüel çapla beraber türlü kanallardan etkilenebilecek yaygın ve çoğunlukla anonim bir çevre târifin başta gelen unsurudur. Daha doğrusu iki unsurundan biridir: *Aydın* ve *yığın*! Çağımız insanının bir bakıma trajik kutuplaşmasını bu bölünüşte görmek yanlış olmayacaktır. Bir ucu soğuk ve tek yanlı (çoğu zaman göstermelik ve yakıştırma) bir *akıl ve mantık insanına* doğru sivrilirken, öbür uç *yığın insanına* doğru yavan bir genişlik kazanıyor. Kutuplaşmada bizim için asıl önemli olan, ikincinin ilki elinde işlenecek, şekil ve biçim verilecek bir yığın halini alabilmesidir (ikisi ortasında ne birine, ne öbürüne maledilemeyecek bir kütle elbette mevcut! Fakat çağımızın güçlü yayın ve propaganda araçları ne yapıp ne edip kütlenin önemli bir bölümünü aydın önünde ve onun tarafından rahatça işlenebilir hale getirmek mârifetini göstermiştir ve göstermektedir). Bununla beraber, kütlenin her zaman aydın eliyle işlenmeye hazır ve kolay yoğurulur bir hamur yumuşaklığını taşıdığı söylenemez. Arada bazen doldurulması mümkün olmayan bir temas boşluğu birini öbüründen koparıp uzaklaştırmaya yeter. Kâh zevk ve alışkanlıkların uyuşmaz halde zıd uçlara dağılışı, kâh başka başka dilleri konuşurmuş gibi birinin öbürüne merâmını anlatamaması iki tarafı neredeyse birbirinin varlığından habersiz, yabancı gruplara bölmüş olabilir. Diyalog imkânsızlaşır. Aydının bütün çabası nihayet kendi çevresinde veya o çevreye en yakın halkalar arasında dönüp dolanan bir eko'dan, hatta kendi kendini oyalamaktan öteye geçmiş sayılamaz. Misal aramak için fazla uzağa gitmeye hacet yoktur. Bizde —gerisini bırakalım (15) —*Tanzimat ve sonrasının aydını, bürokrat*

(15) Ülkemiz aydınını tanımada kaba bir ayırım olarak Tanzimat - öncesi ve sonrasını göz önüne alabiliriz. Tanzimat öncesinin aydını, anladığımız kadar, hiç bir zaman belli bir statünün adamı olmamıştır. Tek ve dağınıktır. Şahsi öcünü ve çıkar hesaplarını daima başkalarının desteğinde, onları doldurup işleyip kavgaya sürmekle almaya ve karşılamaya çalışmış, «sûreti hak» nümayişçisi, fakat gerçek yüzüyle birer fesad ve tahrik mihrakıdır! Kimi bir Ayasoyfa vâizidir; kimi bir Rumeli Kazaskeri; kimi bir saray nüfuzlusu... Ve hepsi de —önemli olan başka bir özellik— kalemlerinden çok dillerine güvenmiş kişiler! Tanzimat öncesi aydınında, dil daima kalemin ve kâğıdın ilerisinde gelir. Halkın «okur-yazar» dediği, aslında «okur» tarafı her neyse, fakat «yazar»lığı hiç olmayan, hele kışkırtma ve doldurma söz konusu olunca «sadır'dan satır'a» çıkmayı hayalinden geçirmeyen yarı aydınlardır. Ama hemen ilâve edelim: Dil kalemin ilerisinde derken öyle meydan hatibinin sürükleyici dilini değil, dört duvar arasında fısıltı yollu dönen ve işleyen dili anlatmak istiyoruz. Bir gün Sarayın enderun ve akağalar dairesinde, başka bir gün Ağa - kapısında veya yeniçeri ortalarında; bir diğer gün Haliç veya Tophanenin tiryaki kahvelerinde.. Daima kulaktan işleyerek, dürterek ve doldurarak! Tanzimat - öncesinin aydını, kısaca, kapalı kapılar arkasının veya —en fazla gün ışığına çıkmayı göze alabildiği yer— vaaz kürsüsünün ve kahve peykesinin tezvir virtüosudur. Türkiye, bildiğimiz ölçü ve unsurları ile, «aydın» tipine Tanzimatla beraber ve ondan sonra va-

aydın (Cumhuriyet devri dahil) ve günümüzün sol aydını o noktada hemen dilin ve kalemin ucuna gelecek canlı örneklerdir. İlk ikisi, kafalarında soğuk bir batılaşma modeli, üstelik anlaşılmaz dil ve davranış biçimi ile yığına sürekli yabancılaşmanın çenberini kırıp tabana inen yolu bulamamıştır. Gerçekten de, Tanzimat ve sonrasının aydını (Yeni Osmanlılar ve Genç Türkler başta) Saray ve Bâbı Âli'den ve kendi seviyelerindeki okur yazardan öteye yığınla diyalog kurabilmiş değildir. Başarılan iş de nihayet bir saltanat değişikliğinden ve sonunda yeni bir ceberrut idarenin kurulmasına açık kapı bırakmaktan öteye gitmemiştir. Bürokrat aydın ise tabana tepeden bakan ve küçümseyen tavrı ile kütleye devamlı yabancı, (hatta «yaban») olarak kaldı. Yabancılaşmanın giderek kopma ve patlama noktasına vardığı haller nâdir değildir. *Mehmed Âkif*'e göre bu yüreğin beyine ayaklanması idi:

«Yıldırımlar gibi indikçe 'beyin'den şiddet
Bir yanar dağ gibi fışkırdı 'yürek'ten nefret.
Öyle müthiş ki husumet, mütefekkir tabaka
Her ne söylerse fena gelmede artık halka» (16).

Aydının kütleye yabancılaşması memleketimizde Batıya nazaran biraz daha ileri ölçülere varmışsa sebebini son olarak işaret ettiğimiz noktada, aydın ve bürokrat karışımında aramak lâzımdır. Müfettiş ve vali olarak, kaymakam olarak kütleye üstten ve yukarıdan bakan ve yanına kolay yaklaşılamayan yönetici takım aynı zamanda diplomalı aydının ülke çapında başlıca örneğini vermiştir. Batıda entellektüel deyince hatıra ilk planda muharrir, romancı, gazete yazar ve yorumcusu, bir kelime ile fikir ve edebiyat adamı *(l'homme de lettre)* geldiği halde, bizde aydın okur yazarla beraber onun üst kademede bürokratla kaynaşmış türünü hatıra getirir. Bir yüzü ile devamlı hikmetler savuran, her şeyin doğrusunu yalnız kendi bilen bir «akl-ı evvel»; öbür çehresi ile yetki ve uygulama alanında her şeye gücü yeten, «dediği dedik» bir kuvvet ve iktidar odağı. Batıda entellektüel: mantığı, çenesi ve kalemi devamlı işleyen kişi; fakat hiç bir zaman bir te'dip ve haddini bildirme cihazı değil! Bizde ise ikisi bir arada: Hem dili dönen, hem gücü yeten! Bazen aynı kişi, bazen ayrı; fakat biri öbürünün devamlı desteği. Birinin, söz gelişi, dilde uydurduğunu öbü-

---

rır. Aydın artık belli bir statünün adamıdır: Edip, yazar, gazeteci, devlet memuru (bürokrat), bir hizip veya partinin temsilci ve sözcüsü. Ve ikinci köklü değişiklik şurada: Sesini duyurmada matbaa, gazete ve jurnal ile beraber dilin yerini kalem almıştır. Etkilenecek kütle de bununla artık dört duvar arasından dışarı çıkmış sayılır. Her haliyle geniş, anonim bir yığın; ve karşısında sıra ile: Tanzimat ve sonrasının aydını, bürokrat aydın ve bugünün Sol aydını. Aslında hiç de yumuşak olmayan, yer yer mücadelelerle dolu ve zaman zaman trajik bir karşı karşıya geliş! Biz yukarda bu karşılaşmanın göze batan kalın ve kaba çizgilerine değinebildik. Tanzimat ve sonrasının aydını hakkında okuyucu Cemil Meriç'in «Hangi Batı» yazısında değerli ipuçları bulacaktır (Umrandan Uygarlığa, s. 21 ve dev., Ötüken Yayınevi, 1974 İstanbul).

(16) **Safahât**, İkinci Kitap - Süleymaniye Kürsüsünde, s. 46, 1928 İstanbul.

rü arkadan yetişip ders kitaplarına, devlet radyo ve televizyonu sözlüğüne yerleştirmekte geçikmemiş. Birinin *«işte buldum!»* dediğine öbürü *«tâkipçisi de benim!»* diyebilmiştir. İki sıfatın (çok, hatta her şeyi bilmişlik ile cebir ve şiddetin) yan yana, hatta aynı kişilikte bir araya gelişi kütle nazarında aydını sevimsizliğin doruğuna çıkarmaktan geri kalmamıştır. Yanına salâvatla yaklaşılacak; hayrına da şerrine de bulaşmaktansa mümkün olduğu kadar uzağında durulacak bir kibir odağı! Âkif'in «Vali Bey»i işte böylesi bir karışımın açık örneğidir. Yüreğin beyne ayaklanışı da o karışımın kaçınılmaz sonucu olduğu gibi!

Kütle ve bürokrat aydın ilişkisi tabana kadar inebilen bir demokratlaşma süreci içinde eski gerginliğini yavaş yavaş kaybederken bürokratın bıraktığı boşluğa bir başka kanattan başka bir aydın, s o l e n t e l l e k t ü e l gelip yerleşecekti. Giyim kuşamı ile, saç sakal modası ve çetrefil Türkçesi ile farklı bir tipi Tiyatro grupları, ses sanatçıları ileri gençlik kolları ile bölge bölge ve köy köy yığını saflarına katmanın mücadelesini vermiş ve fırsat buldukça da vermekten geri durmamakta! Kavganın büyük kısmı yine de sol içinde: Yığına kimin ve hangi tarafın sahip çıkacağı kavgası! Yer yer tehlikeli dönemeçlerle dolu olan yolun sonunu net olarak görmek mümkün olmadığı gibi, aydın ve yığın ilişkisinin geleceği üzerine şimdiden tahmin yürütmek de kolay değildir. Bugün için görünen odur ki, Tanzimat aydını ve bürokrat aydın gibi günümüzün sol aydını da —birbirini fena halde yıpratan ve küçük düşüren kısır çekişmeler bir yana— dili ve davranışı ile kütle karşısında kendini yine de *«yabancı»* kalmaya mahkûm etmişe benzer. Solda aydın ve yığın ilişkisine aşağıda tekrar döndüğümüz zaman problemin başka taraflarını da tanımış olacağız.

III

Aydını yukarda türlü cepheleri ile gözden geçirirken ağırlık verilen taraf daha çok *tenkit ve oppozisyon* (muhalefet) yanı oldu. Buna bakarak aydının tarih boyu hep aynı eğilimi taşıdığını söyleyeceğimiz zannedilmemelidir. Çarklar bazen tersine dönmüş de olabilir.

Netekim, 19. yüzyılın romantik ve milliyetçi akımının temsilcileri düzene karşı değil, düzenden yana tavır takınmışlardır (17). Yine 19. yüzyılın sonlarında Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde bağımsızlık hareketini geride milliyetçi aydınların desteği olmadan düşünmeğe bile imkân yoktur. Bu kadarı hiç de-

(17) Düzenden *yana tavır, kabul etmek lâzımdır ki, iktidar yanlısı bir kısım* aydınlar yanında hafif kalır. Devlet (ve bazen «devletli») kapısına sığınmanın tam bir süfliliğe vardığı haller nâdir değildir. Nietzsche, herhalde, ortaçağ saraylarının maskaralarına benzeterek bunlar hakkında söylemiş olmalıdır: yarım akıl, ama ağzı lâkırdı eden..., Bütün işleri, patetik mizçlıları teskin.. «Büyük hadiselerin velveleli çan seslerini kendi çığlıkları ile boğuntuya getirmek»! Bir vakitler prenslerin ve zadegânın hizmetinde, şimdi ise —yine Nietzsche'ye göre— siyasî partilerin çığırtkanları (Menschliches, Allzumenschliches; Nietzsches Werke in zwei Baenden, Bd I, s. 75 Kröner Varlag - Leipzig).

ğilse o ülkeler hesabına pozitif bir davranış sayılabilir. Buna karşılık savaş yıllarında veya savaşa varacak buhranlı anlarda bir kısım aydının ölçüsüz ve taşkın hareketlerini haklı çıkaracak sebepler bulmak kolay değildir. Birinci dünya savaşında muharip ülkelerin hemen hepsinde aydınların rolü ve vebâli hatırlardadır: Kendi ülkelerinin emperyalizmine haklı gerekçeler icat etmek; savaşı «rasyonalize» etmek: karşı tarafı fikriyatına ve kutsal bildiği değerlere varıncaya kötüleyerek tansiyonu devamlı yüksek tutmak! Almanya ve İngiltere ölüm dirim savaşını sürdürürken, tarafları kahramanlar ve tüccarlar *(Helden und Händler)* ikilisi halinde karşı karşıya koymak hafifliği Almanya'da anlı şanlı ilim adamlarına ve kürsü sahiplerine kadar uzanmaktan geri kalmamıştır. Kötüleme yarışında karşı taraftakilerin de geri kaldıkları elbette söylenemez. Nasyonal Sosyalizme ve ırkçı doktrine gerekçe bulmakta yine bir kısım aydınların yüklendikleri vebâl politikacınınkinden daha hafif olmamıştır.

İlim adamlarının şovenlik ve diktatorya kışkırmalarına karşı en güçlü ses 1927 de Fransız filozofu ve yazarı *Julien Benda*'dan yükseldi (henüz Nasyonal Sosyalizm iktidarda değildir). Çağdaş medeniyetin geçirdiği müthiş yıkıntının kökünde Benda *«ulema»nın ihânetini* görüyordu. Ünlü kitabının başlığını da ona göre seçmişti: *La trahison des clercs.* Soldan gelen ve daha büyük boyutlara varacak olan tehlikeye *Raymond Aron* tam zamanında (1956) dikkati çekmemiş olsaydı ses her halde çok eksik ve tekyanlı kalmış olacaktı. İkinci dünya savaşından bu yana aydın kesiminde gerçekten sola doğru rota değişikliği gözden kaçacak gibi değildi. Boy hedefi artık dışardan içeriye, düzenin öz yapısına kaydırılmış oluyordu.

Bu içe ve düzeye dönüşen sebepleri nelerdir?

Sebepleri, başka etkenlere geçmeden önce, aydının iç dünyasında ve çevresinde aramalıyız. İki noktaya bu arada dikkati çekebiliriz. Biri aydın yaşadığı dünya karşısında kin ve öfke birikimine —bir çeşit *«ressentiment»*a— iten sebepler; diğeri o birikimi kütleye duyurup aktarmada modern yayın ve haberleme araçlarının rolü ve etkisi. Biri psikoz'da, öbürü teknolojide yatan iki etken! İkisi de 19. yüzyıl sonlarının bugünkü boyutları ile tanımadığı etkenler! Önce birincisi: Çağımız aydınını iç dünyasında öfke ve küskünlüğe götüren sebepleri, bir bakıma, çağdaş eğitim sistemine götürüp bağlamak yanlış olmaz. Modern demokrasilerin, gelir ve refah düzeyindeki artışlarla beraber, yüksek öğrenim kapılarını adam akıllı araladığı, hatta ardına kadar açtığı bilinen bir gerçektir. Yaşama düzeyi yükseldikçe çocuklarını yüksek öğrenime gönderen ailelerin sayısı da hızla çoğalmıştır. (Avrupa ve Amerika'da bu şüphesiz çok pahalı ve külfetli bir iş.. Yüksek öğrenimin parasız veya çok az külfetli olduğu memleketimizde ise ortadan aşağı gelir sahiplerinin dahi yüksek öğrenim kapılarına dayandığını biliyoruz). Böylesine bir birikimin eninde sonunda aydın kadrolarını da doldurup taşıracağı muhakkaktı. Fakülte ve yüksek okul mezunlarının (bilhassa sosyal ilim dallarında) kolayından iş bulamamaları her yıl toplumun o kesimine mahsus *(sectional)* işsizliği artıra dursun; bir kısmın devlet dairelerinde ve özel sektörde orta öğretim seviyesindekilerle hemen hemen aynı ücret karşılığı kadrolara başlarını sokabilmeleri ve nihayet yüksek öğrenimin genç adamı fizik

yetenekleri ile teknik alanda ve el işlerinde istihdam edilemez hale getirmesi günümüz gençliğinin büyük dramını gözönüne seriyor. Kısaca: İşsizlik, düşük seviyede istihdam ve bir kısım işlerde istihdam edilemezlik, gençlerin bir bölümünü ihtisas ve diploma derecesinden başka vasıf ve yeteneklerin ağırlık taşıdığı mesleklere kaydırıyor (18). Bununla «aydın» kadrolarının da dengesiz biçimde genişliğini farketmemek mümkün değildir. Öğrenim gördüğü dallarda aradığını bulamamanın bilinç altında yığdığı kin ve öfke bir yana, sokulmak istediği «aydın» katlarında da uzun süre alt sıralarda dönüp dolanmanın hayal kırıklığı çağımızın *küskün* aydınını şekillendiren faktörlerin başında gelir.

İşaret etmek istediğimiz ikinci faktör, dev adımlarla genişleyen yayın piyasası ve haberleşme araçlarıdır. *Stefan Zweig «Dünyası»* adlı kitabında eski kuşak Fransız şair ve yazarlarının sade yaşayışını —«geçmiş zaman olur ki..» özlemi içinde— şöyle anlatır: Çağın nice ünlü şair ve edibi, alınterlerinin mütevazi geliri ile geçinemeyince, hatırlı dostlar yardımı ile devlet hizmetlerinde ufacık memuriyetlere kapılanır, hayatlarını orada sürdürürlerdi. Kimi, söz gelişi, Bahriye Nezaretinde veya Senato'da kütüphane memuru idi; ücreti çok çok az, ama görülecek işi de varla yok arası hizmetler! Senatörlerin, malûm, kitapla başları pek de hoş olmadığı için vakitli vakitsiz rahatsız etmezler; şair de o sayede Senatonun Luxembourg bahçesine bakan penceresi önünde şiirlerini rahatça kâğıta geçirebilirdi. Azıcık bir geçimlik ve güven onlara yetip de artıyordu. Hiç biri filimlerden ve yüksek sayılı kitap baskılarından şımarmış bugünkü halefleri gibi kendi başına buyruk, bağımsız bir iş tezgâhlamanın peşinde değildi. Hepsi de telefonsuz, yazı makinesiz, sekretersiz, her türlü propaganda aracından yoksun, tıpkı bin yıl öncesindeki gibi göz nuru kitaplarını kendi elleri ile kâğıta döken gerçek sanat kişileri idi. Böyle anlatıyordu *Zweig* geçmiş kuşağın entelektüelini (19).

Ama bugün öyle değil! Bugün çarkların arasına geniş, rafine bir yayın teknolojisi girdikten sonra her şey temelinden değişmiştir. Sesini en uzaktaki çevreye duyurabilecek araçlar, bugünkü deyimi ile kütle haberleşme araçları (basın ve yayınla beraber radyo, televizyon) aydının hizmetine koşulmuştur. Dünün büyük şöhretleri yıllar yılı bir avuç hayranları dışında adlarını bile duyurmadan sessizce yaşayabilmişlerdi. Öylesine bir sabır ve bekleyiş bugünkünlerin harcı değildir. Onlar da başkaları ile beraber önlerine serili yayın ve haberleşme araçlarının imkânlarından pay almanın telâşı içindedir. Ama arada unutulmaması gereken bir nokta daha var: Sözü edilen araçlar —zengin yayınevleri, yüksek satışlı gazeteler, radyo ve televizyon— yalnız teknik bir ifade yolu ve vasıtası değil, aynı zamanda öfke ve hırçınlığı başlı başına kamçılayan sebeplerden biridir de. Dev yayın kuruluşları ve araçları, kendilerine yanaşabilenlerle dışında kalanlar arasında haset ve kıskançlığı alevlendirdiği ölçüde kin ev öfke birikimini katlanılmaz ölçülerle taşırmışlardır. Eskiden olduğu gibi herkesle beraber köşe-

(18) **Schumpeter**, a.g.e. s. 146.

(19) Stefan Zweig, **Die Welt von Gestern - Erinnerungen eines Europaers**, s. 162, 1943 Bermann - Fischer Verlag - Stockholm.

sinde sessiz sedâsız bir şeyler yaratmak başka, diğerleri merdiven basamaklarını üçer beşer atlayıp üst katlara tırmanırken geride ve aşağılarda kalmanın acısı başkadır. Aydın hırçınlığının hiç değilse bir kökünü burada, kervanın gerisinde kalmak korkusunda aramalıyız. Gidiş bir başka açıdan daha düşündürücüdür: Sıradan aydın, başkları ile bir potaya dökülmüş olmanın yeknesaklığı ve —ilâve edelim— yavanlığı içinde karşımıza çıkıyor. Kendi bildiğine giden, kendi zevk ve tercihlerinin inşacısı ve —yalnız kalacağını bilmek bahasına— ısrarlı uygulayıcısı neredeyse tarihe karışmıştır. Geniş ve yaygın haberleşme araçları ile uzanabildiği kütlenin zevk ve tercihlerini, atan nabzı her an avucu içinde, adım adım takip etmenin nefes kesici telâşı ve her an «çağ-dışı» kalmanın yada öyle gösterilmenin kahredici korkusu bütün kaderine hükmedecek boyutlar kazanmıştır. Yazardan, çizerden, sanatçıdan kamu oyu geçer akçe olarak ne bekliyorsa (yada ne beklediği sanılıyorsa) o da, hiç kurtuluş yok, aynı yolun artan ölçüde hızlı ve hırslı yazarı, karikatürcüsü, ses sanatçısı, tiyatro aktörü ve filim yapımcısı olacaktır. Büyük sanayiin standardize ürünleri gibi sahnenin, basın sanayiinin de tek tipe ve kalıba döktüğü bir aydın mahsulü karşısındayız.

Özetlemek gerekirse: Bir yandan çığ halinde büyüyen sayı çokluğu içinde aradığını bulamamanın küskünlüğü, öbür yandan zengin yayın ve haberleşme araçlarının kimilerine cömertçe serdiği tanınma ve sivrilme imkânından gönlünce pay alamamanın ezikliği aydını hırçınlaşma yolunda devamlı ileriye koşturan sebeplerin başında geliyor.

Öfke ve hırçınlık bir yerde elbette boşanma fırsatını arayacaktı. Fakat kime ve neye karşı? Kim olabilirdi genç adamı ta yetişme yıllarından beri çıkmaza sokan, suyun başından devamlı uzak tutan güçler? Kimi ve neyi sorumlu tutmak lâzımdı? Kendisi gibi adıyla sanıyla bilinen, etten kemikten ve sinirden yapma kişiler mi? Hayır! Öylesi uzun, sonu gelmez ve belâlı bir iş! En kolayı ve rahatı, tek tek kişilerin üstünde ve ötesinde hep beraber yüklenilecek bir kollektif hasım bulup her türlü terslikten onu sorumlu tutmaktı.

Çağımız aydını suçluyu bulmakta gecikmedi. Bu *kapitalizm*'den başkası değildi ve olamazdı (20). Gerçi ne olduğunu, ne demeğe geldiğini kendinin de pek açık seçik bilmediği sisli, kaypak bir gövde! Ortalama aydının kapitalizm hakkında bildikleri ucuz cep kitaplarının pek de ötesine geçmiş sayılamaz. Ama orası önemli değil! Önemli olan, başı sıkıştıkça kabahati götürüp boynuna dolayacağı suçluyu —nihayet— adıyla sanıyla tanımış olmanın rahatlığıdır. Buluş yeni değil; belki insanlık tarihi kadar eski: Tıpkı ilkel insanın taştan gövdeler yontup sonra da iblis diye karşısına geçip taşlaması ve taşladıkça rahatlaması gibi, çağımız entellektüeli de saldıracağı gövdeyi hem de açık kimliği ile teşhiş edilmiş halde görmenin keyfi ve rahatlığı içindedir. Neye el atsa altında o her kötülüğün ve tersliğin başı olan suçluyu bulacaktır. Söz gelişi, çile çekmiş bir neslin acılarından mı söz edilecek? Kalıp hazır: *«Bütün gençlik yıllarını kaplayan*

(20) Kapitalizm karşısında aydın'ın tutumu ve davranışı üzerine Bertrand de Jouvenel, The **Treatment of Capitalism by Continental Intellectuals (Capitalism and the Historians)** içinde, ed. by F. A. Hayek, s. 93. v. d.

o insan-dışı kapitalist büyümenin biçimlendirdiği... bir kuşak!» (21). Tabiî boş bulunup nedir ve nasıl bir şey o *«insan-dışı kapitalist büyüme»* diye sormaya gelmez. Alacağımız cevabın kulaktan dolma, ezbere klişelerden öteye geçeceğini zannetmemeliyiz. İlkel insan —yine yukardaki kıyaslama ile— taştan yontup sonra da taşladığı *«şer»* kuvvetin, var mı yok mu gibilerden, aslını astarını ne kadar biliyorsa, sıradan aydın da kapitalizmi ve «kapitalist büyüme»yi ne fazla ne eksik o kadar biliyordur.

IV

Çağımız aydınında *«anti - kapitalist»* birikim ve motiflerin üzerinde sırası gelmişken, biraz daha durabiliriz.

Önce açık bir gerçeği olduğu gibi kabul etmemiz gerekecek: Anti-kapitalizm ve marksizm, ikisi de geçen yüzyıl sonlarından bu yana çağımız entellektüellerinin ürünleridir. Tanınmış siyaset sosyologu *Roberto Michels*, aydınların türlü akımlar arasında en büyük katkıyı marksizm'e getirdiklerini söyler (22). Batı için olduğu kadar Türkiye'nin yakın tarihi için de her halde yanlış olmayan bir teşhis! Aydın ve marksizm ilişkisine aşağıda başka akımlardan daha fazla ağırlık verilecekse sebebini burada aramak gerekir.

İki soru bizi bu sahifelerde ayrı ayrı meşgul edecektir:

Aydını kapitalizm'e (hem de ne demeğe geldiğini pek açık seçik anlamadığı halde) karşı çıkaran motifler nelerdir? Kısaca, aydın neden *«anti - kapitalist»*dir?

İkincisi şu: Kapitalizm'e karşı çıkılacaksa, mücadele yolu neden ille marksizm'den geçer ve geçmelidir? Yine daha kısacası: Marksist kanatta aydın birikiminin motifleri nelerdir?

Her iki sorunun cevabı bizi çağımız entellektüelinin —hiç değilse bir bölümünde— yüz çizgilerine biraz daha yaklaştırmış olacaktır. Ancak, hemen söyleyelim ki, soruların ne birinde ne öbüründe objektif sebepler arayarak yolumuzu bulacağımız zannedilmemelidir. Sıradan aydın işin iç yüzünü akılcı ve araştırıcı yoldan öğrenmiştir de ondan sonra karşı olacağı hedefi ve tutacağı tarafı serin kanla tayin etmiş değildir. Hayır ondan bu kadarını beklemek fazla olur. İşin iç yüzünü öğrenmek için sıradan aydının ne vakit ve ne sabrı vardır. Çözüm noktası, bizce duygusal ve irrasyonel tarafta aranmalıdır. İki sorunun cevaplarını aşağıda bu ışık altında arayacağız.

1. Çağımız aydını, önemli bir bölümü ile, kapitalizme karşıdır; hem de formasyonu ve maddî şartları bakımından ters kanatta olmadığı halde karşıdır ve karşı olmayı entellektüelliğin gereği ve belki ön şartı saymaktadır. Kapitalist düzenin bir acaip tarafı olmalı: Kendisine karşı olanı kendi sinesinden yaratmış,

(21) ANT dergisi sayısı 4.

(22) R. Michels, **Intellectuals, Encyclopaedia of the Social Sciences**, Vol. 8, s. 120, 1950.

hatta mükâfatlandırmış! Başka hiç bir sistemde olmayan, bilinmeyen bir şey bu! Feodalizme ve monarşiye karşı çıkanlar sistemin dışından gelmiş ve çoğunlukla da düzenin kendinden çok başındaki kişiyi hedef almışlardır. Başkaları gibi kendileri de beylik ağalık peşinde olanlar kurulu düzeni değil, daha önce davranıp suyun başını tutmuş olanları devirmeye çalışmışlardır (23). Tek tek şahıslara değil de sistemin soyut olarak kendisine üstelik kendi elemanları ile saldırıyı tarihte belki ilk sergileyen kapitalizm olmuştur denebilir. Burjuva düzenine geçen yüzyıl en ağır darbeyi indirenin yine burjuva asıllı bir düşünür *(Karl Marx)* olduğu unutulmamalıdır.

Sıradan aydın neden kapitalizme karşıdır?

«Anti - kapitalist» olmak için, hatıra bir değil bir çok sebepler gelir. Kapitalizmin, kuruluşundan beri, bir sürü yapı ve sistem bozukluğunu sürdürüp götürdüğünü aklı başında olarak inkâr edecek, hatta hatta hafife alacak kimse düşünülmez. Adaletsiz gelir dağılımı, dev firmalar, tekelci sermaye v.b. O arada istenirse ve biraz da kendimizi zorlarsak aydının yukarda açıkladığımız bunalım ve öfke sebeplerini kapitalizme götürüp bağlamak imkânsız olmayacaktır: Gelir seviyesinin yükselişi ile beraber yüksek öğrenim kapılarının kütleye açılışı, modern yayın ve haberleşme teknolojisi, yan ürün olarak, bir yerde kapitalizmle birleşir. Buraya kadarına denecek yok. Ama biraz önce de söylemiştik: Ortalama aydın bütün bunları ve kapitalizmin aksayan taraflarını iç yüzü ile biliyor da ondan dolayı «anti-kapitalist» cephede yer almıştır denemez.

Kapitalizme karşı olmanın bugün bizce çok daha basit, çok daha ortadan olan motifleri vardır. Belki çok basit oldukları için kolaylıkla gözden kaçırılan motifler! Her şeyden önce:

Kapitalizm bugüne kadar bilinen sistemler arasında *en kolay vurulabilir* olanı ve —şöyle de diyebiliriz— *saldırı riski ve maliyeti en az* olanıdır.

Neden öyledir? Sebeplerin bir kısmına daha önce işaret ettik. Kapitalizm, yıllar yılı usta bir propagandanın aydın önüne her talihsizliğin ve her günahın işte sebebi diye diktiği ve dile yerleştirdiği suçlu gövde! Üstelik *«izm»*li lâflar etmenin sokaktaki adam üstünde *«bilimsel»* etkisi de az şey değil! Gerçi ne olduğunu hakkiyle bilen —tekrar edelim— varla yok arası. Ama belki önemli olan nokta da burada: Hakkiyle bilinmemesi düzene gelebilecek saldırıları hafife almanın sebebi oluyor. Tek tek adıyla sanıyla belli kişilere ve makamlara saldırı daima sert tepki ve direnmelere yol açmıştır. Hücumun insan boyunu

23) Schumpeter, a.g.e. s. 146. Konu ile ilgisi bakımından hatırlatmakta her halde yarar olmalıdır: Osmanlı toplumunda Celâli İsyanlarını yoksul köylünün toprak ağasına başkaldırması şeklinde alıp sınıf çatışmasına örnek bulduklarını sananlar ve o haliyle İstanbul'un Fethinden (tarihî maddeciliğe eğip büküp bir türlü sığdıramadıkları sevimsiz vak'a) daha da önemli tutanlar temelden yanıldığı içindedirler. Yine Schumpeter'in dediği gibi, feodal toplum (pre-kapitalist toplum da diyebiliriz) bizzat kendi sosyal kuruluşuna yapılabilecek atakları —bilerek veya bilmeyerek— teşvik etmeye hiç bir zaman göz yummamıştır.

aşan sisli gövdelere yöneltilmesi halinde direnç adamakıllı hafifler. Kişi, saldırılan düzenin öz ve gerçek elemanı da olsa, kendisi boy hedefi alınmadıkça «varsın öfkesini bir korkuluktan alsın» yollu düşünmede sakınca görmez. Bir çok kalburüstü firmanın kapılarını sol aydına açık tutmaları bu düşüncenin mahsulü olmalıdır (başka türlü hesap ve pazarlıklar —varsa eğer— bir yana). Kısacası: Kendini dışarıya çekip, hatta garantiye alınmış sayıp entellektüel hırçınlığı soyut bir sistem kavramı ile baş başa bırakmanın hesabı!

Sisteme kolay ve ucuz saldırının bir kökü burada yatıyor.

Fakat hepsi değil elbette! Kapitalizme saldırının ucuzluğu, bize kalırsa, bir başka etkenden, sistemin tarih boyu *hukuk anlayışından* ve oyun kurallarından geliyor. Her sistem kendini bir takım kural ve tedbirler manzumesi ile çevreleyerek emniyete alır; varlığını o şekilde sürdürür. Feodalite olsun, monarşi olsun, her biri kendilerini çepçevre kuşatan ve her türlü saldırı karşısında dokunulmazlık kazandıran din ve hukuk kuralları ile beraber düşüp kalkmışlardır. Sert ve katı tedbirler manzumesinin, gizli veya açık polis yasakları ile, en yakın geçmişin faşist ve günümüzün demir perde ülkelerine kadar sürüp geldiği bilinmektedir. Kapitalizmde durum farklıdır: Kapitalist düzen, perde arkasında sermayenin oynadığı hakim rol ile beraber, hiç değilse kabuk üstünde ve yüzeyde bir savunmanın kazandıracağı güven ve rahatlıktan yoksundur. Bunu tarih süreci içinde daha iyi anlayabiliriz. Kapitalizm Batı Avrupada demokrasi ve liberalizm ile beraber yeşerip boy vermiştir. Kapitalist düzenin yerleştiği çağlar burjuvazi ile birlikte demokrasinin ve insan haklarının kök saldığı çağlardır. Önceki sistemleri (feodaliteyi ve monarşiyi) kuşatan ve koruyan kurallar birer ikişer ortadan kaldırılınca düzenin eskisi gibi yenisi de tam bir boşluk içinde her türlü dokunulmazlığı yitirmiş oluyordu. Burjuvazi yerleşik, geleneksel kuvvetlere karşı canı bahasına koparıp aldığı hakları serbestçe kullanmaya savaşırken, sistemin mantığı gereği, kendine karşı olanların da seslerini yükseltmelerine göz yummak durumunda idi (24). Burjuva düzenini can evinden vurmak isteyenlerin (başta *Marx),* Prusya ceberrutluğundan koparak, burjuva haklarının en yüksek demokratik düzeye tırmandığı bir ülkeyi —İngiltere'yi— seçmeleri elbette bir raslantı değildi. Kısacası: Sertlik ve katılık yerini tahammüllü, hatta okşayıcı bir yumuşaklığa bırakıyordu. Geçen yüzyılın lirik Alman şairi *Heinrich Heine,* biraz da o sadist alaycılığı ile, demokrasi için şöyle demişti: *«Savaşçı şövalyenin miğfer ve zırh çağı yerine burjuvanın sıcacık yün kuşağı ve fanilası devri gelip oturmuştur... Artık demir çağını değil, flanel çağını yaşıyoruz».* Koruyucu zırh gövdeden çıkarıldıktan sonra sistem her önüne çıkan karşısında «vur abalıya» halini almıştır. Aslına bakılırsa, kapitalizmin kendi zimmetindeki kusurlar, hatalar ve noksanlar pek öyle kulak arkasına atılacak önemsiz şeyler değildi. Fakat, asıl garibi, demokrasi ve kapitalizm ikilisi içinde aslen demokrasiye karşı olanlar dahi dosdoğru ona saldıracak yerde öfkelerini öbürü üzerine boşaltmak yoluna gitmişlerdir. Esasında, aydın hırçınlığına sebep gösterilen etkenler kapitalizmden çok demokrasinin getirdiği ve topluma kazandır-

(24) Bu hususta ayrıca Toker Dereli, a.g.e. s. 136.

dığı nimetlerdir: Kütleye açık ve yaygın eğitim, kamu oyu vs. Bütün bunlar aydının iç dünyasında derin izler bırakmadan geçmiş olamazlardı. Eskiden olduğu gibi *tek ve münferit bir velinimete* (hükümdar, vezir, senyör v.b.) sırtını dayadıktan sonra gerisine boş veren aydın tipinin rahatlığı, güveni çoktan gerilerde kalmıştır. Aydın, demokrasi ile beraber sınırları belli olmayan *kollektif velinimetin* (halk efkârı, geniş seyirci, okuyucu ve dinleyici kütlesi) peşindedir (25). İlgisini kaybetmemek için kütlenin nefes nefese her an peşinden koşan apayrı bir aydın çeşidi ile karşı karşıyayız.

Evet, aydının başına iş açan, rahatını kaçıran bir kuvvet var; ama bu kapitalizmden değil (işin sadece kaynak tarafı orada çözümlenmiş olabilirdi), espri yanı ile dosdoğru demokrasiden geliyor. Ne var ki, asıl sorumlu kolay vurulur bir hedef olmaktan uzaktır. Demokrasinin ne de olsa soylu bir tarihi, yerleşmiş geleneği ve iyi kötü kutsal sayılan değerleri vardır. Kapitalizm böylesine bir geçmişe sahip olmadıktan başka, maddeleşmiş bir hayat düzeni olarak kültür değerleri ile saldırıya ve yara almaya daima açık, korumasız bir sistem görünümü sürdürmüştür. Kapitalizm, netice olarak, kendi zimmetindeki ile beraber kader ortağının faturasını da üstlenmeye ve ödemeye mecbur tutulmuş bir düzen olarak nitelendirilebilir.

Anti-kapitalizmin bugün bizce —asıl kökü sayılmasa bile— hızını artıran bir başka etkene daha işaret etmeden geçmemek lâzımdır. Bu, kapitalizm karşısında cephe genişliğidir. «Anti - kapitalist» hareketin gerçekten başka hiç bir hedef karşısında değil elde edilmesi, hayali dahi mümkün olmayan bir geniş cepheye sahip olduğunu biliyoruz. Aradığını bulamamanın küskünlüğü yalnız bir tarafın —entellektüelin— alın yazısı değildir. Hemen herkes sistemin bir yanından şekvâcıdır. Düzenin emekçi kesimi, gençlik kanadı aydının uzanabildiği kadar eli ve gözetimi altındadır. Başka hiç bir hasma yönetilemeyecek genişlikte bir piyon kuvvetini doldurup ateşleyip hedefe sürmenin hayal ve heyecanı elbette küçümsenir şey değildir. Yığına liderlik tutkusunun —hele sahnede daha başka tutkular da eksik değilse— entellektüel hırsını ve hırçınlığını bir kaç kat daha artırdığını inkâr edilemez. Üst perdeden konuştuğu kadar öne ve başa geçmek hesabı anti - kapitalizmi entellektüeller - arası bir açık artırma pazarı haline getirmiştir.

Yukardan beri sayılan motifler (bunlara şüphesiz daha başkaları da eklenebilir) arka arkaya sıralanınca, çağımız aydınının —her halde pek de azımsanamayacak bir bölümü ile— *«anti - kapitalist»* cephede, açık adı ile söyleyelim *marksist* kanatta toplayan başlıca sebepler göz önüne serilmiş olacaktır.

Fakat neden marksist kanatta? Kapitalizme karşı olmak entellektüellik şanından ise mücadele yolu neden ille *marksizm*'den geçmelidir? Bununla söz sırası ikinci soruya geliyor:

---

(25) Aydın karşısında, velinimeti olarak, **ferdi** ve **kollektif patron ayırımı** Schumpeter'den geliyor. a.g.e. s. 149. 154.

2. Günümüz entellektüelinin dünyada ve bizde —ifadeyi tekrarlayalım— azımsanmayacak bir bölümü ile marksist kanatta saf tuttuğu bir gerçektir. Sol düşüncenin ve pratiğin marksizm dışında bir yığın kolu ve çıkış yolu varken ağırlığı bir tarafa eğdirmenin elbette câzip bir takım sebepleri olmalıdır.

Önce şurasından başlayalım: Sol harekette marksizmden gayri kolların hızlı ve hırslı gençlik ve aydın katında başından beri seyrek ve dağınık kaldıklarını biliyoruz. Böylesine bir dağınıklığa katılmak olsa olsa *«hak bellediği yola yalnız gitmeyi»* göze alanların harcı olabilir. Gerisi şahsî tatminsizliğin öcünü geniş kütlelerin desteğinde almaya çalışanlar! Sendikaları, emekçi ve öğrenciyi öc almak istediği hedef üzerine süren ve koşturanlar... Sıradan aydın hiç bir zaman zor yolun tek ve cefâlı yolcusu olmamıştır. Yığın içinde yüzler ve binler omuz omuza aynı türküyü çağırmanın, bir ağızdan aynı sesi vermenin heyecanı sol aydını sosyalizmin en güçlü ve gövdeli kanadına —marksizme— götürüp bağlamıştır.

Marksizmin aydın katında çekici ve toplayıcı etkisi üzerine biraz daha eğilmekte yarar vardır.

Herşeyden önce, Batı dünyasında gitgide çoraklaşmış, monoton ve mekanik hayat tarzının aydında yarattığı bezginliği hesaba katmak lâzımdır. Bu bezginlik ile karşı tarafta marksizmin her türlü sanat ve ahlâk anlayışını yürürlükteki düzenin üst-yapı kurumları (super - struvture) halinde ilân etmesi bir araya gelince, öfke ve hayâl kırıklığının hangi mecraya itilmiş olacağı kendiliğinden ortaya çıkmış oluyordu. Bu, marksizmin ta kendisi olacaktı. Dahası var: marksizm ile ortaklık kurmamak, bir yerde, burjuvazinin dümen suyunda kalmak gibi bağışlanmaz bir ayıbı aydının yüzüne çarpmaktan başka bir sonuç vermiyecekti. (Bizde de sol olmıyanın derhal sağ ve gerici damgasını yemesi gibi). Batıda hatta *Sartre, Picasso* gibi düşünür ve sanatçıların biraz da bu hava içinde sola itildiklerini iddiaya kadar giden yazarlara rastlanır (meselâ M. Polanyi, *«The Magic of Marxism and the Next Stage of History»*, özellikle Chapter II: *«The Temptation of the Intellectuals»*, s. 12 v.d., Manchester, 1956).

Bundan başka, marksizmin üzerinde, solun başka hiç bir kolunda rastlanmayan bir *«bilimsellik»* iddiası yafta olarak asılı durur. Bilimsellik: Entellektüel çevrede marksizmin genişlemesine en büyük katkıyı getirmiş olan dâhiyane buluş! Belki hepsi için değil, ama aralarında doğru dürüst bir öğrenim görmemiş olmanın acısı yüreklerine çöreklenmiş nice entellektüele neredeyse yüz soruda *«bilimsellik»* reçetesi uzatan bir akımın süksesini uzun uzun izaha hacet yoktur. Diyalektiğin değişmez *«tarihsel»* gelişimi; toplumun tersyüz edilemez *«evrensel kanunları»*... Hepsinde de 18. yüzyılın evrene bütün esrarı çözülmüş gözü ile bakan ve her şeyi değişmez kanunlarla önceden düzenlenmiş sayan naturalist bilim anlayışının *Marx*'dan bu yana can çekişen son ve soluk akislerini sezmemek mümkün değildir. Bugün öyle düşünen kalmamış gibi: Her şey yumuşatılmış, rölatifleştirilmişl Fakat ne olursa olsun: Fizik kanunlarında dahi kesinlik ve katılığı inkâr eden bugünün bilim anlayışına karşı marksizmin, dörtköşe *«bilimsellik»* gösterisi ile yüzleri ve binleri peşinden koşturduğu bir gerçektir.

Sıradan aydının marksist çizgiye sempatisi, anlaşılıyor ki, kısmen de olsa marksizmin doktriner kesinlik ve netliğinden ileri geliyor. Marksist gözlükle dünyaya bakan, her kapıyı açabilecek iyi kötü bir *«tarihi maddecilik» anahtarını* cebinde taşıyor demektir. Olup bitenleri açıklamada alıştığımız şekli ile iktisat teorisinin bir çok etkenleri «verilmiş» sayıp aralarından iki veya üç değişkeni karşılıklı ilişkiler ile büyüteç altına getirmesi görüş ufkunu ne de olsa daraltmış sayılır (26). Ama *«bilimsel»* sosyalizmde öyle değil: Berikinde «veri» (deta) olarak kenara itilmiş unsurların hepsi burada aktif birer etken halinde sahnenin baş köşesine gelip kurulmuşlardır. Üretim ilişkileri, sınıf çatışması, emperyalist güçler v.s. Bu ve benzeri etken ve âletleri kullanarak marksist aydının çözümleyemeyeceği bir olay yoktur. Falan yerde bir hükümet darbesi, filan ülkede bir sokak hareketi, orta ve uzak doğu kaynaşması, petrol dâvası... Hepsi üretim ilişkilerine göre ait oldukları *«sınıfsal»* kadro içinde yerini bulmuş olacaktır. Teorik iktisadın kapanık varsayımlarına, soyut model tekniğine karşı marksizmin orta çap aydında sükse ve sempatisine şaşmamak lâzımdır.

Marksizmin entellektüeller katında çekiciliği yalnız «bilimsellik» gösterisinden ibarettir denemez. Akım o tarafı ile olsa olsa aydının bir bölümüne seslenir. Kütleye ve tabana dönük dilimini (fıkra ve bildiri yazarı, gençlik örgütleri, meydan hatibi v.s.) bir araya getirmede ise «bilimsellik» tarafı çok önemli bir rol oynamış sayılamaz. Üst ve alt dilimler karşısında marksizmin toplayıcılığı, bize kalırsa, üstündeki *«bilimsellik»* yakıştırması ile beraber bir başka özelliğinden geliyor: Mücadele ve suçlamada *argo zenginliği*! Marksizme giriş kapılarından biri, hiç şüphe etmeyelim, söz ve argo tarafındadır (27). Her birikim ve bu-

(26) Bu konu üzerine tafsilât için bakınız Schumpeter, a.g.e. s. 47.

(27) Marksist sol için argo gerçekten peynir ekmek kadar ihtiyaç maddesidir. Sol aydının fonksiyonlarından birisini de burada, marksist eyleme argo ve slogan yetiştirmekte arayabiliriz. Normal ve alışılmış, hatta işlene işlene ikinci tabiat halini almış bir fonksiyon ki, bazen hiç beklenmeyen yerlere, akademik düzeye kadar tırmandığını görmek bile neredeyse olağan sayılacaktır. Marx'ın ne olsa ağır başlı «Vulgärökonomie» deyimini «bayağı iktisat» diye «bayağı»laştıranların ve —daha bitmedi— bütün bir Walras ve Marshall geleneğine «ölmüş eşşek» yakıştırmasını getirip yamayan genç eleştirmenin (bakınız Cumhuriyet gazetesi, 7.X.976) her halde keyfinden ağzı kulaklarına varıyor olmalıdır. Argo seçme ve kullanmada aydın kesiminin üst ve alt dilimleri, arasında dikkate değer bir alış veriş vardır. Üst dilimde «imâl» edilen argo demeti alt'ın hizmetine, daha doğrusu enstrüman olarak onun icracılığına aktarılıyor. Alt kesimde hırs ve heyecanın birikip doruğuna çıkması için tabanda argo ve slogan yığılması şart: Başkaları ile beraber hep bir ağızdan —ama yine başkaları gibi ne demeye geldiğinin farkında olmadan— suçlama argosunu kâğıda, duvara veya nereye rastgelirse salvo halinde boşaltmanın tatlı heyecanı kütleyi kabaran bir hırsla hedef üzerine yürütmeye yeter ve yetmektedir. Yakın tarihimizin zeki ve esprili edibi Cenap Şehabeddin «havas beğendikçe alkışlar, avam alkışladıkça beğenir» demişti. Güzel ve manalı sözdür. Havas ve avam, beğenmek ve alkışlamak —aslı yok ya— burjuva harcı şeylerdir denecekse, cümleyi o vakit hırs ve

nalım, üstüste yığılıp kabardıkça, bir yerde boşalma fırsatı arar. Her halde inkâr edilemez bir gerçek olmalı: Günümüzün hızlı aydınında üst perdeden boşalmaya en yatkın ses tonunu ve düzenini, en zengin argo sözlüğünü veren marksizmden başkası olmamıştır. Esasında her «marksistim!» diyenin öz ve gerçek marksçılıktan gelip (ötesini bırakalım: En azından Komünist Manifestosu'nu okuyarak) yolunu ve yönünü bulduğu söylemez. Pek çoğu ihtilâl liderleri nin ajitasyon ve suçlama sözlüğünü okuya tekrarlaya, ısıta soğuta kaşla göz arasında marksist kesilmişlerdir. Marksizm, sıradan aydında en fazlası kulaktan dolma *«bilimsel»* kalıplarla bol bol politika argosunun karışımından ibaret bir suçlama tekniğinden öteye geçmez.

Tanınmış sosyalist yazar *Hendrik de Man,* marksizmin günümüzde mutlaka «anti-kapitalist» bir hüviyet taşıması gerekmediğini, zengin argosu ile hemen her türlü öfke ve hırçınlık üstüne rahatlıkla giydirilebilecek bir kılıf olduğunu söyler (28). Teşhis yanlış değildir. Boşaltmak istediğiniz hiddet ve öfkeye —kime ve neye karşı ise— her defa kendi çabanızla ve kendi mizacınıza uygun ifade kalıpları bulmak için uğraşacak yerde, bunca zaman usta ellerde yontulup bilenmiş bir kin ve nefret edebiyatını, onun rafine suçlama ve kötüleme sözlüğünü helâlinden ve tepe tepe kullanmak elbette daha rahat olacaktır. Zengin bir argo sözlüğü bütün donatımı ile eliniz altındadır: Gerici, faşist; emperyalist ve yerli işbirlikçileri, CİA ajanı, karşı devrimci... Hatıra gelen ve gelmeyenlerinden bir tutamını kâğıt üstüne rastgele dizelim: Karşımızda şu veya bu meslek örgütünün bildirilerinden birini bulursak şaşmamalıyız.

Biri *«bilimsellik»*den, öbürü argo'dan yürüyen ikili etki marksizme geniş yığınları katmakta en büyük rolü oynamıştır denebilir. Biri ile entellektüellik susamışlarına, öbürü ile polemik hastalarına; daha da kısaltabiliriz: İlki ile masa başına, ikincisi ile sokağa uzanan bir sesleniş! Marksizm geniş ölçüde toplayıcılığını bu ikili seslenişe borçludur. Sosyalizmin diğer kollarında ne *«bilimsellik»* iddiası, ne argo zenginliği marksizminkine uzaktan dahi kıyaslanabilecek bir seviyeye varmış değildir.

Entellektüel üzerinde marksizmin çekici ve toplayıcı etkisini yukarda

---

kavga tarafına yatırıp o biçimde okumak gerekecek: «**Havas (yönetici takım) hırslandıkça söver, avam (kütle olarak taban) sövdükçe hırslanır**»! Gerçekten de öyledir: Kütleye saldıracağı hedefi verdikten sonra, koro halinde tekrarlayacağı sloganlar önüne ne kadar bol döşenirse yığın hareketine o kadar hız ve güç katılmış olur. Hareketi, tam durulacağı anda, yeni bir dizi argo ile sıcağında tutmak; yenileri ve arkasından onların da yenileri.. Yığını coşturup hırslandırmanın tek yolu budur. Öyle olduğunu pek iyi bilen yönetici takımın (ve kumandası altındaki argo imâlcilerinin) zamanla alışılmış ve aşınmaya yüz tutmuş slogan-ganların yerine yenilerini yetiştirmek için gecelerini gündüzlerine katmaları sebepsiz değildir elbette. Solun duvar donatımına bakılsın: «Bir vakitlerin gözde argosu «komprador»un yerine «faşist» gelip kurulmuş; «emperyalist»in yanında ise hiç yoktan bir «oligarşi» türemiş!

(28) Hendrik de Man, **Kapitalismus und Sozialismus** (Kapital und Kapitalismus içinde; yayınlayan B. Harms, Bd. I s. 54, Berlin 1931).

belli başlı motifleri ile açıklamaya çalıştık. Bu açıklamaların öğretmiş olacağı bir gerçeği altını çizerek belirtmeliyiz: *Marksist aydın tek tipin ve kalıbın adamı değildir.* Etki kanallarının ve motiflerin çeşitliliği kadar marksist aydın da, tip olarak, birinden öbürüne derin farklar ve ayrılışlar gösterir. *Roberto Michels* entellektüel marksisti geniş bir dizi halinde şöyle sınıflamıştı:

«Sosyal bilinç sahibi ahlâkçılar; sosyalizmin gereğine ve işlerliğine inanmış bilimciler; demagoglar; karmakarışık ideolojik metâlarını satışa süren şarlatanlar; Coriolanus - tipi aydınlar: Kişisel şanssızlıklarının öcünü mensup oldukları gruptan almaya kararlı olanlar (declasse gruplar, entellektüel proletarya dahil): gırtlağına kadar doymuş zenginler; filantropistler; grand senyörler» (29).

Schumpeter de marksist görüşün hiç bir şeyi izahsız bırakmamak yolundaki sentezci tutumu ile *«bilhassa gençlerde ve basın dünyamızın baş köşesine kurulmuş —hani neredeyse tanrıların ebedî gençlik sırrına ermiş entellektüeller katında büyük süksesinin çok açık ve anlaşılır bir şey olduğunu»* söyler ve arkasından sıralar: *«Bir an önce suyun başına geçmenin sabırsızlığı içinde kıvrananlar; dünyayı şu veya bu dertten kurtarmanın ateşi ile yanıp tutuşanlar; kuru ders kitaplarından bıkkınlık getirmiş olanlar; duygusal ve entellektüel olarak tatmin edilmemişler; kendi başlarına bir sistem kurmaya gücü yetmeyenler»* (30)... Kısacası: *R. Michels*'de görüldüğü gibi buradada hatıra gelebilecek türlü motiflerle marksist kanatta buluşmuş rengârenk bir yığın ile karşı karşıyayız.

Günümüzün aydın problemi, öyle görünüyor ki, ayrı köklerden gelen iki olumsuz etkinin bir yerde buluşmasından meydana çıkmış olmaktadır: Bir yanda düzenin iç yapısından doğan zorluklarla öbür yanda aydın kesimin kendi problemlerin den ileri gelen hırçınlık ve tahakküm hırsının bir çeşit izdivacı karşısındayız. Bu birleşimde genellikle ilki ikincinin elinde bir hammadde halini alıyor (31): Akıllıca işlenecek, enerji katılacak ve çoğaltılacak bir hammadde! Akademik çevresi ile, ozanı ile, rejisörü ve aktörü ile bütün bir takım bu hammaddenin işleyici, yoğurucu ve satıcısıdır.

Aydın ve tabanda emekçinin yukarda sözünü ettiğimiz geniş cephe içinde bir araya gelişi elbette kolay olmamıştır. Birbirine tamamiyle uzak ve bambaşka hamurdan iki toplum katının buluşması her halde eşyanın tabiatından gelen bir şey değildi. Emekçinin aydından esasında bir alıp vereceği yoktu ve olamazdı. Emekçi her halde bir entellektüel lider özlemi çekmiş ve aramış da değildi. Okur yazarlığın ileri olduğu gelişmiş ülkelerde ne ise; fakat emekçinin çoğunlukla okur yazar dahi olmadığı fakir ve yeni gelişen ülkelerde entellektüel emekçiye devamlı yabancı kalmış, hatta giyiniş ve davranışı ile gittikçe daha fazla *«yabancılaşmış»*, belki de yabanlaşmıştır. Kurulabilecek ilişki aydınla dos-

(29) R. Michels, a.g.e. s. 120.
(30) Schumpeter, a.g.e. s. 47.
(31) Schumpeter, a.g.e. s. 153.

doğru yığın arasında değil, aydınla yığını —örgütlendiği hallerde— temsil eden kişiler (sendikal liderleri) arasında bir diyalog halini almış olacaktı. Bu sonuncular ise kütleye kendileri hakim olmak için aydını mümkün olduğu kadar devre dışı bırakmaya çalışmışlardır. Aydın ile böylece bir yandan başka entellektüeller, diğer yandan yönetici takım arasında çok taraflı bir oyunun sürüp gittiği gözden kaçmayacaktır.

Sürdürülen oyun yalnız şu veya bu çevreye mahsus değildir. Solda aydın ve yığın ilişkisinin hemen her yerde aynı usullerle tekrarlanan bir dramı ve onun da hemen hiç değişmeyen bir sonuç bölümü ve perde kapanışı vardır. *R. Michels* bu oyunun perde ve sahnelerini açık bir dille anlatır: Sol hareket henüz ideolojisini tam inşa edememiş, şekilsiz bir halde iken hizmet arzeden aydın heyecan ve hayranlıkla, çoğu zaman bir kurtarıcı gibi karşılanır. Kendisinden beklenen şey gerçekten büyüktür: Emekçi hareketine sözlü ifadeyi o hazırlayacak; parola ve sloganları o imal edecek; eylemi radikalize ederek sendikal harekete beklenen devrimci yönü ve çeşniyi o verecek! Parti programının henüz yerli yerine oturmadığı bir sırada, parlamento ve diğer üst düzeydeki kuruluşlara kadar uzanıp politik eyleme kuvvet katmak, yeni mücadele arenaları açmak veya açık olanları genişletmek ihtiyacı aydını emekçi kesimde uzun zaman aranan bir yardımcı halinde tutabilir. Düşünmelidir ki, sol harekete emsalsiz güç kazandıran *«sınıf çatışması»* fikir olarak da aksiyon olarak da aydının çadırdır. Kendileri sosyalist partiden olmadıkları hallerde bile parti programını destekleyici ideolojik gerekçelerin imalcisi onlar olmuşlardır. Bir tarafı *«ilerici»*, karşısındakileri *«gerici»* göstermekle yaptıkları hizmet gerçekten büyüktür. Kısacası, ideolojik metâ'ın fevkalâde etkileyici bir ambalâj içinde takdimi onların eseridir ve bütün bunlar hizmet olarak küçümsenir şeyler değildir.

Bununla beraber, aydının kütle karşısında devamlı rahat ve güvenli durumda olduğu zannedilmemelidir. Hareket şurada veya burada bir kere tutmaya görsün; bir yandan kendi gibilerinin topraktan bitercesine türemeleri, öbür yandan bizzat emekçi saflarında yeni liderlerin boy göstermeleri karşısında mevkiini kaptırma korkusu gide gide kahredici boyutlara uzanır. Bu hal aydını ses tonu ile daha ve daha üst perdelere tırmanmaya zorlar; daha göz doldurucu vaad ve angajmanlara sürükler. Aydın, bir vakitler nasıl hükümdar, prens ve devlet (yerine göre kilise) büyüklerine, kısaca ferdî velinimetlere ve sonra da burjuva renginde kollektif efendilere sokulup yanaşmışsa, şimdi de aynı şekilde hırçın kütleye *«arzı hizmet»* etmek durumundadır. Ne var ki, bütün bu çabalarla beraber aydın ve emekçi ittifakı çok uzun sürmez. Emekçi bir an gelir zaten başından beri dilinden de tavrından da fazla bir şey anlamadığı aydına kuşku ile bakmaya başlar. Aydının kendi hesapları peşinde olduğunu ve kütleyi o hesaplar uğruna piyon olarak kullandığını anladığı anda dramın sonuna yaklaşılmış olur. Hele yığının içine türlü kanatlardan sokulmayı başarabilen entellektüel liderlerin bitip tükenmeyen kavga ve hırçınlıkları, birbirlerini karşı - devrimcilikle, kiralık ajan olmakla boydan boya donatıp durmaları (şu yukarda sözünü ettiğimiz *zengin argonun* birbirleri üzerine veryansın boşaltılması) kütle gözünde bir zamanın gözde aydınını siler, yok eder. Sıra bir süre başkalarını denemeye

gelmiştir. Tabii o başkaları da çok değil bir süre sonra altedilip yerlerine başkaları konuluncaya kadar!

Kollektivist rejimlerde iktidar sonrasının şef kavgası ve tasfiyesi, öyle görünüyor ki, iktidar öncesinde kıyasıya bir entellektüel tasfiyesi biçiminde yürümüştür ve öyle yürüyecektir. Dramın son perdesinden bölümler açık açık gözlerimiz önünde oynandığı için, aktörlerini de figüranlarını da kulis arkasından canlı ve taptaze görebiliyoruz: Sahne bir zamanlar omuzlardan indirilmemiş intelligentsia'nın kaşla göz arasında silkelenip yol ortasında bırakılıvermiş kurbanları ile, hatta neredeyse adı sanı unutulmaya yüz tutmuş küskün, mutsuz aydınları ile doludur.

V

Aydını buraya kadar, herhangi bir ayırma gözetmeden, hatıra gelen her türlü sıfat ve statüsü ile karşımıza aldık. Gazeteci, yazar, politika yorumcusu, avukat, sanatçı v.b. Ancak aydının bir tarafı var ki onun üzerine ayrıca eğilmemiz gerekecek: *Bilim adamı ve öğretici* tarafı ile aydın!

Sözü bununla şimdiye kadar anlatılanlardan değişik bir problem dünyasına getirdiğimiz her halde gözden kaçmamış olacaktır. Muhtevası, boyutları ve bakış açısı gerçekten değişik olan bir dünya! Çap ve boyutlar alışık olduğumuz ölçülerin üstünde ve ilerisinde bir büyüklük kazanıyor, Öyle olması da aslında sebepsiz değildir: Öğretici olarak aydın (hangi kademede olursa olsun) karşısında genç kütlenin, sayı çokluğu bir yana, etkilenmeye son derece açık oluşu probleme gerçekten olağanın üstünde bir ciddiyet katar. Bir fıkra yazarını, bir siyaset yorumcusu, kaprisleri uğruna olup bitenlere ters ve çarpık teşhis koymada, okuyucu nihayet fazla ciddiye almayabilir; değer hükümleri ile başbaşa bırakır geçer. Hatta kapris ve hırçınlık bir ölçüde sanatçıya renk katan sevimli zaaflardan biridir diye işi hafife almak da pek alâ mümkündür. Ama bilim adamında (hele öğretici sıfatını da taşıyorsa) durum değişir. Şahsî kin ve ihtiraslarını —üstüne «ilim diyor ki..» yaftasını iliştirerek— saf ve inanmış kütleye aktaran «âlim», karşı tarafta ihtiraslarının ölçüsüz, ama yine de açık ve maskesiz kavgasını veren politikacıdan daha az «zâlim»dir denemez. Öyledir denemeyeceği gibi, fitne ve şer «ulema»sını siyaset fesatçılarının çok daha ilerisinde zulüm ve ihânetin baş tertipçisi olarak teşhir edenlere —örneklerini biraz aşağıda göreceğiz— hak vermemek elden gelmeyecektir.

Yaşanılan günün benzerini geçmişte aramak ve geçmişteki yaklaşım ve çözüm şekillerini görüp tanımak çoğu zaman öğretici ve yararlı olabiliyor. Burada da öyle olabilir. Yolumuza ışık tutacak örnekleri ile bugünün benzerini birinci dünya savaşı öncesi ve sonrasının Almanyasında bulacağız. Bir yandan, kürsü sosyalistleri denilen tarihçi okul mensubu profesörlerin reform fetvacılığı.. Öbür yandan, savaş sonralarına doğru hızını gitgide artırmak üzere sol gençliğin sokakla beraber kürsüyü de hedef alan hırçınlığı! Üniversite hocasında yalnız bir öğretici değil, fakat bir yol gösterici ve kurtarıcı, belki bir «peygamber» görme özlemi!

Politikayı gözleri kararmış halde kürsü üzerine çıkarma sevdalıları karşılarında sert bir kaya olarak *Max Weber*'i buldular.

Max Weber kürsü sahibi hocaların —kürsü sosyalistlerinin— reform adı altında ahkâm kestikleri yılları yaşadı.

Max Weber savaş sonunda sol gençliğin kendileri gibi düşünmeyen hocalara saldırdığı günleri yaşadı.

Max Weber, kısaca, soldan ve sağdan gelen ve üniversite kapılarını zorlayan hırçınlıkları gördü ve yaşadı. Ve hepsi karşısında bir an duralamadan sesini yükseltti. Yarım yüzyılı aşkın bir zaman gerisinden günümüze uzanan bu seslenişe kulak vermek lâzım! Onda dünün Almanyasını değil, bugünün Türkiyesini bulacağız. *Weber* kürsüde bilimle politikanın ve hele bilim adamlığı ile peygamberliği karıştırılmasına şiddetle karşıdır. Peygamberlerin sonu alınmış, yenilerini bulmak ve kürsüye çıkarmak ise boş bir gayretten başka bir şey değildir. Şöyle diyordu *Max Weber:*

«Bilim bugün kendi kendimizi düşünüp bulmamızın ve gerçekler arasındaki ilişkileri öğrenmemizin hizmetinde tamamiyle ihtisasa dayalı bir «meslek» işidir. O kadar! Bilim peygamber ve kâhinler tarafından vahiy yoluyla dağıtılan bir âtıfet ve inâyet olmadığı gibi, evrenin manası üzerine hakîm ve filozofça kuruntular yürütmek de değildir... Tolstoy'un meşhur sorusu hatırlansın: Ne yapmamız gerektiğini, yaşayışımızı nasıl düzenleyeceğimizi bize bilim öğretmeyecekse kim öğretir? Yahut kendi anlayışımıza göre soralım: Birbirini boğazlayan bunca tanrıdan hangisinin hizmetine koşulacağız? Evet, kim doğru yolu gösterecek? Bizim cevabımız şu: Ancak bir peygamber! Ama öylesi ortada yoksa veya sözlerine artık kimse kulak asmıyorsa, onu ille de yeryüzüne indireceğiz diye, devlet kapısında maaşlı veya imtiyazlı küçük küçük profesörlere dershanede peygamber sıfatı yakıştırmanın âlemi yoktur» (32).

Max Weber, her halde, boydan boya maddeleşmiş bir medeniyetin (Batı uygarlığını ruhsuz, içi boşalmış kalıplar halinde görür *Weber*) insanını karşısına almış olmalı. Çağın, kuru, çorak ikliminde yeni bir değer ve rehber aramanın sancısı ile kıvranan kütle insanı! Aradığının sahicisini bulamazsa benzerini, hatta sahtesini —yeter ki göz alıcı olsun— baş tacı etmeye hazır. Ya aydın? Arananın —ümit dünyası bu— belki de kendisi olabileceği hayali iliğine kemiğine işlemiş: Kendisinde olmayan birtakım üstün yetenekleri hayal gücüyle bulup buluşturup yakıştırma peşinde! Yine *Max Weber*'den okuyalım:

«Bir takım modern aydınlar ruhlarını —tâbir caizse— muhayyer (garantili) antik eşya ile donatmak hırsı içinde yanıp tutuşurken bunların üstünde bir de —sahip olmadıkları— din kisvesi geçirmek özentisine kapılmışlardır. Evet sahip olmadıkları din ama yine de oyuncakla oynar gibi bir takım aziz tasvircikleri ile donatılmış bir minik şapel'i sahicilerinin yerine ersatz olarak temiz-

(32) Max Weber, **Wissenschaft als Beruf** (1918 kışında Münih Üniversitesi öğrencilerine hitap eden bir konuşma; **Gesammelte Aufsaetze zur Wissenschaftslehre**, içinde, s. 593, Verlag J.C.B. Mohr 1951).

leyip parlatıp koymaya veya mistik bir kutsallık havası verdikleri bir kötü benzerini (Surrogat) meydana getirip sonra da onunla kitapçı dükkânlarında sergilerini kurmaya heveslenirler.. Ama bununla hiç bir peygamberlik kurulduğu görülmemiştir. Bu açıkça göz boyamacılık veya kendini aldatma!» (33).

Max Weber haklıdır: Slogan yarışmasının karmakarışık örgüsü içinde değerlerden bir kısmı *«rahmanî»* bir kısmı *«şeytanî»* sayılmaya başladı mı hangisi tanrıdır, hangisi iblistir ayırt etmek imkânsız hale gelir. Sıra sıra tanrılar karşınıza dizilmiştir. Çok tanrıcılık ki uzun, çok uzun bir tarih sonunda güç belâ tahtından indirilebilmişti; dünyamız bugün tekrar çok sayıda tanrının at sürdüğü ve kurban istediği bir meydan halini almıştır. *«Eskinin çok sayıda ilâhları, üzerindeki sihirden soyunup maddeleşmiş (entzaubert) ve öyle olduğu için de kişiliğimizin üstüne sivrilmiş kuvvetler halinde, mezarlarından doğrulup çıkıyor ve hayatımıza hangisinin hükmedeceği yolunda o ebedî kavgayı yeniden başlatıyorlar»* (34).

Modern insanın ve genç kuşağın en büyük zorluğu da Weber'e göre burada yatıyor: Boyunu aşan bu sisli dumanlı yaşantı içinde çağın haşin çehresine erkekçe ve cesaretle bakacak yerde akan sel içinde başkaları ile beraber sürüklenip gitmekte! Tanrılaştırılmış değerlerin kıyasıya vuruştuğu bir dünyada yolunu izini yitiren öğrenci gençliğe sorunuz diyordu *Weber,* alacağınız cevap şu olacaktır: *«Evet, derse giriyoruz; ama öyle kuru analizlerle, olayların sadece tesbiti ile vakit geçirmek için değil, onların üstünde ve dışında bambaşka bir şeyi yaşamak ve öğrenmek için!.»* Yanıldıkları nokta, karşılarındaki profesörde öğreticiden başka bir şey aramaları! Bir öğretici değil, bir güdücü (Führer) peşindeler.

Ama öğrencisi öyledir de öğreticisi başka türlümü?. Hayır. O da kendini kürsüde objektif bilgi vermek yerine şu veya bu ideolojinin sözcüsü, savunucusu, hatta peygamber olarak görmeye başladı mı artık ilmin de, ilmî objektifliğin de sonu görünmüş olur. Her sahte ve uydurma aslında sevimsizdir. Ama uydurma peygamberin en sevimsizi ve çekilmez olanı —öyle diyor *Weber*— profesörden yapma peygamberdir. *«Devletten lisanslı bir sürü peygamber.. Hem öyle sokakta, kilisede veya gözgöre halkın önünde, ya da köşesine çekilmiş halde değil, ders salonunun güya objektif, dışarıdan kontrol edilemez, tartışmasız ve her türlü itiraza özenle kapalı sessizliği içinde kürsüden, üstelik «bilim der ki» tafrası ile ahkâm kesip durmaları. İşitilmemiş şey!»* (35). *Weber'i* yanlış anlamayalım: Ders salonu herkesin suspus kesildiği tartışmasız bir yer olsun demek istemiyor. Ama, ne de olsa, kürsünün kendine göre bir heybeti ve üstünde konuşanın da —ünvan ve statüden gelen— bir mehâbeti olduğunu kabul etmek gerek. Hoca kürsü üstünde değer yargılarını arka arkaya dizmeğe başlayınca, karşısında belki bir kısmı başka türlü düşünecek olanları, ağzından

(33) Max Weber, a.g.e. s. 595.

(34) Max Weber, a.g.e. s. 589.

(35) Max Weber, Der **Sinn der «Wertfreiheit» der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften,** adı geçen yerde, s. 478.

çıkan sanki gerçeğin ta kendisi imiş gibi, itirassız dinlemeye mahkûm etmiş olur. Unutmamak gerekir ki, dershane kürsüsünden söylenen miting alanındaki kürsüde söylenenden çok daha etkilidir. Miting alanı nihayet hitabet ve talâkatin at koşturduğu yer; ama hiç değilse *«bilimsellik»* yanı ve iddiası yok! Dershane öyle değil: Talâkatin üstüne *«bilimsellik»* şalı çekildikten sonra, dinleyen ve bir şeyler öğrenmek isteyen artık kendi yeteneği ile kontrol edemeyeceği ideolojik saplantıları gerçeğin ta kendisi gibi görmeye başlar. Yalnız politika adamı değil, meğer bilimin kendisi de öyle söylüyormuş havası bir kere estirilmeye başladı mı sağduyunun da serin kanlı tercihin de sonu görünmüş olur. Artık gözünü yumup şu kadarı *«bilimsel»*, ötesi *çağ ve bilim dışı* diye ahkâm kesmekten başka yapacak şey kalmaz. Hazin olanı da buradadır: Değişik âletleri, kuvvetli ve zayıf tarafları ile, öğrenci önüne serdikten sonra onu artık kendi tercihleri ile baş başa bırakmak varken (bilimsellik biraz da o demek olmuyor mu?), tepesine dikilip peşin peşin «buraya kadarı bizden, ondan ötesi bizden olmayanların» gibi bir ayırma ile dinleyicinin tercihi önüne aşılmaz bir duvar çekmek! Şu veya bu teori «yıpranmış bir egemen ideolojinin, kapitalizmin yarattığı» bir doktrin damgasını yedikten sonra ona yanaşmaya kimde hal kalır? Bizden değildir denilene yanaşmanın değil, sürünmenin bile adamı ya aldatılmış bir zavallı, yada sınıf çıkarlarının hizmetine koşulmuş bir günahkâr olarak damgalamaya yeteceğini bile bile genç adamdan farklı doktrinler arasında dilediğince seçim yapmasını beklemeye hakkımız olur mu? Hem öyle uslu uslu «bilimsel»in izinde ve peşin olmak varken «bayağı»nın (neo-klasik iktisat teorisinin bizde yeni adı!) yanında görünüp de esmayı üstüme sıçratmanın âlemi ne?

Doktriner katılığın, elde mezura, düşünce alanını boydan boya bizden ve bizden olmayanlar, iyiler ve «bayağı»lar diye böle parselleye kol gezdiği bir yerde fikir dünyamızın kaşla göz arasında nasıl bir yasaklar ve yasak bölgeler dünyasına dönüşmüş olacağını —geç de olsa— farketmemek mümkün değildir (üstelik parselleme ve yasaklamanın kâğıt üstünde platonik bir oyundan ibaret kalmayıp uygulama tarafında haşin, merhametsiz bir işlerlilik kazandığı rejimlerin —başka bir gezegenden söz etmiyoruz— neredeyse soluğunu işiteceğimiz kadar yakınlarımızda olduğunu hatırlayarak). Tehdidkâr bir parmağın «sakın ola ki..» biçimi her an gözleri içine uzandığını göre göre dilediğini seçebilmek her halde yürek isteyen bir iş olmalı; bir cesaret işi! Ama arada galiba pek çoğumuzun atladığı nokta da buradadır: Dilediğince tercih yapabilmenin cesaret işi olduğu yerde bilim ve bilim haysiyeti de sonuna varıyor demektir.

Evet, orada çekilmek istenen bir duvar var; fakat yalnız öğrencinin önüne değil! Gerçek bilim adamlığının önüne de bununla nasıl bir duvar örülmüş olacağı uzun uzun düşünülmeğe değer bir noktadır.

VI

Entellektüellik ile bilim adamlığının karışımından meydana gelen tabloyu yukarda kaba ve kalın çizgileri ile belirtmeye çalıştık.

Tablo elbette iç açıcı değildir.

Ve iç açıcı olmayan tablonun belki en sevimsiz tarafı aydın ve yığın ilişkisinde toplanmış görünüyor. İster iktidardan yana, ister iktidara karşı, aydın ihtirasları yolunda yığının yakasını bırakmayı asla düşünmemiştir. Esasında yığınla beraber oluş ve onu etkileme çabası aydının bildiğimiz fonksiyonunun ta kendisidir. Beraberlik tarih akışı içinde, dünden bugüne hiç aksamadan, olsa olsa değişik gaye ve maksatlar peşinde yürütülmüştür: Eldeki ikbal mevkiini sıkı sıkıya korumak veya ikbal kapısından uzak tutulmanın öcünü almak.. Her ikisi de aydını yığında destek aramaya götürmüştür. İzlenen yol ve yöntem de birinden öbürüne değişik olabilir: Kütleyi kimi piyon olarak hedef üzerine açıktan sürerken, başkaları içten doldurup donatıp günün birinde patlamaya hazır halde el altında tutmayı ve siyasî rakiplerine o hazır kuvveti iyma yoluyla göz dağı vermeyi düşünmüş olabilirler. *İkinci Mahmud*'un akıl hocası *Hâlet Efendi*'nin, nihayet kellesi ile ödeyeceği, büyük virtüozite'si burada yatar. Bilim adamlığı ile entellektüelliğin birleşimi halinde kaba kuvvetten de tehlikeli olan kışkırtmaya (ancak entellektüel harcı olan o gizli ve kirli oyuna) Osmanlı lugatçisinin bulduğu karşılık *tezvir*'dir (36). Tezvir, yalan dolana hakikat ve hakseverlik süsü vermek demek! İyiyi kötü kötüyü iyi göstermek; zâlimi mazlum, mazlumu zalim olarak takdim etmek! Bütün bunlarda tezvir bir başka akraba lûgatle, hakka ve hakikata *ihânet* ile buluşur ve birleşir.

«Ulemâ», tezvir ve ihânet! Tarihçinin, başı sıkıştıkça, arka arkaya dizdiği kelime ve sıfatlar! Birinciyi söylerken neredeyse öbür ikisi de dilin ve kalemin ucuna geliyor. *«Ulemâ»*, dikkat edilmelidir ki, burada yalnız âlimin çoğulu olarak değil, fakat baştan beri kaprislerine işaret ettiğimiz entellektüellik ile bilim tarafının birleşmesinden meydana gelen özel statünün adı ve unvanı olarak kullanılıyor (Batı dillerinde *clers, clerus* ve benzerlerinde de öyle). Aydının tarih boyu değişmeyen kader çizgisi olmalı: Okumuşlukla birleştiği kadar tenkit ve hücumu üstüne çekmiş! Sebepsiz değil: Şahsî kin ve ihtiraslarına her defa ilim katında ve ilim kisvesi altında gerekçeler arayıp bulmaktaki emsalsiz ustalığından dolayı! Hırçın aydın ve hırslı âlim, aynı kişilik içinde yan yana gelince tahrip gücü hakikaten kahredici boyutlara varabilir ve varmıştır da. Aydın bütün bir fikir ve kültür tarihinin şüpheli bakışlarının veya —yerine göre— fırtına halinde esip savuran hücumlarını üstüne çekmişse, sebeplerini başka yerde değil burada aramak gerekir.

Ulemânın tezvir ve ihâneti gerçekten gök kubbeyi dolduracak akisler bırakmıştır. Akislerden bir kaçını olsun yakalamak için yüzyılların fikir ve edebiyat tarihini kalburüstü temsilcileri ile yardıma çağırabiliriz.

Bir *Mevlâna* ki, dergâh kapısını mezhep ve meşrep ayırımı gözetmeden herkese açık tutan bir hoşgörünün timsali! Aydın ihâneti söz konusu olunca böylesine bir hoşgörüyü tersyüz eden baskının derecesini düşünmek lâzım: *«Hamuru bozuk olana ilim ve fen öğretmek yol kesicinin eline kılıç vermekten farksız; hatta sarhoşun eline kılıç vermekten de beter! Mal ve mevki gibi ilim*

(36) Bu konu üzerine ayrıca Prof. Necati Akder'in **Bilim Dâvâsı ve Örf Korkusu** başlıklı incelemesine bakınız, s. 6 1976 Ankara.

de mayası bozukların elinde fitne ve fesad âletidir!». Mesnevi'nin manzum mütercimi *Nahifi*'nin kaleminden okuyalım:

«İlmi fen tâlimi dûnan'e ayan
Rehzenân'a tîğ vermektir heman
Tîğ vermek desti mest'e oldu bed
Nâkes'e tâlimi ilm ondan eşedd
İlmü mâl-u mansıbı câhı karan
Oldu bîşek fitnei bed-gevherân» (37)

Fuzuli de teşhiste hemen hemen aynı benzetişleri kullanarak *Mevlâna* ile birleşir: Ona göre de fesad ehline ilim öğretmek katli-âm için cellada kılıç vermekle birdir. Her ne tezvir etse cehl ehli onu olduğu gibi kabul eden. Sonuç burada da net, açık ve kesindir: Zamanın fitne ve karışıklığına sebep ilim ehlinin hile ve aldatmacasıdır. Aslı şöyle:

«Hiyle için ilm tâlimin kılan müfsitlere
Katli-âm için verir cellâda tîğî âbdar
Her ne tezvir etse ehli cehl onu eyler kabul
Mekri ehli ilmdir aslı fesâdı ruzigâr» (38)

Bütün bunların üstüne *İzzet Molla*'nın o yaman teşhisini giydirip oturtarak tabloyu tamamlayabiliriz:

«Meşhûrdur ki fısk ile olmaz cihan harab
Eyler onu müdâhene-i âliman harab» (39)

Sıraladığımız örneklere göre 13. yüzyıldan 16. ve 19. yüzyıla kadar —birbirinden haberli habersiz— atlaya sıçraya günümüze gelen zincirleme teşhis aydının ilim adamı görünümü altında değişmeyen karakter yapısını sergiliyor. Tezvir, fitne ve fesad; *İzzet Molla*'nın deyimi ile *«müdâhene-i âliman»*!

İzzet Molla'yı ters ve eksik anlamamalıyız.

«Müdahane-i âliman», yalnız belli bir çağın ve çevrenin malıdır da o çağla birlikte tarihe mi kavuşmuştur? Herkesin suspus kesildiği bir istibdad ortamında aydın ihaneti devlet kapısına sokulma ve sofrasından pay alma biçiminde bir «müdahene» şeklini almıştır da çağımız demokrasilerinde tenkit ve gereğinde düzene karşı çıkış aydına «müdahene»yi unutturmuş, onu tarihin derinliklerine mi gömmüştür?

Evet demek kolay olmayacak! İşin gerçeği şudur: «Müdahane» hiç bir zaman kalkmamış, olsa olsa şekil ve muhatap değiştirmiştir. Tek şahsa veya

---

(37) **Mesnevi, Nahifi Tercümesi**, 4. Kitap, s. 56, Hazırlayan Amil Çelebioğlu, Sönmez Yayınevi, 1969 İstanbul.

(38) **Fuzuli Divanı**, s. 98 (Gazeliyat), Tasviri Efkâr Matbaası. 1286 «hicrî» İstanbul.

(39) İzzet Molla, **Divan**, s. 10 (Gazeliyat), Bolak baskısı, 1255 «hicrî» Mısır.

onun başını çektiği ikbal kervanına yaranma ve yaslanmanın yerini burada sınırları belli olmayan kollektif bir varlığa «müdahene» halini almıştır. İşçiye, sendikalara, öğrenci örgütlerine, seçmen kütlesine, henüz tam şekillenmemiş bir okuyucu çevresine yanaşma ve yaslanma! Sonunda hangisine kimin sahip çıkacağı açık artırmaya çıkarılmış bir hoşgörünme yarışı ve kavgası ile belli olacak.

Bütün bunları söylerken bir yerde idealist aydına haksızlık edildiğini gizleyecek değiliz. Zulme ve adaletsizliğe sesini yükselten her direnişe «hulûs çakma» damgasını vurmak insaf ölçülerini elbette aşar. İşin kötüsü, olup bitenleri belli bir açıdan değerlendirmeye alıştıktan sonra gerisi hep aynı açıdan görülmeye başlar. Gerçek ve samimi olan her idealist çıkış karşısında kim bilir altında ne yatıyor hesabı, istesek de istemesek de, ayağımıza dolanmış olacaktır.

Daha bir çok değerler gibi öz ve gerçek idealizmin de tahtından indirildiği bir çağı yaşıyoruz. Bilgi sosyolojisinin her fikri yaşanan gerçeğin yansıması şeklinde değerlendirilip insan zekâsının yaratıcı buluşuna ister istemez dar ve katı bir sınır çizmesi gibi, aydınlar sosyolojisinde de ön plana kaprisler, çelişme ve çekişmeler arasında gerçek idealist aydını yok veya nesli tükenmiş bir yaratık olarak görmek bir ölçüde kaçınılmaz oluyor. Çağımız sosyolojisinin her iki dalında da, sanırız, kalın bir perdeyi aralayıp altındakini görmenin pek de ucuz olmayan bedelini ödüyor olmalıyız.

MARKSİZM VE AYDINLAR (*)

BİLİM, İDEOLOJİ VE MARKSİZM

Kırk Yılın Ötesinden

Önümde sahifaları açılmış bir kitap duruyor: *«Ekonomi İlminin Tekâmül Tarihi»*. Yazan *Wilhelm Röpke*. Yayınlandığı yer ve yıl: İstanbul 1936. Demek ki kırk yılı doldurmuş ve aşmış bir kitap! *Röpke* 1833 de Naziler iş başına geçince Almanya'daki kürsüsünü bırakıp Türkiye'ye gelmiş ve o tarihlerde bir reformla yeni baştan kurulan İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat kürsüsü profesörlüğüne getirilmiş genç bir bilim adamı! Rivayet edilir ki, SS kıtalarının sert çizmeleri ile kaldırımları çınlattıkları o terör günlerinden birinde hayata gözlerini yummuş bir meslekdaşın tabutu başında söz alıp *«Ne mutlu sana! Hiç olmazsa bugünleri görmedin!»* dedikten sonra karısı ve çocukları ile beraber hududa yakın bir yerde bekleyen arabaya atlar; hürriyeti seçmiştir! Çıktığı yolculuğun, söylemeye hacet yok, öyle «mavi yolculuğa» benzer bir tarafı yoktur; tıpkı görüp yaşadığı faşizmin kâğıt üstünde önüne gelene yakıştırılan faşistliğe benzer bir yanı olmadığı gibi!

Röpke İstanbul'a gelişinden birkaç yıl sonra adı geçen kitabını —rahmetli *Muhlis Ete*'nin kalemi ile— Türkçeye kazandırdı. Başlangıç bölümünde şöyle diyordu *Röpke:*

«Hiç bir ilim bourgeois ilmi yahut proleter ilmi olamaz; ve yine hiç bir ilim ulusal olamaz, yani ulusa yararlık olsun diye gerçek olmayan şeyleri söylemeye mecbur tutulamaz. İlim adamını cebretmekle hiç bir zaman ulusun menfaatine hizmet edilmiş olmaz; bilakis ilmin zedelenmesi ulusun ziyanınadır. Yaşamasına

(*) **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 36, İstanbul 1978. (Bu kitaba alınırken, «Marksızm ve Aydınlar» başlığı ilave edilmiştir.)

gereken havası olmayan, hürriyeti ve kudreti alınan ilim ağacından pratik yemişleri almak mümkün değildir. İlmin doğrudan doğruya bize, sınıfımıza, ulusumuza faydalı olmasını beklemek, onu anlamamak demektir; aynı şey sanat ve din için böyledir» (1).

Bu sözler, tekrar okununca, sanki kırk yıl önce değil de daha dün yazılmışçasına taze geliyor insana; yabancısı olmadığımız bir şeyi, bir şeyleri kulağımıza fısıldar gibi bir halleri var. Halbuki, düşünüyorum da, o yıllar biz öğrenci ve genç öğretim üyesi yardımcılarına ne kadar uzak gelmişti Başka dünyadan gelen bir sesti sanki. Ne demekti ve nasıl olabilirdi bir *burjuva ilmi*, bir *proleter ilim* veya *ulusal ilim?* Hiç duymadığımız, işitmediğimiz ve her halde —öyle gelmişti bize— ömür boyu bir daha işitmeyeceğimiz garip, acaip sözler!

Röpke, «bütün bunları, bugün tekrar etmek mecburiyeti vardır» diyordu. Çünkü bilim haysiyetimizi yüzyıllar boyu binbir zorlukla tırmanabildiği zirveden tekrar aşağılara düşürmek isteyen şer kuvvetler Avrupa'da en aşağı elli yıldan (1930'lar hesabiyle demek ki 1880'lerden) bu yana ağırlıklarını gitgide artırmışlardır. Avrupa için moral ve fikrî bir çöküntü, tam bir *«décandence»* dönemi! Ve büyük vebâli de bilim adamlarının omuzlarında: *«Medeniyetimizin bütün inhitat* (çöküntü) *tezahürlerinin ilk ve hakiki menşeini, Fransız edibi* Julien Benda*'nın çok okumaya değer bir kitabında yazdığı gibi* Trahison des Clercs *(Ulemanın Hiyaneti) nde aramak gerektir».*

Röpke'ye kalsa, Avrupa'nın uğradığı bu moral çöküntü hiç olmazsa ulusunun benliğine varan Türkiye'ye, yolunu şaşırmışlar karşısında, *«ilim idealinin nasıl olması ve mutlak kıymetlerin ne şekilde muhafaza edilmesi fırsatını»* kazandırsa o kadarından dahi kendi hesabımıza bir avunma payı çıkarmakta haksız sayılmayacağız. En sonunda da *«dilerim ki,* diye bağlıyordu sözlerini, ilmin tarihi *ilmin büyüklüğüne karşı saygıyı»* koruma ve kollamaya yardımcı olsun!

***

1) Wilhelm Röpke: **Ekonomi İlminin Tekâmül Tarihi**; çeviren Dr. Muhlis Ete, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayını s. 7. 1936. Kitabın serüvenini epey bir zaman önce sayın **Ord. Profesör Şükrü Baban** Bey'den dinledim. **Röpke**'nin İstanbul'a gelişinin ertesi yılıdır. Şükrü bey rotasyon gereği o yıl doktrin tarihini genç Alman hocanın okutmasında ısrar eder. Maksadı hem **Röpke**'nin çapını ve bilgi dağarcığını yoklamak, hem de -hocanın azizliği malûm- **Röpke'yi** biraz da köşeye sıkışmış görmek! **Röpke önce** istemezlikten gelir, nazlanır; çünki şimdiye kadar hiç okutmadığı bir bahistir. Sonra çarnaçar kabullenir. Ertesi yıl kitap hazırdır. **Şükrü Bey**'e göre muhtevası şöyle böyle; fakat, diyordu, Başlangıç yokmu o Başlangıç! O kadarı bütün bir kitaba bedel! **Röpke**, genç bilim adamı o beş on sahifa içinde çapını göz önüne sermişti. Yukardaki satırlar işte o bölümden aktarılmıştır.

Kırk bu kadar yıl gerilerde bıraktığımız satırları bugün tekrar okurken bir an için durup kendimize sormanın zamanı elbette gelmiş olmalıdır:
Tarih gelişiminin ülke olarak nerelerindeyiz?

Aradan kırk bu kadar yıl geçtikten sonra dönüp dolaşıp nereye, hangi çizgiye vardık?

Fikir akımları da engine açılan gemilerin peşinden bıraktıkları dalgaları andırır: Aradan nice zaman geçtikten sonra kıyıya gelip çarpar, bazan tehlikeli rahneler açarlar. Burada da başka türlü değildir. Kırk bu kadar yıl sonra, yukarıya aktardığımız sözlerin korkunç derecede gerçeklik kazandığı günleri yaşıyoruz. İlmimizin *Marxist (Proleter) İktisat ve Burjuva İktisadı diye* düşman kamplara bölündüğü, birinden yana iseniz *«bilimsel»* karşı tarafta iseniz sömörü düzeninin kiralık ajanı sayıldığınız, —dahası var— *«bilim bilim için yapılmaz, bilim sınıf için yapılır!»* sözlerinin rahatlıkla söylenebildiği günleri yaşıyoruz. «Kutsal değerler», «bilimin büyüklüğüne saygı»... Yazıldığı ve söylendiği an dudaklarda sadece tebessümler çizen gününü doldurmuş, acınacak söz ve klişelerden ibaret

Peki yi ya çıkış yolu denecek! Suskunluk ve teslimiyet mi? Susmak ve olup biten karşısında seyirci kalmakla bir zamanlar öğrencileri sonra da meslekdaşları olarak yanlarında bulunduğum *Röpke*'lerin *Kessler* ve *Rüstow*'ların, bugün hepsi de bir başka dünyanın sakinleri olan o muhteşem asâlet ve yiğitlik âbidelerinin bıraktıkları emanete en azından saygısızlık ediyormuşum gibi garip bir eziklik duygusu içinde olduğumu gizleyecek değilim. Bu satırlar biraz da o eziklikten kendimi kurtarmanın baskısı altında kâğıta dökülüyor.

İdeoloji ve Bilim

Hemen her gün ağızdan ağıza dönüp dolanan terim ve deyimler vardır ki manaları kullananın niyetine ve bakış açısına göre değişir. İdeoloji de onlardan biridir. Konu ile ilgilenen ne kadar yazar ve düşünür varsa o kadar çok ve değişik ideoloji tarifi vardır denebilir.

İdeoloji bir zamanlar *«fikriyat»* karşılığı kullanılmış; bugün de o manada kullananlarımız az değil(kemalizm ideolojisi). Fakat bir zaman gelip kelime aşağılayıcı bir muhteva kazandıktan sonra işin rengi değişmiştir. *Napoleon* bilgiç, ukala tip aydınlardan bîzar oldukça «bırakın şu ideologları» diyordu. İdeoloji burada ukalalıkla bir manada kullanılmakta idi. İdeolojiyi günün iktisat, siyaset bilimi ve sosyoloji dallarında hâlâ tartışılan tarafı ile *Marx*'a borçlu olduğumuzu söylemeliyiz. İdeoloji onunla kişisel bir kafa ve zihin işi olmaktan çıkıp sınıf gerçeğine dayalı sosyal bir oluşum çizgisine oturtulmuştur. Grup davranışının peşinden sürüp getirdiği, çoğu kez belli bir bakış açısına göre çarpıtılmış fikir ve ifadelere ideoloji denilmeye başlanmıştır. Kelime bununla *Marx* ve marksizmde karşı tarafı yere vurmak için etkili bir silâh halini almış oluyordu.

Marksizm o gün bugün fikir ve politika alanında kimi ve hangi tarafı hırpalamak ve alaşağı etmek istese ilk elde bu silaha davranır. Karşı taraf, dürüst ve tarafsız görünmek için ne yapsa, belli bir sınıf çıkarı ile şartlandırılmıştır; ne söylese gerçek dışıdır, aldatmaca ve yalandır; kısaca ideolojik-yanlıdır. Ve bu aldatma ve yalan kervanının başını dün de bugün de çeken *«non-marxist»* iktisatçı, özel deyimi ile *«burjuva iktisatçısı»* olmuştur.

Marx ve marksistler iktisat ilmini, en azından kendilerininkine gelinceye kadar, insan gerçeğinin kendi özüne *«yabancılaşma»*sını bilimsel yoldan haklı çıkarmayı ve yerine göre gözden örtmeyi iş edinmiş bir disiplin olarak görürler. Emeği sermaye ve topraktan koparıp aralarına aşılmaz setler koymakla yaratılan *«yabancılaşma»* klasik iktisatçılar ve peşlerinden gelenlerce insanlık dışı bir işbölümü, rekabet ve özel mülkiyet kurumları ile ezelden ebede hep öyle imiş ve öyle kalacakmış gibi değişmez bir alınyazısı halinde gösterilmiştir. İnsanı gerçek insanlığından ve yarattığı eserden uzaklaştırıp *«emek»* denilen alınır satılır soyut bir metâ haline getirmiş olan kapitalist dünyanın bilimsel açıklanması olarak *«burjuva iktisadı»*, farkına varsın veya varmasın, hakim sınıfın çıkarları çizgisinde yer almıştır. Zira burjuvazi hakim sınıf olarak çıkarını ve *«hikmeti vücud»*ünü, emeğin kendini alınır satılır bir mal halinde görme alışkanlığına ısınmış, daha doğrusu ısındırılmış olmasında bulur. İşte kütleyi, çalışma gücü ile değişik bir mal olarak alınıp satılmayı belli ve geçici bir düzene bağlı görmeyip eşyanın tabiatı icabı oldum olası öyle imiş ve hep de öyle kalacakmış gibi görme ve kabullenmeye ısındırmada, *Marx*'a göre baş rolü ideoloji oynar ve oynamıştır.

O halde ideoloji nedir? Sınırları nerede başlar, nerede biter?

İdeolojinin çok değişik mâna ve tarifleri vardır dedik. Burada hepsini teker teker sayıp dökmek bizi çok uzaklara götürür. Ayrıntıları şimdilik bir kenara bırakarak yolumuzu bulmamıza yardımcı olacak kadarını göz önüne alabiliriz. Önce, ilk adım ve belki ilk yaklaşım olarak, basit ve açık bir tarif: *İdeoloji, belli bir toplum kesiminin (grup, sınıf, mezhep, meslek v.s. mensuplarının) -statüleri ile uyum halinde ve yerine göre davranışlarını haklı ve meşru göstermek üzere- paylaştıkları ortak düşünceler, mithos'lar ve değer yargıları toplamıdır.*

Tarif'e biraz daha açıklık getirmek için aşağıdaki noktaları ayrı ayrı gözönüne almakta yarar vardır:

a) İdeoloji tek kişinin kendi başına ve kendi boyutları içinde avunma ve illüzyonu değil, grup davranışı ile ilgili ve onunla beraber vücut bulan kollektif bakış açısının ifadesidir.

b) İdeoloji yalnız düşünce katında oluşan ve orada kalan bir zihin oyunu, bir spekülasyon değil, onların söz ve yazı halinde açıklanışıdır. Belli bir toplum katı başkaları karşısında etkinlik ve meşruluğunu, bakış açısının cümle, deyim ve slogan halinde *«sadır'dan satıra»* çıkışı ile bulur ve sürdürür. Önemli nok-

ta, kısaca, kafa içinde dönüp dolanan değil, onun ses ve soluk halinde dışa vuran tarafıdır (2).

c) Grup davranışını ister yansıtma, ister haklı ve meşru gösterme noktasında olsun, ideoloji o maksat için «imal» edilmiş ısmarlama deyim ve sloganlar olmayıp (öyle olsa ideolojinin parti seçim sloganlarından farkı kalmazdı), bizzat grup mensuplarınca dahi hakikatın kendisi imiş gibi karşılanan düşünce ve inançlardır. İdeoloji, bu açıdan, grup davranışının bilinç-altı ile birleştiği ortak araştırma alanını meydana getirir.

Marx'ın ideoloji anlayışı yukardaki tarif ve ölçülerin tam içinde değilse de bütün bütün dışında ve uzağında da sayılamaz. En kısa ve kestirme tarafı ile: *«İdee»*, kafa içinde düşünce haline -bilinc'e- dönüştürülmüş maddeden başka bir şey değildir. Önemli olan: Maddî altyapının kendine has sınıf ve mülkiyet düzeni ile beraber üstyapı kurumlarına yansıması; ve öylece gerçekleri eğip büküp temelde üretim aracı sahiplerinin çıkarları doğrultusunda saptırılmış olarak yansıtan fikir ve ifade biçimlerinin oluşumu! *Marx*'a ve marksizme göre ideoloji bu demekdir. Üstyapı -önemli noktalardan biri de bu altyapının sade bir tâli ürünü veya gölge halinde peşinden ayrılmayan bir refakatçisi *(Epiphenomen'i)* değil, onun aynı zamanda hizmetine koşulmuş bir âlet ve yardımcısıdır (3): Altyapıda üretim araçları sahiplerinin çıkarını gerçeğin ta kendisi imiş gibi göstermek görevini hep üstyapı kurumları (dünya görüşleri, ahlâk kuralları v.s.) üstlenir ve yürütürler. İdeolojinin bir özelliği de buradadır: Hakikatın kendisi imiş gibi görünür; geride yine de bir takım çıkar ilişkilerini örtme ve perdeleme hesabındadır! Söylenen ve yazılan, gerçeğin ta kendisidir diye siz, ben istediğimiz kadar avunaduralım; marksist gözle hepsi de savunma aracı olarak bir çıkar düzeninin izinde ve hizmetindedir. Görünürde hak ve hakikat yanlısı nice iddianın maskesini düşürür düşürmez gerçeğin çıplak ve çirkin çehresi ile karşılaşılır. Muhatabınız, söz gelişi, eşitliğin ve rekâbet serbestliğinin faziletini mi diline dolamıştır; bu *«sûreti hak»* nümayişinin arkasında, emin olabilirsiniz

---

2) Bu hususta açık ve net olarak Theodor Geiger, **İdeologie und Wahrheit, Eine soziologische Kritik des Denkens**, s. C. Humbold Verlag 1953 (Konu üzerine en etraflı ve doyurucu kaynaklardan biri). Herhangi bir düşüncenin soyut halden çıkıp ses ve soluk olarak dışarılaşması gerçekten ideolojiyi ideoloji yapan özelliklerin başında gelir. Belli bir politik, sosyal maksadın hizmetine koşulacak olan fikir ancak etrafında bir ifade kalıbı ile çevrelendikten, bir ölçüde kabuk bağladıktan sonra o yolda etkinlik kazanmış sayılır. Öylece hâfızada yer edecek şekilde kısa, kesin ve çoğu zaman dörtköşe ifade ve ibâreler etrafımızda dönüp dolanmaya başlar; neredeyse soluğunu alıp vereceğimiz hava içine yerleşmiş ifade ve deyimler ki ne kadar kaçsak ve kaçınsak etki alanından sıyrılmamız ekde değildir. **Hans Freyer** çok güzel söyler: Radyonuzun düğmesini kapamakla ideolojiden kulağınızı ve yakanızı kurtaracağınızı sanmamalısınız; havada olan, soluğunuza yerleşmiş olan bir şeydir o (**Theorie des gegenwartigen Zeitalters**, s. 123, 1955 Stuttgart).

3) Bu nokta üzerine kısa, fakat özlü olarak Alexander Rüstow, **Von der İdeologieenlehre zur Wissenssoziologie** (Der Marianne Weber - Kreis'de verilmiş bir konferans, Heidelberg 1958).

ki, eşitsizliğin ve güçlü olanın savunması yatar. Serbest rekâbet, marksist yazarlara göre, geçen yüzyıl iktisatçılarının dillerinden düşürmedikleri bir faziletti; ama perdeyi bir yanından aralayın; arkada güçlünün önünü biraz daha açma gayretinden başka bir düşüncenin yatmadığını açık seçik göreceksiniz. Olup biteni hep bu gözle görmeye alışınca (evet, her alışkanlık gibi bu da bir adım ötede tiryakilik halini alabiliyor: İdeoloji tiryakiliği) nazarımızda, sınıf ve grup çıkarları uğruna hak ve hakikat tahrifçiliğinden uzak kalabilmiş olanlar bir elin parmakları ile gösterilecek kadar azalır. Neo-klasik iktisat ve genel denge analizi mi? Siz tamamiyle soyut bir analiz gözüyle baka durun; aslında ve iç yüzünde her şeyin birbirine ters düştüğü çelişkiler dünyamızda iş adamının ve rantiyenin denge ve ahenk özlemi yatar. *Keynes* mi dediniz Düne kadar sokaktaki işsize iş yaratma peşinde sanırdınız. Fakat hayır, gerçek yüzüne bakınca bugünün can çekişen kapitalizmine bir kaç soluk daha aldırmaktan başka düşündüğü yok!

İdeoloji, kısaca, daima *«bâtıl»*ın izinde ve hizmetinde, fakat yine de devamlı hak ve hakikat suretinde olan düşünce ve deyimler demek! Şair daha güzelini söylemiş olmalı: *«Bâtıl her zaman bâtıl; fakat gel gör ki kendini hep de hak sûretinde gösterir.»*

«Batıl hemişe bâtılı biyhudedir veli
Müşkil budur ki sûreti hak'dan zuhur eder!» (4)

Marksist yanıyle ideolojinin her halde *Marx*'dan çok önce ve çok daha açık tarifi!

İdeolojinin, yine marksist gözle bakınca, hangi grup veya sınıfların hizmetinde olduğunu tahmin etmek zor olmayacaktır. Başta ve ilk sırada gelenler kuvvet ve iktidar sahipleridir. Daha açık bir deyişle: Esirgenecek, haklı ve meşrû gösterilecek bir şeyi olup da onu elden çıkarmamaya bakanlar! Hakim sınıf, hele durumun eskisi kadar sağlam olmadığı idrakine vardığı zamanlar, ideoloji ihtiyacını şiddetle hisseder: Alt ve üst farkının geçici değil, fakat eşyanın tabiatı olduğuna başkalarını, hatta kendilerini o yoldan inandırmış olabileceklerdir. İdeoloji, bu haliyle grup zaafını telâfi etmek üzere bilinç-altının yarattığı illüzyonlar toplamı demektir. Zayıf düşmüş veya düşmekte olan bir toplum katının kendini su yüzünde tutabilmenin tek yolu ve çaresi buradadır. Grup veya sınıf, şu ya da bu noktada güçsüzlüğünü hissettiği an, belki kendi de farkına varmayarak, davranışını süsleyici, haklı çıkarıcı görüşleri imdadına çağırır, onların arkasına sığınır. Bütün bu görüşler, ne var ki, arkalarına sığınanlar için kuvvet değil, zaaf işaretidir. İdeoloji o halde, bu tarafına bakarak tarif edilmek gerekirse ,gücünü derece derece tüketerek savunma durumuna geçmiş ve-

---

4) Prof. Necati Akder'in **Bilim Dâvası ve Örf Korkusu** adlı incelemesinde (Ankara 1976) şair **Baki**'nin olarak gösterilmişse de elimizdeki ne yazma ve ne basılı Divan'ında rastlamadık. Ziya **Paşa** «**Harabat**»ında (cilt 2, s. 90) aynı mısrâları **Nâbi**'nin olarak nakleder; havası olarak da ona daha yakın. Ancak **Nabi** Divanı'ndaki aramalarımız dahi sonuç vermedi.

ya geçmekte olan bir grubun -gerçeğe ters- düşünce ve inançları, daha kısası, *gücünü yitirmiş bir sınıfın gününü doldurmuş fikir ve görüşleri demektir* (5).

Yukarıdaki açıklamalardan çıkacak sonuçlar da ilgi çekicidir. Evvelâ, ideoloji ne yoldan olursa olsun elde edilmiş bir pozisyonun savunma âleti demek olduğuna göre, tersinden giderek, esirkeyecek şeyi («zincirlerinden başka kaybedecek» nesneleri) olmayanların ideoloji ile uzak yakın ilişkisi olmamak gerekir. İdeoloji, aldatma ve oyalama olarak, ancak hakim sınıfın söz sahibi olduğu toplumların harcıdır (6). Marksizm ise kuracağı sınıfsız ve sömürüsüz toplum yapısı ile her türlü ideolojik süslemelerin üstünde ve dışında kalmış olacaktır. Başka bir deyişle: İdeolojik-yanlı olan hep karşı taraftır. Marksizmin kendisi ise bilimsel gerçeğin ta kendisidir.

Burada bir an durup haklı olarak sorulabilir: İdeoloji yalnız kuvvet ve iktidar sahiplerinin elinde ve tekelinde olan bir nesne midir? Savunma aracı olarak ideolojiyi bir tarafın (hâkim sınıfın) elinde toplanmış görmek, hemen söyleyelim ki, gerçeği fazla zorlamaktan başka bir sonuç vermez (7). Burada bizce atlanan veya görmezlikten gelinen nokta, taban'ın kendi değilse bile onun

---

5) Benzeri bir tarif ve açıklama için Eduard Heimann, **Sozialwissenschaft and Wirklichkeit** (Zwei soziologische Vortraege), s. 5, Tübingen 1932, Heimann, ideolojinin mutlaka yalan ve uydurma demek olmadığını, ancak gerçeğin (**Wirklichkeit**) bir yana doğru başını çekip gitmesi karşısında halâ dört elle sarılınan bir hakikatın (Wahrheit) ideoloji haline gelmiş olacağını söyler. Dikkat edilecek nokta, hakikatın lojik mutevasından yana bir şey kaybetmediği halde gerçeklik sıfatını yitirmekten dolayı adeta havada ve askıda kalakalması, o haliyle de gerçeği dile getirmekten çok gerçek-dışı kalmış bir durumu halâ ayaküstü tutmaya yardımcı olmasıdır. Biri mantık tarafı, öbürü aktüalite yanı ile hakikat (**Wahrheit**) ve gerçeklik (**Wirklichkeit**) kavramları **Walter Eucken** tarafından da dikkat ve özenle ayırt edilmiştir. (**Die Grundiagen der Nationalökonomie**; s. 203. 261, 1940).

6) İdeolojiyi, saptırma ve aldatma olarak, hakim sınıfın görüş açısına bağlı tutmak marksist yazarların dün de bugün de ısrarlı oldukları noktalardan biridir. Bir çok örnekleri arasında Werner Hofmann, **Wissenscharft und İdeologie**, Archiv **für Rechts-und Sozialphilosophie**, s. 197 ve dev., 1967 (Yazarın başka makaleleri ile beraber «**Universität, İdeologie, Geselischaft - Beiträge zur Wissenschafssozlologie**» adlı kitabı içinde tekrar yayınlanmıştır - edition suhrkamp, 1969).

7) Marx'dan bu yana —ve bizzat marksist kanatta— ideoloji kavramının geçirdiği dikkate değer değişiklikler vardır. İdeoloji, Marx'a göre, belli bir çıkar doğrultusunda saptırılmış bilinç (**falsches Bewusstsein**) olarak ancak burjuvazi için söz konusudur. Maddi üretim araçlarını ellerinde tutanlar, üstünlüklerini başkalarına da ikrar ve tastik ettirmek için zihni (**mental**) üretim araçlarını da kontrolları altında tutarlar. O suretle ki, hâkim sınıfın fikirleri çağlar boyu hakim fikirleri verir ve vermiştir. Arapların eski bir deyimi vardır: **Mülûk'ün** (hakim sınıfın) sözü, sözlerin mülûk'üdür derler. Burada da öyle: Hakim sınıfın düşünce ve sözleri karşı taraf için her haliyle bağlayıcıdır. Belki zor kullanarak değil, fakat yüzyıllar boyu ustaca yontulup işlenmiş deyimler ve formüllerle: «Dünya öyle kurulmuş!», «Böyle gelmiş böyle gider», «Beş parmak bir olmaz!» v.s. Marx'da proletarya ise

etrafında halkalanmış (ve belki de çıkarlarını onu işleyip doldurup kavgaya sürmekte gören) aydın çevrenin devrimci-proleter ideolojiyi yontup sivriltip kütlenin önüne sermesidir. Esasında hâkim sınıfın ideolojisi de kendi buluşu olmayıp onların paralelinde yürüyen *intelligentsia*'larının eseridir (8). Aydın, şu haliyle, her iki ideolojinin yapımcısı sayılabilecek demektir: Bir kolu «*status quo*»yu her türlü çelişki ve kusurları ile beraber süsleyip püsleyip idealize etmeyi kendine iş edinmiş, başka bir kolu ise onu ne yapıp edip devirmeyi hedef almış. Önemli nokta veya noktalardan biri buradadır: İdeolojiyi, ister savunma, ister hücum taktiği olarak altlı üstlü bütün toplum katları için geçerli sayınca, marksizmin yalnız karşı tarafı ideoloji yanlısı görüp kendini bilimsel gerçeğin tek sözcü ve temsilcisi olarak temize çıkarmanın güvenilir dayanağını ayaklarının dibinden kaybettiği gözden kaçmayacaktır.

---

batılı, uyanık bir kütle olarak sınıf bilincini kendi şekillendirecek devrimci bir sınıf! Ve gizlenecek, üstü örtülecek bir çıkar ilişkisi de olmadığı için ters ve çarpık bilinçlenmeden, dolayısiyle proleter ideolojiden söz etmek mümkün değil! Bir tarafınkine burjuva ideolojisi deniyorsa öbürününkünе ancak ve sadece proleter sınıf bilinci demek lâzım. Lenin ile beraber bakış açısı değişmiştir. Proletarya artık kendi sınıf bilincini kendi yaratacak güçte değildir. Büyük kısmı köylü ve tarım kökenli olan proletaryaya sınıf bilinci dıştan enjekte edilir: Çoğunlukla tatmin edilmemiş (bir kısmı belki «declassée») okur yazar takımı: aydınlar! Parti intelligentsia's bir kelime ile «elite»ler! Kendi gücü ve yeteneği ile umduğuna kavuşamamanın öcünü vurucu kuvvet olarak proletaryayı doldurup donatıp kurulu düzen üzerine saldırmakla almaya çalışan aydın, kütle ruhiyatında kendi çıkar açısına uygun sapma ve saplantılara —ters ve çarpık bilinçlenmeye— yol açmakta elbette geçikmeyecekti. Öyle olunca da ideoloji burjuvazi için ne kadar geçerli ise proletarya için de aynı ölçüde söz konusu olabilecek demektir. İkisinin de mantığı aynı ve ikisinin de yaratıcı («imalâtçı»sı) kendi dışlarında: Aydınlar! Kütle, «elite» ve ideoloji ilişkisi üzerine daha ayrıntılı bilgi için: John Plamenatz, **İdeology**, s. 139 ve dev., Macmillan 1970.

8) Yukardaki sözlerle aydının her türlüsünü çıkar peşinde ve çıkarcı grupların bile bile dümen suyunda yer aldıklarını söylemek istediğimiz zannedilmemelidir. Söylemeyi düşündüğümüz ve aslında söyleyebileceğimiz tek şey, bir kısım aydının belki bile bile, bir bölümünün ise bilmeyerek bir takım sosyal ve politik ideolojilerin yeşermesine gereken entellektüel iklimi yaratmış olmalarıdır. Bir kısım aydının ve özellikle edebiyat çevrelerinin yarattıkları fikir akımı, o yolda bir art-düşünceleri olmadığı halde, ekonomik grup ve sınıfların her defa arkasına sığınıp ideolojik ağlarını zahmetsizce göze görünmeden ördükleri kalın bir sis tabakası meydana getirmiştir (bu nokta üzerine W. Eucken, **Die Grundlagen der Nationalökonomie**, s. 16, Jena, 1948). Geçen yüzyılın salon veya sefalet (slum) edebiyatından kaynaklanan politik-sosyal ideolojilerin sayısı az değildir. O yolda yazılan roman ve hikâyelerin, hiç değilse başlangıçta açık politik bir hedef gütmedikleri halde sonraları türlü motiflerle (ister daha fazla ilgi toplayıp arandıkları, ister o yolda şöhret ve ikbal kapısını önlerinde açılmış gördükleri için) mücadele gruplarının dosdoğru ve açık açık hizmetine koşuldukları bilinen bir gerçektir. Bugün ise «sosyal içeriği» olmamak bir çoklarınca en büyük ayıp!

Aydının her iki cephede ideoloji yapımcısı olarak takınacağı tavır birinden öbürüne derin ayrılışlar gösterir. «*Status quo*» yanlısı aydın ne kadar konservatif ve temkinli görünürse, muhalif kanatta (bilhassa solda) savaşan aydın ideolojik çıkışında o kadar hızlı ve hırslı olmak durumundadır. Ve asıl mühim nokta: Etrafındaki halkayı genişletmeye uğraşırken çok değişik mantalitelere ve alabildiğine heterogen bir yığına hitap etmek durumunda olacağına göre, bir tarafa fazla yaslanmadan hepsinin ve herkesin kolay ısınacağı basite indirilmiş, içi boş ,fakat duygusallık tarafı dopdolu terim ve deyimlerle-kısaca sloganlar halinde-konuşması gerekecek (9). Hele aynı pist üzerinde kendisi gibi koşan daha nice iktidar susamışları varsa, bir yerde soluğu kesildi dedirtmemek için, mânâsını belki kendisinin de pek açık seçik bilmediği çoğu kulaktan kapma, fakat kulağa hoş gelen boş ve kof formüllerle ara vermeden (evet önemli olan o: ara vermeden) kütleye ses ve soluk yetiştirecek: *Yeni düzen», «halka dönük eğitim»* v.s. Başka bir yazımızda da söylemiştik: Slogan ve argo sol aydın için peynir ekmek kadar ihtiyaç maddesi! Çağımızın alınyazısı olmalı her halde: Cümle ve deyimlerden de öte tek tek kelime ve klişelerin başlı başına ideoloji rengini aldığı, öz ve muhteva yoksulu bir sloganlar dünyasında yaşıyoruz.

Marx'ın ve marksizmin ideoloji anlayışı üzerine söylenecek daha çok şey vardır. İdeoloji, her şeyden önce, suçlama tekniği ve âleti olarak her akla gelen yerde kullanılabilecek bir silâh değil; daha açık konuşalım, hangi taşı kaldırırsanız altından çıkacak bir artniyet, dilediğiniz çehreye getirip yamayabileceğiniz bir kara veya karalama değildir. Her önüne çıkanı, gözü kesmeyince, yalan dolan ve uydurma ile suçlamanın aslında suçlayan taraf için de tehlikesiz bir oyun olduğu zannedilmemelidir. *Joan Robinson,* iktisat ilminin bir yanı ile bilimsel bir araştırma metodu, başka bir yanı ile de çağın hakim ideolojisini iletmeye yarayan bir araç olduğunu söyler. (bizim sol yazarlarımızın da büyük sempatilerini kazanmış bir sözdür bu!) (10). Ama galiba arada unutulan bir gerçeğin çoğumuz farkında değiliz: Rastgele başvurulan genelleştirme kolaylıkla geri tepen bir silâh halini de alabiliyor. İktisatçının işi gücü, rüzgârın esişine göre olup bitene kılıf hazırlamaktan ibarettir diye kulağını doldurduğumuz kişi bir an dönüp «sizler, evet sizler de iktisatçı olduğunuza göre...» diye söze başlasa kendimizi her halde rahat hissedeceğimizi hiç sanmam. Ufak, fakat mânâlı bir hâtıradır: Ahbap meclisinde günün biri söz dönüp dolaşıp *Fuzuli*'nin meşhur mısra'ına gelir: «*Aldanma ki şair sözü elbette yalandır!*» Cümle henüz tamamlanmıştır ki zekî bir dostun, hazır cevap bir gününde olmalı her halde, sesi yükselir: «Fuzuli... o da şair! O halde onun dediği de yalan!»

Evet, kapı bir kere aralanmaya görsün! Kim geçer ve yakayı kurtarır, kim yaya kalır? Orasını kestirmek gerçekten zor, belki de imkânsız!

---

9) Bu nokta ile ilgili olarak D. Rüschemeyer, **Mentalitaet und Ideologie** («**Soziologie**» - **Das Fischer Lexikon** içinde s. 183, hrsg. René König, 1958).

10) J. Robinson, **Economic Philosophy**, s. 1, New York 1964.

Marx'da ideolojinin *sınıf çıkarı* ile ilişkisi üzerine de bir kaç söz söylemeden geçmemeliyiz. İdeoloji, bu yanı ile diyalektik materyalizmin tamamlayıcı bir halkası olarak boy gösterir: Değişik unsurların maddeden başlayıp fikre doğru uzanışında hakim sınıfların çıkarını -eşyanın tabiatı icabı- üste iletmek ve öylece çarkları hakim sınıf lehine döndürmek işi ideolojiye düşüyor. Aslında ayağımızı bastığımız somut-objektif taban'ın fikir katında bir takım yansıma ve uzantılar bırakması gayet normaldir. Sadece bu yanı ile ideoloji *Marx*'ın -peşine belki *«yabancılaşma»* görüşünü de katarak- günümüzün bilgi ve kültür sosyolojisine kalıcı, uzun soluklu armağanlarından biri sayılabilir (uzun soluklu diyoruz; çünkü arada soluğu çoktan kesilmiş olanlar az değil! Gerçek şu ki: İnsanın lif lif iç dünyasına sokulmasını bilen kültür filozufu *Marx*, İktisatçı *Marx*'ın fersah fersah ilerisindedir. İlki insan tarafı ile kapitalist sivilizasyonun ne kadar içinde ise, öbürü artan sefalet, kütle yoksullaşması iddiaları ile kapitalist gelişimin o kadar uzağında ve gerilerindedir). Evet, somut gerçeğin fikir dünyamıza yansıma ve uzantısı olarak ideoloji! Oraya kadarına kimsenin bir diyeceği yok ve olamaz. Bu yansımanın, diğer yandan, mutlaka *sınıf tabanına dayalı olarak* maddî çıkar ilişkilerini örtüp perdelemek maksadını güttüğü iddiası ise belki temelden yanlış değil, fakat gerçeğin çeşitliliği karşısında en azından eksik ve tek yanlı kalmaya mahkûmdur. İlk adım ne kadar köklü ve temelli ise, ikincisi o kadar -temelsiz demiyelim ama- zayıf temeller üzerine kuruludur.

İdeoloji kavramı tabiatiyle *Marx*'ın ve marksistlerin bıraktıkları yerde kalamazdı ve kalmamıştır. «Köprünün altından nice sular akmıştır». Her şeyden önce, ideolojiyi sınıf çıkarı uğruna yalan ve aldatma olarak gören ve gösteren düşünce bugün bir hayli gerilerde kalmış sayılır. Günümüz için önemli nokta, fikrin toplum tabanında ne türden olursa olsun *somut-objektif bir gerçeğe dayalı olarak* şekil ve biçim kazanmasıdır. Tabanın sınıf çıkarı ile ilişkili olup olmaması ikinci plânda gelir.

Değişikliği gerçek boyutları ile bir bakıma çok daha derinlere indirebiliriz: Dar ve spesifik çerçevesi ile ideolojinin yerini geniş gövdesi ile ***bilgi sosyolojisi*** almıştır (11). Tek yanlı olarak sınıf temeline dayalı ve o haliyle sınırlı kalmaya mahkûm bir yalan ve uydurma isnadından kalkıp sonunda -yapı özelliği ne olursa olsun- somut bir toplum tabanına *(Standort'a)* yönelik, çok daha geniş ve doyurucu bir görüş açısına ayağımızı basmış oluyoruz. Bir ölçüde

---

11) Dar ve spesifik anlamıyle **ideoloji** kavramından geniş kapsamı ile **bilgi sosyolojisine** adımı atanlardan biri Karl **Mannheim** olmuştur. Marx'ın ideoloji kavramı, ona göre, yanlış olmamakla beraber belli ve sınırlı bir durumun ifadesidir; kısaca **particular** bir durumu dile getirir. Ancak ideolojiyi dar ve katı sınırları içinde sınıf çıkarı ile ilgili bir kavram olmaktan çıkarıp tabanda hangi türden olursa olsun **vital** olarak bağlı bulunduğumuz somut bir temele getirip oturttuktan sonra işin rengi değişmiştir. İdeoloji artık belli bir sınıfın görüş ve bakış açısına dayalı -**particular**- bir çerçeveden çıkmış, toplumun her türlü katları ve kanatları için geçerli olan -**total**- kadrosu içine yerleştirilmiştir. Daha etraflı bilgi için K. Mannheim, **İdeologie und Utopie**, Bonn 1930. Aynı yazar **Wissenssoziologie (Handwörterbüch der Soziologie**, hrsg. A. Vierkandt).

artık her fikir toplum gerçeğinin ürünü veya yansıması sayılır. O suretle, yalnız karşı tarafın düşüncesini şüphe altında tutan partizanca suçlamanın yerine, her türlü düşünceyi -kendininki de dahil- yaşanan gerçeğe bağlı *(seinsgebunden)* halde gören daha geniş ve gerçekçi bir yaklaşım gelip oturuyor. Yaşanan gerçeğe bağlılık! İfadeyi her halde sınıf ve çıkar ilişkisinden çok geniş manada almak ve düşünmek lâzım. İnsan, sınıf ve çıkar hesabından başka motiflerle de belli bir duruma bağlanabilir veya -daha teknik konuşalım- angaje olabilir: İtiyatlar, kişisel sempatiler, hatta bazen ağzından bir kere evet veya öyledir yollu bağlayıcı bir söz çıkıp bir daha geri dönmemek gibi haller (12). Bu ve benzeri motiflerle kişi, belli bir konuya ısınıp angaje olduktan sonra, en fazla bilimsel ve tarafsız görünen yargıları arasında, biraz eşeleyince, o tür değerlendirmelerin yaygın lekeler halinde su yüzüne çıktıkları görülür. Schumpeter'in ideolojiden söz ederken *«bilim-dışı peşin kavramlar» «extra-scientific preconceptions)* (13) dediği her halde bundan başka şeyler olmamalıdır. Bütün bunları hesaba katınca, ideolojiyi bulanık ve silik bir *çıkar ilişkisi* yerine çok daha açık ve genel bir ölçü olarak *angajman*'a getirip bağlayan çağımız sosyologlarına hak vermemek mümkün değildir (14).

İdeoloji kavramı, anlaşılıyor ki, dünden bugüne bir hayli mesafe almış, kendi içinde önemli değişmeler kaydetmiştir. Bununla beraber, günümüz marksitleri sözü edilen gelişmelere kulaklarını sımsıkı tıkamış halde ideolojiyi varsa yoksa *Marx*'ın aldığı manada, yani maddî altyapının sınıf temeline ve çıkarlarına dayalı olarak üst katlardaki yansımaları manasına almakta ısrarlıdırlar. Bu sahifalarda biz de esas olarak marksist görüş üzerinde duracağımıza göre, konunun diğer açılardan yorum ve değerlendirmeleri ile şimdilik daha fazla meşgûl olmayabiliriz.

İdeoloji tartışmasında bizce üzerine asıl eğilmemiz gereken soru *-temel soru* demek belki daha doğru olurdu- başka bir noktadadır:

---

12) Durumu Geiger'in verdiği bir örnek üzerinde daha açık görebiliriz: Bir kaç deney veya gözlem bize A ve B arasında yakın bir ilişkinin mevcut olabileceğini göstermiş olsun. O suretle ki, A'yi nerede görsek arkasından B'nin geleceğine kendimizi inandırmış olalım. Deneyleri taraf tutmadan çoğaltacak olsak belki de ilişkinin başlangıçta sandığımız kadar kesin olmadığı ortaya çıkacaktır. Fakat hiç bir iktisadî, politik çıkar ilişkisi olmadığı halde sadece kendimizi o yolda bir ifadeye hararetle angaje ettiğimiz için bilim-dışı unsurun etkisinden kolay sıyrılamayız. Kaba ve hazmedilmemiş haliyle tarihi maddecilikte de durum farklı olmasa gerektir. T. Geiger, a.g.e. s. 128.

13) J. A. Schumpeter, **The Communist Manifesto in Sociology and Economics, Journal of Political Economy**, June 1949 (**Essays of J. A. Schumpeter**'de tekrar yayınlandı; editör R. V. Clemence, Cambridge, Mass. 1951; yukarda zikredilen pasaj s. 286 dadır).

14) Hans Freyer bu manada olarak **«esprit engagé»** deyimini kullanıyor (Theorie des gegenwaertigen Zeitalters, s 121, Stuttgart 1955).

Şu veya bu fikrin ya da görüşün geride ister maddî bir çıkar hesabını, ister herhangi bir angajmanı sürdürmek şeklinde olsun, ideolojik bir renk taşıyıp taşımadığına nereden ve nasıl hükmedilecektir? Daha kısası: Fikir nereye kadar *nötr*'dür; nereden öteye *ideolojik* sayılır?

Soru gerçekten önemlidir. Her önümüze dikileni, neredeyse her kaşını gözünü beğenmediğimizi ideolojik-yanlıdır diye elimizin tersiyle iterken, inandırıcı olmak için, elbette güvenilir bir ölçüye veya ölçülere ihtiyacımız olacaktır. Aranan ölçüyü, yanılmıyorsak bir kısım iktisatçı ve sosyologların ileri sürdükleri ayırmada bulabileceğiz: Önce, seçilen, fikir veya görüşün dış dünyada somut dayanağı veya çıkış noktası olarak *yaşanan gerçek* (Schumpeter *vision* diyor buna) (15). Ve sonra da fikrin oradan kalkıp kafamız içinde bulacağı yoğruluş ve oluşum projesi *(analiz)*. Sosyal bilimlerde hemen her fikir veya teori somut bir tabandan yola çıkar. Fakat analiz halinde içe ve derine dönük bir oluşum çizgisine gelip oturduktan sonra dıştan gelen dürtü *(impuls)* kendine düşeni tamamlamış sayılır. Fikir artık kendi içinden aldığı çoğunlukla soyut kuvvetin kontrolu altında hayatını sürdürür. İş sadece ilk adımdan, yani dış dünyanın verdiği ham maddeyi olduğu gibi algılamaktan ibaret kalsa her düşünce ve anlayış dış gerçeğin yansımasıdır diyebilirdik. Ancak bu kadarı kafamız içindekine ve onun ifadesine hemen ideoloji damgasını vurmak için yeterli değildir. Şayet baştaki etki *(preanalitik* unsur) ilk adımda kalmayıp fikrin ondan sonraki *analitik* gelişimine dahi kumanda etmekte devam ediyorsa ve edecekse, ideolojik renk ancak o vakit açık ve inkâr edilemez biçimde su yüzüne çıkmış sayılır. Nitekim *Adam Smith*'de denke fikri ve *«görünmez el»* kıyaslaması belli bir çıkar grubunun (iş adamlarının) görüş açısını ve belki öz-

---

15) Sosyal bilimlerde araştırıcının şu veya bu konuya yaklaşırken bilgi ham maddesini aldığı bilim-öncesi ortam şartlarına Schumpeter **vision** diyor (**History of Economic Analysis**, s. 42, New York 1954). **Vision**'un, **Schumpeter**'e göre, günü gününe yaşadığımız somut gerçekle beraber bizden evvelkilerden devraldığımız bilgi stoklarından kurulu olması da mümkündür (başka bir yazısında **Schumpeter vision** ile **intuition** deyimlerini yanyana ve birbirlerini tamamlayacak şekilde kullanır. **Science and İdeology, American Economic Review**, March 1949. **Essays**'de tekrar yayınlandı, a.g.e. s. 267 ve dev.) Bilim-öncesi (pre-scientific) adım olarak nitelendirebileceğimiz **vision, Schumpeter**'e göre, ideolojinin kaynağı olduğu kadar bilimsel çalışmanın da vazgeçilemez olan ön-şartıdır. Böylece ideolojilerin fikir ve bilim dünyamıza sokulması için kapı devamlı surette açık demektir. Analitik çalışma, **vision** yoluyla elde ettiğimiz ham madde üzerine eğilmekle başlıyor. **Vision**'un kendi tarifi gereği, ideolojiktir, daha doğrusu ideoloji ile yüklüdür. Fakat bu ilk adımı aşıp sıra analitik işlem'e ve onun kurallarına gelince, ideoloji artık gerilerde kalmış sayılır. **Schumpeter**'in görüşleri marksist çevrede de, genellikle olumsuz denemeyecek yorumlar ve yankılar bulmuştur; misal olarak Ronald L. Meek, **Economics and İdeology and other Essays**, s. 196 ve dev., London, 1967. Ayrıca Maurice Dobb, **Theories of Value and Distribution since Adam Smith -Ideology and Economic Theory**, s. 1 ve dev., Cambridge University Press, 1973.

lemini dile getirmiş olabileceği gibi, J. B. *Say*'nin *«mahreçler teorisi»*nin de analitik yanı ile aynı özlemi sürdüğünü söylemekte sakınca yoktur sanırız.

Adına ister *«vision» (Schumpeter)* diyelim, ister *«çıkış pozisyonu»;* ayağımızı bastığımız somut gerçek, anlaşılıyor ki, bizi kafamızda bir takım sorularla donatılmış olarak yaşanan dünya karşısına çıkarıyor *(soru dürtüsü - Fragentrieb* diyor *Theodor Geiger)* (16). Şayet baştaki bu dürtme etkisi aynı zamanda konu üzerine *ifade biçimini ve muhtevayı* dahi istenen yöne itme ve iletme *(Aussage-steuerung)* noktasında da etkinliğini sürdürüyorsa, işte o vakit ideolojiden söz etmenin zamanı gelmiş sayılır.

Özetlemek gerekirse: Sosyal bilim -hangisi olursa olsun- hiç bir zaman ayağını yerden kesmiş olarak düşünülemez. Her biri, *Eduard Heimann*'ın dediği gibi (17), hayatta bir şeye asılma, bir şeye karşı koyma güdüsünden vücut bulmuştur; ve hepsi de kuruldukları çağın şartlarına ve gerçeğine sıkı sıkıya bağlıdır *(zeitgebunden).* Fakat bilim (yerine göre teori) bir kere hayata gözlerini açtıktan sonra bir an gelir kendi kendisinin yaratıcısı olmaya başlar; artık soyut bir *«boşlukta yüzen, katı zemin ile ilişiğini kesmiş»* bir fikir ve mantık dizisi halinde hayatını sürdürür. Bilim olsun, teori olsun, çıkış noktasında bir *«impuls»*e dayalı olmakla daima dışa açık ve dönük! Fakat tekrar söyleyelim: Sadece bu kadarı onlara ideoloji damgasını vurmaya yeterli olmaz. Bilim veya teoriye ideoloji sıfatını verip vermemede son sözü söyleyecek olan faktör, dış dürtünün *(impuls'*un) analiz tarafında dahi teorinin ifade ve muhtevasına kumanda edip etmediğidir.

Bu açıdan bakınca, bir kısım iktisatçılara (meselâ *Marshall*'e) yöneltilen suçlamaların ne kadar temelsiz olduğu ortaya çıkar. *Marshall* söz gelişi şu şirketten, bu firmadan bir rapor veya başka bir hizmet karşılığı ücret almış olabilir. Fakat, *T. W. Hutchison*'un da haklı olarak söylediği gibi (18), ücret almıştır diye adamı hemen şüphe ve kuşku altında tutacak yerde yazılarında ve derslerinde neler söylediğine bakarak hüküm yürütmek tutulacak yolların elbette en doğrusudur. Aynı şeyi sanatçı için de pekâlâ düşünebiliriz: Bir *Haydn* ve *Mozart* saray müzisyenleridir. Bir çok eserlerini sipariş üzerine besteledikleri de bir gerçektir. Fakat öyledir diye acele bir yargılama kimsenin hatırına gelmemiştir ve gelemezdi de. Muhteşem bir saray dekorunun sanatkâr ruhuna yansımasından sonra bu kez sanat dehasının işe el koyarak o zarif ve ince kıvrımlı hatlardan yarattığı melodi zenginliği, filan veya falan kontun bol keseden atiyeleri ile bestelenmiştir diye, «dinlenebilir» olmak sıfatını üzerlerinden kaldırıp almayı en koyu bir ihtilâlci veya cumhuriyetçi dahi hatırının köşesinden geçirmemiştir. Bu noktada sanatçı ile bilim adamı arasına kesin bir ayırım çizgisi konabileceğini zannetmiyoruz. İşin mantık yanı ikisinde de aynıdır:

16) T. Geiger, a.g.e. s. 112 ve dev.

17) E. Heimann, **Soziaiwissenschaft und Wirklichkeit**, s. 7, Tübingen 1932.

18) T. W. Hutchison, **Cambridge Version of History of Economics**, Birmingham University, Economoics Department, Occasional Papers, No. 19, s. 65, 1974.

Başlangıçta hareket noktası kendine düşeni yaptıktan sonra sanat dehasının veya tahlil gücünün oradan alıp kendi içinde yoğura işleye ileriye, daha ileriye yürüttüğü ses veya söz tonuna kulak tıkamak biri için ne kadar akıl ve mantık dışı ise öbürü için de aynı derecede abestir. Aşağıda neo-klasik iktisatçılara (ve neo-neo diye onların devamı olanlara) marksist yazarların ağır saldırılarını gözden geçirirken bu noktanın hatırlanmasında yarar vardır.

Boy Hedefi : Neo-klasik İktisat ve Arkası

Marksizmin kendinden önceki iktisat teorisine bakış açısını sözlerimizin başında belirttik: *Marx*'a gelinceye kadar iktisat, insanın çalışma gücü ile alınır satılır bir mal olarak kendi varlığına *«yabancılaştığı»* bir dünyanın -kapitalist üretim tarzının- açıklanışı demek olup o haliyle bir *«burjuva bilimi»*, daha doğrusu *«burjuva ideolojisi»* olarak damgalanır. Özellikle klasik denilen iktisat, *Marx*'da, *Petty*'den bu yana burjuvazinin üretim ilişkilerini iç örgüsü ile açıklamayı hedef alan iktisatçılar topluluğunun adıdır. Ancak *Marx*'ın en fazla alerjisini çeken klasik topluluk değil, klasikler sonrası iktisatçılardır. Sözü en iyisi *Marx*'ın kendisine bırakalım *(Das Kapital,* ikinci baskı önsöz'ünde):

«Kapitalist düzeni geçici bir aşama değil de toplumsal üretimin son ve mutlak biçimi olarak dikkate alınca, ekonomi politik bilim niteliğini ancak bir şekilde sürdürmüş olabilirdi: Sınıf kavgası henüz uyuklar (latent) halde ise veya şurada burada tektük dağınık vakalardan ileri gitmiyorsa! İngiltere'yi alalım: Klasik iktisat sınıf çatışmasının henüz tam gelişmemiş olduğu zamanlara rastlar. Nihayet son büyük temsilcisi Ricardo sınıf çıkarları arasındaki çelişkiyi, o arada ücretle kâr ve kârla rant zıtlaşmasını araştırmalarının sıçrama noktası yapar ve bunu da safiyetle toplumun tabiat kanunu olarak ifade eder. Fakat bununla artık burjuva bilimi de uzanabileceği sınırın sonuna gelip dayanmıştır... İngilterede 1820 - 30 arası ekonomi politik alanında bilimsel çalışmaların hareketli ve canlı olduğu yıllardır. (Fakat bu uzun sürmez). Burjuvazi Fransa ve İngilterede politik kuvveti ele geçirdiği andan itibaren sınıf kavgası, pratikte ve teoride, gitgide sert ve tehdid edici boyutlara uzanır. Bilimsel tarafiyle burjuva iktisadının ölüm çanı çalmıştır. Söz konusu olan artık şu veya bu teoremin doğru olup olmadığı değil, fakat sermayeye yararlı veya zararlı olduğudur... Hasbi (yani hiç bir çıkar hesabına dayalı olmayan) araştırmanın yerini ücretli yardakçılık almış, tarafsız bilimsel çalışmanın yerine apolegetik (bilimsellik gösterişi altında mevcut düzeni körü körüne savunma) gayretkeşliği gelip kurulmuştur» (19).

Bütün bunlar, özetlemek gerekirse, burjuva iktisadında bilimsellikten yana ne kalmışsa hepsinin son kırıntısına kadar harcanıp tüketilmesi demek! Ondan ötesine konulan teşhis ise açık ve kesin: Klasiklerin ve özellikle *Ricardo*'nun bilgi mirasını bıraktıkları yerden bir karış öteye götürmeyip önlerinde bulduk-

19) Marx, **Das Kapital (Kritik der politischen Ökonomie)**, 1972 baskısı (ikinci baskı) önsözünden. s. 39 ve dev., Berlin 1932.

ları kadarını tekrarlayıp duran ve öyle yaparken de hakim sınıfın -burjuvazinin çıkarlarını savunmaktan ötede başardıkları bir iş olmayan bu iktisatçıların oluşturdukları görüşe *Marx «Vulgarökonomie»* adını takar (bizimkilerin Türkçeye aktarırken *«bayağı iktisat»*a çevirdikleri tâbir! Daha fazlası ilerde).

Sürdürülen teşhis ve değerlendirmenin altında derin bir husumet dünyasının yattığını sezmemek mümkün değildir. Klasik okul, Marx'a göre bilimsellikle bağlarını koparıp sınıf çatışmasının taraf tutucu biçimde çarkları arasına sokuldukça, hoşgörünün yerini gerçekten kin ve öfke alacaktı. Öfke ve hırçınlık marksizmin o gün bugün karakter yapısında hemen hiç değişmeyen ortak kader çizgisini vermiş olmaktadır. Yıllar boyu sürüp giden bu çizginin bazı anlar bütün bütün sivrildiği gözden kaçmıyor. Bu anlar marksizmin kendini fazlasiyle güçlü hissettiği, fakat arkasını getirmediği, ümit ve ümitsizliğin, hayal ve hayal kırıklığının karışımından doğmuş kritik zamanlardır. Kin ve öfke eğrisinin bu zamanlar üst katlara tırmanışı elbette sebepsiz değildir. Marksizmin herhalde alın yazısı olmalı: İşte geldi, geliyor diye gözler her ne zaman ufuklara dikilse, umulmadık bir engel, beklenmedik bir terslik bütün ümitleri bir anda yerle bir etmeye yetiyor. Sözü biraz gerilerden alarak gözlerimizi bir an klasik geleneğe ve özellikle emek-değer teorisine çevirelim. *«Bilimsel sosyalizm»*e ilk yeşil ışık belki *Ricardo*'dan gelir: Sermaye *Ricardo* ile beraber ayrı ve bağımsız bir üretim faktörü olmaktan çıkıp daha önce onu meydana getirmek için sarfedilmiş çalışma saatleri toplamı olarak emek içinde eritilmiştir. Mübadele değerini tek başına emeğin tayin ettiği fikri *Ricardo* ile en ileri mantıki sonuçlarına kadar uzatılmış; *Adam Smith*'de olduğu gibi yalnız ilkel toplumda değil gerisi ve ilerisi ile toplumun her çeşitinde mübadele değeri tek bir ayak üstüne -emeğe- getirilip oturtulmuş... Atılan adımdan çıkarılacak mantıki sonuç olgun bir meyve gibi avuçlarımız içinde sayılır: Değerin tek yaratıcısı emek olunca, gelir bölüşümünden pay alacak olanın da o tek yaratıcı -emek- olması adalet düşüncesinin en ilkel, en açık gereği sayılmak lâzım gelecektir. Evet, ileri adım için her şey tamam, zemin hazır... Demeğe kalmadan araya bir *Senior* azizliği girer: Sermayeye, durup dururken, emeğin dışında tekrar ayrı, bağımsız bir faktör niteliği verilmek istenmiştir: Sermayeyi yaratan emek değil, kişinin eli altındaki bir kaynağı tüketmekten nefsini alıkoyması (abstinence) dır. *Ricardo - Marx* geleneğinde maddi cisminden sıyrılarak geride bir seri çalışma saatlerine dönüşen sermaye *Senior*'da yine maddi varlığından çözülmekle beraber bu defa psikolojik bir davranış yönünde şekil ve hüviyet değişikliğine uğramıştır. *Senior* sermayeyi emeğin dışına çekip çıkarmakla kapitalist düzenin dümen suyundan giden bir burjuva iktisatçı veya burjuva ideologu denilmeye fazlasiyle hak kazanmıştır. *Marx*'ın sermaye anlayışına karşı çıkan tek iktisatçı *Senior* değildi elbette. Burjuvazi, marksist sermaye anlayışına iki güçlü temsilcisi, *Senior - Marshall* ikilisi ile tepkisini gösterecekti. Bu kadarı fazla idi. İkisi de ağızlarının payını almalı idiler. Aldılar da: *Lassalle* alaycı tavrı ile *Senior* hakkında demediğini bırakmadı. *Marshall*'ın ağzının payını verip bir güzel donatmak ise -hem nasıl- *Robinson - Divitçioğlu* ikilisine düşecektir.

Bütün bunlar ne ise ne! Fakat marksizmi asıl çileden çıkaran böylesine tek

kalmış kişiler değil, bütün bir okul,gövde halinde bütün bir topluluktur. Her şey yolunda gidecekken «tekere çomak sokma»nın büyük günahı dönüp dolaşıp 1870'lerin *marjinalizm* denilen güçlü hareketinin boynuna dolanacaktır. Marjinalizm - *neo-klasik teori* de deniliyor - marjinal fayda kavramı etrafında halkalanan modern sübjektivist okulun adı: Aynı yıllar içinde (1870 civarı) üç ülkede birbiriinden habersiz olarak -şaşırtıcı raslantı- boy vermiş bir hareket (Avusturyada *Menger,* İngilterede *Jevons,* İsviçrede *Walras)* (20); İktisadi düşünceye getirdiği köklü değişiklikten dolayı *«marjinalizm devrimi»* diye de anılıyor (bir kısım ağır başlı marksistler hariç, gerisi harekete fazla ağırlık veriyor görünmemek için devrim sözünü marjinalizmce hak edilmemiş bir sıfat sayar; olup biten onlarca derine burkulanan köklü bir başkalaşma değil, sadece yöntem tarafında ve yüzeyde kalmış basit bir değişikliktir).

Adına ister marjinalizm, ister neo-klasik okul diyelim, modern sübjektivist teori marksist iktisat ve iktisatçıların ağır toplarını çevirdikleri boy hedefidir. Fakat neden? Nedir onları bu derece gözden düşüren suç? Başından beri sakat ve çürük temeller üzerine mi kurulmuştur? Neo-klasik iktisat için bugüne kadar söylenenler, aslına bakılırsa, başka okullar hakkında söylenenlerden daha ağır şeyler değildir. Bir okul için esasında ileri geri konuşmak ve yazmak söyleyecek hiç bir şeyi olmamaktan evlâdır. ««Taşı meyvalı ağaca atarlar» sözündeki isabet burada da geçerli olmak gerekir.

İleri sürülen tenkitlerin bir kısmında hakikat payı inkâr edilemese bile, açık yürekle ve cesaretle söylemek lâzımdır ki, marjinalizm getirdiği tahlil âletleri ve tekniği ile bugün hangi kanatta olursa olsun iktisatçının ortak dili halini almıştır. *«Sübjektivist teoriyi inkâr iktisat teorisini toptan inkâr etmektir!»* diyor *Ludwig Mises* (21). Sivriliğine rağmen hakikat payı olan bir söz!

Bütün bunlarla beraber neo-klasik teoriye marksist kanattan doğru hırs ve kin dolu bir tepki ogün bugün kan dâvası halinde sürdürülüp götürülüyorsa (bir kısım aklı başında marksistler arada kin gütmenin boşluğunu anlayıp dâvadan ellerini çekmiş olabilirler), böylesi bir inatlaşmanın olağanın çok üstünde bir takım sebepleri ve etkenleri olmak gerekir. Bir kısmı belki bilinçli, bir kısmı zamanla kin ve öfke birikimine kadar uzanan bilinç-altı sebepler! Marksizm -gerçi daha önce de değindik ve ilerde sırası geldikçe yine de tekrarlamaktan geri kalmayacağız - doktrin tarafiyle önünde en büyük barajı neo-klasik okulda buluyordu. Kolay değildi elbette: Geldim geliyorum derken her şeyin bir anda ters yüz ediliverdiğini görmek, bunca zaman kaderini bağladığı temel kavramların o sert baraja çarpıp bir bir hurdahaş olmalarına seyirci kalmak. İşin şakaya gelir tarafı yoktu: *Emek-değer* teorisi, yıllar yılı üzerine titrenen o büyük idol tahtından indirilmek tehlikesi ile karşı karşıyaydı. Her şey

20) Marjinalizmin doğumu, ilk haberciler bir yana, 1870'lere rastlar. Hareketi 1880'lerde Marx'ın heybetinden tedirgin olmuş bir grubun telâşlı çıkışı olarak takdim edenler hatalarını sonradan düzeltmişlermidir, bilmiyorum.

21) L. Mises, **Grundprobleme der Nationalökonomie,** s. 172, Jena 1933.

sübjektif (hatta metafizik diyenler de çıkabilir ve çıkmıştır) bakış açısı içinde elle tutulur maddî varlığından soyunmuş gibidir. Değer kavramı da tabiatiyle öyle! Arkasından gelir bölüşümü, yine (marksizmin ve genellikle sosyalist tartışmanın ana dâvası): Ağırlığı ile mütenasip ayrı bir bahis olmaktan çıkarılıp bir başkasının, değer ve fiyat bahsinin peşine takılmış! Bütün bunların yanı sıra, tüketici ve üretici olarak dış tenbihler kişisel tepkimizin -zaman ve toplum farkı gözetmeden- monoton ve tek yönlü süreci içinde iktisadi oluşumun *sosyal* muhtevası ve onunla birlikte *tarihî* karakteri de gözden silinip kaybolmuş! Aslında belki bütün bir dünya görüşü ve bakış açısı ile marksizme yüzde yüz ters bir sistem ile karşı karşıyayız. Ve işte Marx'cı görüş, bütün bu özellikleri ile neo-klasik teoriye kapitalizmin bir yan-ürünü, belki savunucusu olan bir ideoloji damgasını vurmakta kendini haklı görecekti.

İleri sürülen görüşleri tek tek ele alarak daha iyi değerlendirebiliriz:

a. İlk yara alan her halde *emek-değer* teorisi olsa gerek. Ortodoks marksist doktrinin üstünde tek cümle ile dahi tartışmaya izin vermediği temel görüş, marjinal fayda kavramı ile tartışılabilir olmanın da ilersinde neredeyse hayat hakkı çok görülüyor. Getirilmek istenen yenilik şu: Mübadele değeri, üretim maliyeti ile ilişiği tamamiyle kesilip tüketicinin sübjektif takdirine bağlanıyor ve öylece belirlenecek değer bu defa adım adım geriye projekte edilerek üretim faktörlerinin -maliyet unsurlarının- değeri tşekkül edecektir görüşünden hareket ediliyor *(atıf teorisi)*. İzlenen yol klasik geleneğin ve Marx'ın izledikleri yolun tam tersidir: Klasikler ve *Marx*, objektif bir unsur olarak üretim maliyetitinin mübadele değerini tayin edeceği görüşünden yola çıkmışlarken, burada sübjektif haliyle mübadele değerinin geride üretim maliyetine dahil unsurların teker teker değerini belirleyeceği düşüncesinden hareket edilmiştir.

b. Neo-klasik teorinin (marjinalizmin) getirdiği değer alaborası içinde marksizmin yara alan bir başka tarafı *gelir bölüşümü*'dür. O bölüşüm ki, *Ricardo* tarafından iktisat teorisinin en ilgi çekici bölümü olarak takdim edilmiş, sonra da sosyalistlerce bilimsel ve politik tartışmanın hem çıkış noktası, hem de sahne önü olarak hiç bir zaman elden ve dilden bırakılmamıştır. Neo-klasik teori ile şimdi onun da sonu görülmüştür. Marjinalistlere göre genel denge kanunu bütün olarak bir kere formüle edildikten sonra geride prodüktif hizmetlerin payları da aynı kanunun geriye işletilmesi ile belirlenmiş olacaktır (22). Bu'unla koskoca bir bahis, üstelik sosyal gelişme ve tartışmanın düğüm noktası, bir başkası içinde -değer ve fiyat bahsinin gövdesinde- eriyip gözden siliniyordu. Çok değil sade bu kadarı neo-klasik okula karşı marksistlerin hırs ve kin dolu çıkışını açıklamaya yeter ve artar.

c. Neo-klasik okul ile iktisadi gelişmenin *sosyal* muhtevası ve *tarihi* hüviyeti de askıya alınmıştır. Başka bir deyişle: Marjinalist görüş *a sosyal* ve *a historik*'dir.

---

22) Bu nokta üzerine A. Amonn, **Grundzüge der Volkswohlstandslehre**, s. 365, Jena 1926.

İlk ve asıl klasikler *(Ricardo)* ile onların gövdesinde yeşerip boy veren *Marx'ın* ekonomi politiği piyasa mekanizmasını daha çok üretici olarak *insanla insan* ilişkisinden giderek açıklamak yolunu tutmuşlardır. Bu açıklamaların bir araya gelerek bütünleştiği gövde her ikisinde *emek-değer* teorisidir. *Ricardo'nun* ölümünden sonra ve özellikle 19. yüzyıl sonlarına doğru sübjektif değer teorisi ile berikilerine tamamiyle ters bir görüş açısının yerleştiği gözden kaçmamaktadır: Klasiklerde ve *Marx'da* ilişki *insandan insanadır* dedik. Toprak sahibi ve sermayedar karşılarında emekçiyi bulurlar. İlişki neo-klasik teori ve *insan ve eşya ilişkisi* halini almıştır (23); Bu defa tüketici olarak insanla kullandığı tatmin aracı ve onun arka arkaya birimlerinden hasıl olan marjinal fayda karşı karşıyadır. Klasiklerde insanla insan ilişkisi ve dolayısiyle *sosyal* faktör burada kişinin *pre-sosyal* ruhiyatı içinde eriyerek gözden silinmiş olmaktadır (24).

Aslında insan-eşya ilişkisinin altında da, biraz deşilecek olsa, bütün bir ruh ve davranış dünyasının yattığı gözden kaçmaz. Ve işin o tarafına ağırlık vermekle neo-klasik teori insan gerçeğine biraz daha yaklaşmış görünür. Ancak öyle görünmekle beraber yine de insan gerçeğinin ve kişiliğinin daracık bir kesiti üzerinde kuru bir *«hedonist kalkül»*den ileri gidilmediğini de hatırdan çıkarmamak gerekir: Yapılan iş marjinal fayda tahlilinden başlar ve çeşitli kullanım alanlarında marjinal faydaların eşitlenmesi ile kurulacak bir denge çizgisinde noktalanır. Klasik iktisatçıların, diğer taraftan somut objektif yaklaşımına karşılık neo-klasik doktrinin fayda kavramı ile iktisadî analize gereğinden fazla kaypak metafizik bir hava getirdiği de ileri sürülen tenkitler arasındadır.

İktisadi oluşumun bu *a sosyal* görünümünü diğer taraftan *a historik* yanı tamamlar. Neo-klasik teori, gerçekten, zaman akışının getirebileceği özelliklerin tamamiyle dışında ve uzağında monoton bir akımın açıklanışından ibaret kalmıştır. *Marx'ın* ve marksizmin tarih akışı içinden çekip üstüne burjuvazi (kapitalizm) yaftasını iliştirdikleri ve öylece bir tarihi kişilik kazandırdıkları dönem şimdi monoton tepki ve davranış kanunlarının yeknesaklığı içinde farklılık ve özelliğini kaybetmiş oluyordu. İnsanın çevreden (tatmin araçları birimlerinden) gelen uyarılara -tenbihlere- dün de bugün de hep aynı biçim ve doğ-

---

23) Bu nokta ile ilgili olarak R. L. Meek, Marjinalism and Marxism, History **of Political Economy,** vol, 4 (1972), s. 500 ve dev, İleri sürülen görüş başka marxsist yazarlarca da vakit vakit söz konusu edilmiştir. Bu arada İtalyan yazar A. **Loria'yı** da hatırlamak lâzımdır. **Loria'ya** göre, fayda madde, yani mal ile insan arasındaki ilişkiyi açıklar. İnsan burada reel varlığı ile silinmiş, adeta tebahhur etmiş, maddi eşya da aynı suretle bir sis perdesi altında somut varlığından çözülmüş haldedir. Gölge nasıl bedene bağlı ise fayda da mala o şekilde bağlı ve takılıdır. Avusturya okulu da, öyle diyor **Loria,** gerçek varlık yerine gölge ile uğraşıp durmakla dikkati günün sosyal probleminden çekip uzaklaştırıp soyut bir takım formüllere kaydırmıştır. Bu hususta kısa ve toplu olarak Piero Barucci, **The Spread of Manginalism in İtaly,** 1871-1890 **(History of Political Economy,** zikredilen cilt ve tarih, s. 529).

24) Kısa bilgi için W. Stark, **The History of Economics in its Reiation to Sociel Development,** s. 55, London 1952.

rultuda tepki gösterdiği ve göstereceği kabul edildikten sonra, ortada gerçekten dönem farkı diye bir şey kalmıyordu. Piyasanın aynı mihver etrafında kendini tekrar tekrar yenileyen monoton oluşumu içinde ekonominin zikzaklı, diyalektik gelişimine yer bulmak imkânsızdır. Gözler mikro analizin monotonluğu üstünde makro bütünlere, gelişme ve büyüme hareketlerine kapalı kalmıştır (25).

d. Neo-klasik ve marksist okullar arasında buraya kadar açıkladığımız ayrılışların, geriye uzatılarak, bütün bir dünya görüşünde düğümlendiğini söylemek yanlış olmaz. Neo-klasik iktisat ve özellikle *Walras - Menger* geleneği dünyaya hep *denge ve ahengin* hüküm sürdüğü, her şeyin dönüp dolaşıp sonunda cazibe (çekim) kanununa benzer bir eğilimle *genel dengeye* yöneldiği bir evren gözüyle görür. Tabiat, onlarca, ani değişme ve sıçramalar, hırçın kopma ve bölünmeler dünyası değildir. Belki de kavga ve devrim çağını tamamlayıp gerilerde bıraktıktan sonra derin bir rehâvete gömülen burjuvazinin hayal ettiği dünyadır bu! *Marx*'ın evreni ise bitip tükenmeyen *çelişme ve çekişmeler* dünyasıdır. Dengeye giden ve birleşen kuvvetler yerine birbirinden kopmaya ve «*status*-quo»yu bölüp parçalamaya yönelen kuvvetlerin hükmettiği bir dünya (26). Geçmişi gibi bugünü de kana bulanmış bir antagonizm, sancılı ve ihtilâçlı bir değişim kanunu; ve karşısında her şeyin uzun dönemde nasıl olsa yerli yerini bulacağı fikri! Marksizmin ilkinden giderek kütle ihtiraslarına ne vakit gereken ısınma ve ateşlemeyi vermeye yönelmişse, beklenen kızışmayı -hiç değilse akademik çevrede- soğumaya götüren yatıştırıcı, sükûnet verici bir doktrine düşman kesilmesinden daha anlaşılır bir şey olamazdı.

Bütün bu söylenenleri bir araya getirince marksist görüşün neo-klasik okul hakkındaki nihai hükmü açıklık kazanmış olacaktır.

Gerek konuları ele alış biçimi, gerek -daha geniş kapsamı içinde- çevreye bakış açısı ile neo-klasik teori kapitalizmin açıklanışından ibarettir; hatta onun savunmasını üstlenmiş bir ideolojidir.

Varılan sonuç türlü yönleri ile düşündürücüdür.

Marjinalizm ilk bakışta ağırlık noktasını klasiklerin *üretici* tipinden *tüketici* tarafına ve onun ağır bastığı bir tüketim modeline aktarmış görünürse de, per-

25) Mikro-statik analizin neo-klasik teoriyi getirip gömdüğü hareketsizlik ve hele ekonominin gövdeli akım ve değişimine karşı gözleri perdelemesi en başta tarihçi - müesseseci iktisatçıların dikkat ve tenkitlerini çekmiş olacaktı. O yolda örnek olarak Thorstein Vebien, **The Limitation of Marginal Utility, Journal of Political Economy**, Vol. 17 (1909), s. 620 ve dev. Veblen'e göre, modern ekonomik hayatı anlamak için son iki yüzyılın teknoloik ilerlemesini tanımak şarttır. Marjinal **fayda** teorisi ise buna karşı tamamiyle alâkasızdır. Aynı konu üzerine A. Amonn, a.g.e. s. 365; ve ayrıca J.J. Spengler, **The Marginal Revolution and Concern with Economic Growth** (History of Political Economy, zikredilen cilt ve tarih, s. 469 ve dev. ve özellikle s. 477.

26) Konunun bu yönü ile ilgili olarak Paul M. Sweezy, **Toward a Critique of Economics**, Monthly Review, January 1970.

deyi aralayıp gerilerine bakıldığı zaman tüketicinin de arkasında gölge olarak kapitalist iş adamının yattığı özden kaçmaz. Kılı kırk yaran bir faydacılık hesabı çeşitli kullanımlar marjinal faydaları birbirine denk getirecek şekilde kaynak dağıtımı aslında kapitalist müteşebbisin rasyonel - hesapçı davranışından başka şeyler değildir. Biri için kâr maksimizasyonu (azamîleştirilmesi) ne ise öbürü için fayda maksimizasyonu ne fazla ne eksik aynı şeydir. Ruh ve kafa yapısı ile birini diğerinden ayırt etmemize yardımcı olacak en küçük bir çizgiye rastlamıyoruz. Neo-klasik okulun *tüketici* insanı da hedonist - rasyonel hesap mantığı içinde tipik *müteşebbis* çizgilerini sürdürüyor. Neo-klasik iktisat, canlı insana ve onun iç dünyasına yönelir görünmekle beraber, hakikatta yaptığı iş -iddia oraya varıyor- tip olarak *kapitalist müteşebbisi evrenselleştirmekten* ibarettir (27). Belki yüzde yüz haksız değil, fakat eksik bir iddia! İşi yalnız bir tarafından, müteşebbis açısından almamak lâzımdır. Marjinalizm aslında ister üretici, ister tüketici olsun hepsini çepçevre kuşatan rasyonel bir hareket ve davranış modeline dayanır, oradan kaynaklanır. Çizilen model, *Meek*'in de açıkça söylediği gibi (28), *Max Weber* modelinin tıpatıp aynıdır (*Marx*'inkine de pek ters olmamak üzere): Gelenekçiliğin çoktan gerilerde kaldığı, iliklerine kadar soğuk bir hesapçılık ve rasyonalizm dünyasına batmış çıkmış [*Marx* daha kısasını söyler: *«yabancılaşmış»* bir sivilizasyon (medeniyet)!] *Marx* da, *Max Weber* de bu dünyayı açıklamanın peşindeler! Marjinalizmin de, çok geniş sınırları içinde, diğerleri ile aynı somut tabanı paylaştığını söylemekte sakınca yoktur.

Buraya kadarı sanırız yeterince açıktır. Çağımızın *bilgi sosyolojisi* gözüyle bakınca, herhangi bir teorik modeli tabanda somut bir toplum gerçeği üstüne oturtmak, arada hiç değilse bir *stil beraberliğinden* bahsetmek ne kadar mümkünse, neo-klasik - marjinalist okul ile kapitalist yaşama tertibi arasında bir uyumdan söz açmak da ne fazla ne eksik o kadar mümkündür.

Ancak, bütün bunlar neo-klasik teoriyi, basit bir uyum ve stil beraberliğinin ötesinde, *kapitalizmin düpedüz savunmasını üstlenmiş bir ideoloji* halinde görme ve göstermeye hak kazandırır mı? Bizce meselenin can alıcı noktası buradadır.

Marjinalizmin tabandan somut bir gerçeğe -kapitalist toplum düzenine- dayalı olduğunu söylemekle, onun aynı zamanda hizmetine koşulmuş ve savunmasını üstüne almış bir ideoloji olduğunu söylemek arasında uzun bir me-

---

27) Bu nokta marksist yazarların eskiden beri neo-klasik teoriye yönelttikleri tenkitler arasında yer almıştır. Son örneklerinden biri olarak W. Hofmann, **Das Elend der Nationalökonomie (Unliversitaet, İdeologie, Geselleschaft - Beitraege zur Wissenschaftssoziologie** içinde, s. 117 ve dev., edition suhrkamp, 1969). Marksist yazarların bu yoldaki görüşleri üzerine kısa ve özlü olarak J.A. Schumpeter, **Epochen der Dogmen und Methodengeschichte (Grundriss der Sozialükonomik** içinde, **I. Abteilung**, s. 118, 1924. İngilizce çevirisi, **Economic Doctrin and Method**, s. 190 ve dev. London 1957).

28) R.L. Meek, **Marginalism and Marxism**, a.g. Dergide, s. 506.

safe vardır. Birine evet denilmekle öbürüne de öyledir denilmiş olacağı zannedilmemelidir.

İdeolojiyi silah olarak kullanmakta temkinli olmayı elden bırakmayanların sayısı çağdaş marksistler arasında eskiye göre artmış görünür. Bununla beraber, marjinalizmi kapitalist üretim tarzının ideolojik bir yansıması ve bir bakıma savunma aracı olarak görmekte ayak direyenlerin dün olduğu kadar bugün de azımsanmayacak bir yekûna vardıkları inkâr edilemez. *Marx*'ın klasikler-sonrası iktisatçılara alerjisi günümüz marksistlerinde daha çok neo-klasik okula çevrilmiş görünüyor. Bu çevrilme ile beraber *«vülger-ekonomi»* de hedefini değiştirmiştir. *«Vülger»* olan artık neo-klasik iktisattır. O kadar ki, *«vülger-ekonomi»* ve neo-klasik iktisat eş anlamda ve biri rahatlıkla öbürünün yerine kullanılabilecek terimler halini almıştır (29). Neo-klasik iktisat, bazılarınca, can çekişmekte olan kapitalizmin *«sosyalizme cevap olarak söyleyebileceği son söz!» (Hilferding)* veya üretim sürecinden ilişiğini keserek sadece *tüketici ve rantiye haline gelmiş burjuva*'nın ideolojisidir *(Bucharin, The Economic Theory of the Loisure Class)*.

Neo-klasik iktisada ve iktisatçılara ideoloji damgasını vurmak, anlaşılıyor ki, yalnız bugünün harcı ve buluşu değildir. Günümüze gelinceye kadar ağızlarda bir hayli çiğnenmiş durmuştur. Aslında beğenmediği bir fikre başı sıkıştıkça ideoloji deyip sırt çevirmek politika çekişmelerinde olağan sayılır. Fakat yakıştırmanın haklı olup olmadığı ayrı bir konudur. Şu veya bu görüşe ideoloji damgasını vurmanın, gerçekten etkili olacaksa, nerelerde ve nereye kadar geçerli olabileceğini, sınırlarını dikkatle belirlemek gerekir. O hususta daha önce vardığımız sonucu, sırası gelmişken, bir kere daha hatırlatmakta yarar vardır: Yaşanan gerçek zaman zaman bir takım ilgi ve ilişkileri kaçınılmaz olarak dikkatimiz önüne seriyor. Bunların bir bir üzerine eğilinecek ve çözümleri aranacak. Oraya kadarı normal; ve ideoloji ile bir alıp vereceği de yok! Problem veya vaka beyin katlarımıza aktarıldıktan sonra kendi mantığından aldığı itici kuvvetle ve kümülatif bir birikim halinde yolunu ve yönünü kendi tayin ediyorsa ve ettiği sürece ortada yine mesele yoktur. Ancak dış etken *«analiz-öncesi»*'nde kalmayıp konunun analiz halinde iç yoğruluşuna dahi kumanda etmeye başladığı anda ve o noktadan öteye ideolojiden söz etmenin zamanı gelmiş sayılır.

Bütün mesele, o halde, gerideki pratik ilginin analiz sırasında da sürüp sürmediğini açıklamaktan ibarettir.

Aldığımız ölçülere göre, neo-klasik doktrini ve özellikle marjinalizmi kapitalist üretim ilişkisinin ideolojik yansıması olarak görmek ve göstermek için olup bitenleri haddinden çok fazla zorlamak gerekeceği ortadadır. Marjinalizmin boydan boya rasyonelleşmiş bir hesap ve mantık temeline dayalı olduğu,

---

29) Bob Rowthorn, **Die neoklassische Volkwirtschaftslehre und ihre Kritiker - Eine marxistische Beurteilung** (Seminar: Politische Ekonomie) içinde, s. 236 ve dev., edition suhrkamp 1973).

tipik temsilcisini kapitalist iş adamında bulduğu elbette toptan ve gözü kapalı reddedilebilir bir iddia değildir. Fakat değildir derken bütün bir doktrini, bu kez tam aksi yönde, kapitalist düzenin hizmetine koşulmuş saymayı haklı çıkaracak sebepler bulmak da kolay olmayacaktır. Karmaşık bir vakayı heterogen unsurlarından soyup ayıklayıp olayı öz vasıf ve niyetlikleri ile göz önüne sergilemek araştırıcının hemen her konuda baş vurduğu bir usuldür. Hal böyle iken bir tek marjinalist okulu fayda ve kâr hesabına böylesine ağırlık veriyor diye belli bir düzenin hizmetinde saymak insafsızlık olur. *Walras* biçimi bir denge analizi her şeyin belli bir seviyede yerli yerini bulup durulacağını açıklamayı hedef tutuyorsa, bunu rekabet serbestliğinin pürüssüz işleyişine övgü ve hayranlık şeklinde yorumlamakta acele etmemelidir. Smith-vâri bir denge analizinde, ölçüyü biraz da zorlayarak, «kimin hayrına ve çıkarına?» hesabını yürütmeyi pek alâ düşünebiliriz. Neo-klasik okulu, tamamiyle kapalı ve soyut denge fikri ve analizi ortada durup dururken, şu veya bu çıkar grupunun ya da emperyalist güçlerin kiralık ajanı saymak için insaf ölçüsü diye bir şey tanımamak gerekir. Neo-klasik teori denge analizi ile kapalı, içe dönük karakterini başından sonuna kadar korumuş, sürdürmüştür. O konuda düşündüklerimizi epey bir zaman önce başka bir çalışmamızda aşağıdaki satırlarla açıklamıştık:

> **«Denge kavramını işe yarar bir tahlil âleti olarak korumak için, 19. yüzyıl sonlarında neo-klasik ve özellikle marjinalist okulun (Menger, Walras ve diğerleri) denediği yol bir bakıma mantıkî idi. İktisadi denge, onlarca olayların dış yüzüne, yani pratiğine bakan bir norm ve iddia olmaktan ziyade, aralarındaki bağlantıyı ince ayrımları ile görmek için iktisatçının zihnen tasarladığı kapalı, içe dönük bir münasebetler sistemi olarak mânalandırılabilirdi. Bir a, b, c unsurları, aralarındaki fonksiyonel bağlantı icabı, biri diğerini çekerek, nasıl bir denge noktasına doğru yol almış ve orada durulmuş olabilir? Çözülmek istenen mesele budur. Sözü edilen denkleşme ve durulma gerçekte tutar veya tutmaz; işler veya işlemez. Orası ayrı bir mesele! Mühim olan, sistemin mantıkî örgüsünü içinde basit unsurların birbirine bağlanışını (interdapendence) izleyebilmekten ibarettir»** (30).

Aradan geçen yıllar bu düşüncemizi değiştirmedi, bilakis daha da perçinlendi. Neo-klasik teoriyi, inancımız odur ki, başlangıç noktasında dahi değişik ortak şartlarından esinlendiği pek kolay söylenemeyeceği gibi tahlil ve muha-

30) **Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme**, s. 10, 5. baskı. Yukardaki satırları yazdıktan epey bir zaman sonra Walras'ın **«Elements de l'économie politique pure»** kitabından aşağıya aktarılan sözleri okuduğum zaman görüşlerimde haksız olmadığımı anladım: **«... Salt bilim bakımından bize gereken ve şimdiye kadar yaptığımız serbest rekabeti bir veri veya daha doğrusu bir hipotez olarak kabul etmektir. Böyle bir kavram bize şimdilik yettiğinden, bunun gerçek hayatta olup olmadığını pek araştırmamaktayız. İşte ancak bu ışık altında serbest rekabetin bünyesi, sebepleri ve yargıları incelenmiştir»** (zikredildiği yer: S. Divitçioğlu, **Mikro-İktisat**, s. 7, İstanbul 1971).

keme tarafı ile de maddi-politik tabana oturtmak için hayal gücünü adam akıllı zorlamak gerekecektir. Esasında, günümüzün ciddi ve aklı başında marksistlerinden bir kısmı bu tür zorlamaları çoktan gerilerde bırakmışlardır. En doğrusunu, zannederim, yine *Schumpeter* söylemiş olmalıdır:

> «Sosyalist iktisatçıların sayıları gitgide artan bir bölümü vardır ki —aslında bir kısmı politik yönü ile adam akıllı radikal, fakat hepsi de politik anlamı ile revizyonist veya 'laborist' değil— Marx karşısında saygılı tavırlarını eskisi gibi sürdürmekle beraber Marx'ın pür iktisat teorisinin artık gününü doldurmuş olduğunu anlamaya başlamışlardır. Marksizm onlar için bir iyman!.. Fakat pür iktisadi konularda marksist olmayanlar gibi konuşuyorlar. İktisat teorisinin nihayet bir düşünce tekniğinden ibaret olduğu ve o haliyle tarafsız (neutral) bir yapıya sahip olduğu hakikatı onlarca da anlaşılmış ve yine onlarca marksist kavgayı sürdürmenin veya marjinal fayda teorisine karşı mücadele vermenin sosyalizme bir yarar sağlamayacağı açık seçik görülmüş.. Nihayet hiç bir tekniğin eskiyip gününü doldurmaktan kurtulamayacağının ve yıpranmış araçlara sarılıp kalmakla sosyalizm davasını savunmada çok şeyler kaybedileceğinin farkındadırlar» (31).

Çağdaş marksist iktisatçıların, hiç değilse önemli bir bölümü ile, neoklasik iktisada karşı eski alerjilerini büyük ölçüde yitirdikleri anlaşılıyor. Hemen her şeyin altında olduğu gibi marjinalizmin altında da kapitalist üretim ilişkilerinin saklı olduğu düşüncesi bir çokları üzerinde eski çekiciliğini kaybetmişe benziyor. Marjinalizm de onlar için gerektiği yerde pek âlâ değerlendirilebilecek bir düşünce tekniği! Amaç değil elbette; fakat işe yarar bir araç ve o haliyle de tamamiyle *nötr*! (32).

---

31) **History of Economic Analysis**, s. 383 ve dev.

32) Macar marksist iktisatçı ve plancısı J. **Kornai** da aynı görüşü paylaşır. Neo-klasik denge teorisi, ona göre, burjuva niteliğinde olmayıp politik açıdan tamamiyle **nötr**'dür (T.W. Hutchison'un «**Cambridge Version of History of Economics**» yazısında zikrediliyor, a.g.e. s. 67, dn. 1). Neo-klasik teoriye politik bir kılıf geçirmekte fazla ileri gidilemeyeceğini **Meek**'in kendisi de açıkça kabul eder (**Economics and İdeology and other Essays**, s. 207 ve dev. London 1967). Gerçekten de, azalan marjinal fayda kavramından kayıtsızlık eğrilerine geçiş politik olarak hangi ideolojiye bağlanabilir? **Meek** de açıkça teslim eder ki, bir **Hicks**'in **Value and Capital**'ini tekelci kapitalizmi savunma yolunda ideolojik bir araç olarak görmek aklı başında hiç bir marksist yazarın hatırından geçmez (**Walras**'ı, **Böhm-Bawerk**'i ve **Marshall**'i ile bütün bir neo-klasik okulu kapitalizmin emperyalist çağı ürünü sayanlarımız ne derler bilmem). Meek bütün bunlara rağmen, yine de ortodoks marksizm ile ilişiğini koparmış görünmemek için, doktrin akım ve değişimlerinin arkasında dar ve teknik anlamıyla politik bir etkileme söz konusu olmasa bile geniş anlamıyla politik havanın yine de etkisini kabul etmek gerekeceğini belirtir. Ancak bu uzak ve genel etkilemenin ne demek olduğu hakkında doyurucu bir açıklama bulmak mümkün değildir. **E. Kauder**'in «**Intellectual and Political Roots of the Older Austrian School**» (**Zeitschrift für Nationalökonomie** 1957, s. 419 ve dev.) başlıklı makalesine rastladığım zaman bayağı heyecanlandığımı hatırlarım. Sorunun açık cevabını belki orada bulacaktım. Fakat

Olup bitenlere bakınca, neo-klasik teori ve tahlil âletleri karşısında marksizmin bugün hücum halinden çok savunma durumunda olduğu, hatta su yüzünde kalabilmenin mücadelesini verdiği gözden kaçmıyor. Marjinalizm ki, bugün hangi kanatta olursa olsun iktisatçının ortak dili ve orta malı; hatta Schumpeter'e göre Sovyet yazarları dahi değişik bir ambalaj içinde kaçak gümrük malı olarak hudutlarından içeri almanın telâşı içindeler! (33) Ve bir çokları açık bir yenilgiyi kabullenmektense *emek-değer teorisini*, Marx'çı görüşün o bir kaç temel direklerinden birini dahi, gözünün yaşına bakmadan «marksizmin vaz geçilmez unsuru değil ki!» diyerek kaldırıp atmakta tereddüt göstermiyor (34). İşin tuhafı, yıllarca evvel *Schumpeter* dahi belki de *Marx*'a sempatik bir çıkış gayreti ile *tarihî maddeciliğin* bile hiç değilse bilinen şekli ile *Marx* doktrinin vaz geçilmez unsurlarından sayılamayacağını, hatta manevi faktörün etkisi ile *Max Weber* görüşüne dahi açık kapı bıraktığını ileri sürmüştü (35). Marksizmi ille de değişik şartlara uyduracağız diye bir yandan tarihi maddeciliği, öbür yandan emek-değer teorisini safra fazlası olarak birbiri peşinden attıkça belki realite ile kopan bağı bir yerde tutturmak mümkün olacak. Fakat elde avuçta kalana da —heyhat— marksizm denebilecekse!

Evet, sözü uzatmadan noktalayalım: Her görüş ve her teori için alın yazısı demek olan eskime gününü doldurma —o tabiat kanunu hükmündeki kader çizgisi— neo-kalisik teoriye karşı sert çıkışı da, anlaşılıyor ki, gününü doldurmuş bir mücadele taktiği olarak gerilerde bırakmış oluyor (36).

---

yazıyı okuyunca, bütün hikâyenin dönüp dolaşıp nihayet Avusturya - Macaristan'ın **Metternich** devri düzenli ve dengeli görünümü ile bir **Menger** doktrininin her şeyde uyum ve ahenkleşme gören yaklaşımı arasındaki paralelliğe gelip oturduğunu gördüm.

33) J. A. Scumpeter, a.g.e., s. 1158.

34) Marksist teorinin emek-değer teorisinden ayrı olarak düşünülüp düşünülemeyeceği son zamanlarda bizzat marksist yazarlar arasında uzun tartışmalara konu olmuştur. Başta **Lange** olmak üzere bir kısım neo-marksistlerin bilinen katı şekli ile emek-değer teorisine yüz çevirip marksist doktrini daha çok modern terimlerle açıklama yolunu tuttukları görülmektedir. Arada **Joan Robinson** gibi hatırı sayılır sempatizanları da vardır. **Robinson**, Marx'ın ileri sürdüğü gerekçelerden hiç birinin vaz geçilemez biçimde emek-değer teorisine bağlı sayılamayacağını iddia edecek kadar ileri gitmiştir. Konu etrafındaki tartışmalar üzerine daha fazla bilgi için Jacob S. Dreyer, **The Evolution of Marksist Attitudes toward Marginalist Techniques** (**History of Political Economy**, vol. 6, No. 1, s. 1974). Emil Kauder, **Austro - Marxism vs. Austro - Marginalism** (aynı dergi vol. 2, No. 2, s. 406, 1970).

35) J. A. Schumpeter, **Capitalism, Socialism and Democracy**, s. 11, 4. baskı, London 1954.

36) Buna rağmen neoklasik teoriye tepki dar anlamda Marxist sayılmayan ama kuvvetli ölçüde Marx sempatizanı olduğu bilinen bir kısım çağdaş iktisatçılarda da hala hükmünü sürdürür görünmektedir. **Mrs. Robinson «Ortodoks akademik iktisat Marx'ı ciddiye almayı reddetmekten dolayı büyük ölçüde fakirleş-**

Ama bizde? Gününü doldurmuş dediğimiz taktik, görünüşe bakılırsa, fikir dünyamızda ilk şiddeti ile esip savurmakta! Tıpkı engine açılmış bir geminin neden sonra kıyıyı döven dalgaları gibi! Bilim ve kültür dünyamızın kaderi olsa gerek: Her şey, yeserip boy verdiği tarafta gününü ve geçerliğini çoktan doldurup sönmeye yüz tuttuğu sırada, göz alıcı bir ambalaj içinde sürülmek şartiyle beri tarafta alıcı ve satıcısını bulmakta gecikmiyor.

Bir Kitap ve düşündürdükleri:

Marksist yazarların birinden öbürüne pek az değişen ortak yanları vardır. Kiminde olsa olsa daha belirgin, kiminde daha yumuşak, fakat hepsinde de dikkati çekecek olan ortak vasıflardır bunlar. En başta ve hepsinin üstünde: Marksizm. *«bilimsellik»*le iman ve itikat karışımından meydana gelen bir bütün olarak kendini tanıtır. Karmaşık gövde içinde birinin nereye kadar uzadığını, öbürünün nereden başladığını kestirmek her zaman kolay değil, bazan hatta imkânsızdır. Bir tarihi maddecilik, düşünmeli ki, *«bilimsel»* görünüşü ile beraber, en ufak çizgisine ters düşmeye izin verilmeyen bir iman ve akide halinsunulmuştur. Her din gibi marksizm de çevreden katıksız iman, ikrar ve teslimiyet bekler. *Marx* öyledir demişse siz de mutlaka öyledir diyeceksiniz! Yalnız *Marx* değil, aşağı yukarı her marksist kendi boyunda, karşısındakinden tam iman ve teslimiyet isteyen bir sabırsız, yerine göre dediği dedik bir fanatisttir. Filan teori veya okul ömrünü doldurmuştur, falanın bilimsel olmadığı kabul edilmiştir dediği zaman, sizden de aynı şeylerin —altını üstünü fazla kurcalamadan— tekrarını bekleyen bir hali vardır. Tuttuğu çizgiden en önemsiz sapma, inançsızlık belirtisi olarak, öfke ve hırçınlığını kamçılamaya yeter. Bir başka marksistin ak dediğine,değil kara demek, yeterince ak dememenin bile insanı ne hale getirdiğini marksist yazarlarımız herkesten daha iyi bilirler (37). Önce telkin, arkadan öfke, hırçınlık ve yıldırı! Birinin tükendiği yerde söz sırası ikincinin! Her ikisinin peşpeşe sıralanışını marksizmin «bilimsel» mahsul-

---

miştir» diyor. (İ. Ü. İktisat Fakültesi Mezunlar Cemiyeti yayın organı **İktisat Dergisi** için özel olarak kaleme aldığı «Analitik Bir Sistem Olarak Emek-Değer Kuramı» başlıklı yazısı, Nisan 1978, sayı 166, s. 18). Aslında sayın profesöre, ortodoks dediği neoklasik iktisadı ciddiye almıyan Marxistlerimizin nasıl bir çoraklık içinde yüzdükleri sorulsa elbette daha manalı olurdu.

37) Suçlama, öfke ve hırçınlık esasında marksizmin karakter çizgilerinden biridir. Nereye kadar uzanacağı suçlayanın mizacına, argo bulma ve yaratmadaki yeteneğine göre değişen bir çizgi. haddini bildirme, yıldırma ve giderek bir tahrip dalgası! **Frank H. Knight** coşkulu, romantik bir tahripçilik **(destructionism)** güdüsü diyor buna: Önce baş düşmanı burjuvaziyi ve onun kiralık veya satılık ajanı sayılan burjuva iktisatçılarını hedef almakla başlar; orada tahrip edebildiğini ettikten sonra bu kez -asıl önemli nokta- içe dönük bir hareket halinde öz elemanlarına tahribe yönelir. Yönetici takımından aydın **(intelligentsia)** kesimine kadar boşluk bırakmayan tahrip çarkı bir yerde elemanlarını tüketinceye veya kendi tükenip duruluncaya kadar hükmünü sürdürür (F. H. Knight, **Freedom and Reform - Essays in Economics and Social Philosophy**, s. 98, New York 1947).

lerinde de açıkça görebiliyoruz: En babayiğitleri, bir sıra soyut ifade ve sembollerle geride bir yığın suçlama argosunun bir araya getirilip paketlenmesinden ibaret! Baştakilerle gözünüz ve gönlünüzü oyaladığınız sürece mesele yoktur. Ancak soyut ifade ve sembollerin sihrini tükettiği yerden öteye yarım kalmış işi yürütme ve tamamlamayı bu defa argo donatımı üstüne alır: Bunca çabadan sonra halâ adapte olamayanlar veya dörtköşe *«bilimsel»* kalıplara yeterince ısınmıyanlar kalmışsa, hepsinin bir kalemde hesabını görecek bir donatım şenliğinin zamanı gelmiş demektir. Eskilerin «kırk katır mı kırk satır mı!» misali tepeden tırnağa bir donatım ki, en gözde ve zirvede olanlara bile hayat hakkı tanımadığını sırası gelince göreceğiz.

Marksist yazarların çoğunda ifade ve üslup hırçınlığını, derindeki sebepleri ile göz önüne alınca, bir ölçüde yine de haklı bulmamak elde değildir. Giriştikleri iş ve göğüsleyecekleri zorluk gerçekten normal bir kafanın kaldıracağı yükü kat kat aşar. Konunun ağırlığı ve karmaşıklığı bir yana, bir taraftan dışardakilere lâf yetiştirilecek, bir yandan da içerdekilere —asıl belâlı olanlara— dert anlatılacak! Bir çeşit korunma insiyakı, arada harcanmamak çabası dil ve üslup tarafına da ister istemez alışılmışın üstünde bir hırçınlık getirecektir.

Profesör *Sencer Divitçioğlu*'nun son çıkan *«Değer ve Bölüşüm»* (38) kitabını elime aldığım zaman hızla kafamın içinden geçen bunlar oldu. Aynı şeyleri orada da bulacakmı idim?

Yukarda açıklamaya çalıştığım özelliklerin gerçi marksist yazarlarımız için pek az değişen ortak vasıflar olduğunu biliyordum. Öyle olmakla beraber, *«Değer ve Bölüşüm»*ün okuyanı bu dar ve kısır çenberin dışına çekip çıkaracağından ümitli idim. Ümitli oluşum pek temelsiz sayılmazdı. *Sencer Divitçioğlu* öteden beri takdir ettiğim vasıf ve meziyetlere sahip bir araştırmacı idi. Her şeyden önce, işin kolayına hiç bir zaman iltifat etmemişti. Günlük gazetelerde sık sık adını duyurarak ucuz şöhret yolunu seçmemişti. Güç ve ağır olana tutkusu, perdeyi bir yanından sıyırıp arkasını görme ve gösterme çabası —velev arkada çorak bir boşluktan başka görülecek bir şey olmadığı bir adım ötede ortaya çıkacak olsun— gözden kaçmıyordu. İlim yapmak da biraz bu değilmiydi? Başkalarının çoktan dönüp dolandığı bir alanda kendisi de tur atıp volta vuracak yerde az bilinen bir konuya cesaretle atılmak.. *«Asya Üretim Tarzı»*nın yazarı *Divitçioğlu* gözümde bu idi. Dahası var: El attığı konuda yol alınamayacağını anladığı an durmasını biliyor; yayınlanan çalışmalarındaki hataları, kimse farkında değilken, açık yürekle sayıp döküyor, «yanılmışım» diyebiliyordu. Son kitabının Önsöz'ünü üstelik *«bilimin laubaliliğe tahammülü olmadığını da biliyorum»* diyerek bağlaması da ümit verici idi. Nihayet, diyordum, nihayet okuyucusunu da yardımcılarını da batıdaki marksist bilim adamlarının o gerçekten dengeli, ağırbaşlı çizgisine kavuşturacak bir yazı ve ifade üslubunu karşımda bulacaktım. Kitabın ayrıca irili ufaklı, büyüklü «Küçük»lü mark-

38) Sencer Divitçioğlu, **Değer ve Bölüşüm - Marxist İktisat ve Cambridge Okulu**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi yayını, İstanbul 1976.

sistlerin saldırılarını üzerine çekmesi bütün bu ihtimallere ağırlık kazandırıyordu.

Evet ümitli olmak için bütün sebepler vardı. Fakat galiba arada atladığım bir nokta kalıyordu: Ümit ve hayal ile gerçek her zaman aynı yolun yolcusu değillerdi. Sahifeleri çevirdikçe bunu daha iyi anlayacaktım.

«Değer ve Bölüşüm» daha önceki bir incelemenin genişletilmesi ile vücut bulmuş: *«Bayağı İktisat, Cambridge Okulu ve Marksizm»* (*Birikim*, sayı 5, Temmuz 1975). Önünde bir *«Lenin Kutlaması»*, arkasında *«Şanlı 16 Haziran»* destanı.. İkisi ortasına gelip kurulan yazı, anlaşılıyor ki, sonradan genişletilmiş haliyle *«Birikim»*den *«Bölüşüm»*e terfi etmiş! Bir kaç rötuşla beraber espri, cümle yapısı iki tarafta da aynı! *Birikim*'deki yazıyı ve sonraki kitabı gözden geçiren okuyucu ortada bir *«bayağı iktisat»* sözünün dönüp durduğunu görecek ve her halde neyin nesi olduğunu öğrenmek isteyecektir. *«Bayağı iktisat»* —hemen söyleyelim— *Marx*'ın klasikler-sonrası için uydurduğu *«vülger ekonomi»*nin karşılığı olarak neo-klasikler, daha doğrusu onların da devamı olan neo-neo-klasik iktisatcılar (mevlâ üçüncü kuşaktan esirgeye) için kullanılıyor. Bununla kitabın yöneldiği boy hedefi de net ve kesin olarak belirlenmiş olmaktadır: *«Kapitalist üretim tarzının (emperyalist dönemde) ideolojisinin ürettiği neo-klasik teori!»* Ve daha da açık olarak:

«Bu kitap, esas itibariyle, yıpranmış bir egemen ideolojinin kapitalizmin, yarattığı neo-(neo) klasik iktisat teorisine bir tepki olarak yazılmıştır.»

Hareket noktası, beğenelim beğenmeyelim, bu! *Divitçioğlu* ta başında belli bir okula karşı çıkmaya karar vermiştir. Ama neden dolayı? Sözü edilen okul şu veya bu düşüncede ağır bir mantık hatasına kapılmış, falan veya filan sonuçta gerçeğe temamiyle ters düşmüştür de onun için değil; onlar varsa arkadan geledursun! Hayır, apaçık ve dosdoğru: *«Yıpranmış bir egemen ideolojinin, kapitalizmin yarattığı»* bir düşünce türü olduğu için! Teoriyi yere vurmak için başka sebep aramaya gerek yok! Bu kadarı dahi onu can evinden vurulacak bir boy hedefi yapmaya yeter de artar. Bu nokta üzerine elbette söyleyeceklerimiz olacaktır. Ama onları şimdilik biraz ileriye bırakarak yine kitabın çıkış noktası üzerinde durabiliriz. Hedef seçimi —ilk göze çarpan nokta bu— bilimsel ve analitik olmaktan çok ideolojiktir. Bunu *Divitçioğlu*'nun kendi de saklamıyor: *«Şimdi, zikrettiğim yazarlara bakarak bu önsözden, benim ideolojik-yanlı olduğumu söyleyeceksiniz. Bu doğrudur»*. Ve arkasından ilâve eder: *«Peki ama ,ideolojik-yanlı olmak kötü bir şeymidir?»* Sorunun cevabı, ona göre, ideolojiden ne anlaşıldığına bağlı. Kendi anlayışı şöyle: *«İdeoloji, toplumda maddi-nesnel (İktisat) koşul ve ilişkilerin doğurduğu sınıfsal ortak duygulardır (aksini savunmak ne a priori ne de a posteriori mümkündür)»*. Peşine o kadar, talihsiz (ve de tam marksistçe: katı ve dörtköşe!) cümle takılmamış olsa pek alâ derli toplu bir tarif! Gerçi çağdaş çizginin bir hayli gerilerinde: Bugünün sosyologları ideolojiyi, daha önce de açıkladığımız gibi, yalnız *«maddî nesnel koşullar»*a ve yalnız *«sınıfsal»* temele oturtmakla kalmıyor; hangi türden olursa olsun yaşanan somut gerçeğe bağlı ve dayalı olarak inceliyorlar. Evet, özür dileyerek söyleyelim: Aksini savunmak *a priori* olarak da, *a posteriori* olarak

da mümkündür (başka her bahiste olduğu gibi). Fakat ne olursa olsun, seçilen ölçü yine de bir ölçüdür ve saygı ile karşılanmak lâzımdır. Bizi burada işin o tarafı değil, seçilen çizginin tutarlı olarak sonuna kadar izlenmesinden çıkacak sonuçlar ilgilendirecektir.

Divitçioğlu'na göre, ideolojinin odak noktası *«sınıfsal ortak duygular»*dır. Kendi de ideolojik-yanlı olduğunu inkâr etmediğine göre incelemelerinde *«maddî - nesnel koşul ve ilişkilerin doğurduğu sınıfsal ortak duygular»*dan hareket ettiğini ve edeceğini kabul ediyor demektir. Doğruluk ve eğrilik ölçülerimiz de buna göre, kaçınılmaz olarak, sınıf tabanına oturtulmuş olacaktır. Kim hangi sınıftan yana? Netekim *Divitçioğlu*'nun neo-klasik okula karşı oluşu kendi sözleri ile, bu okulun kapitalist üretim ilişkilerinin yarattığı bir egemen ideoloji olmasındandır. Marksist teoriye inancı da yine ideolojik-yanlı olarak o teorinin belli bir sınıf anlayışını (devrim güçlerin *«sınıfsal ortak duygular»*ını) yansıtmasından ileri gelmiş olmalıdır. Evet, marksist gözle —hangi açıdan bakılırsa bakılsın— iktisat bilimini sınıf tabanından koparıp soyut halde ve tek başına düşünmek imkânsızdır. Aslına bakılırsa *«bilim bilim için yapılmaz, bilim sınıf için yapılır*! (39)» dedi diye tek bir *Dr. Küçük*'e yüklenmek bir yerde haksızlık oluyor. Yukarda anlatılanlar da onunkinden bir karış geridedir denemez. Manzara ikisinde de aynıdır: Sınıf sınıf bölünmüş, parsellenmiş bir fikir ve bilim dünyası! Bizden olanların ve olmayanların karşı karşıya dizildiği bir dünya! Aslında belki burjuva iktisatçısının yaptığı da bal gibi taraf tutup üstüne «bilim öyle diyor» kılıfını geçirmekten başka nedir ki diyenler çıkabilir. Hem ideolojik-yanlı olmak gerçekten alınyazımız ise oyunu gizli kapaklı sürdürmenin âlemi ne? *Divitçioğlu*'nun seçtiği yol o bakımdan ilk görünüşü ile olsun daha dürüst ve tutarlıdır: İdeolojiyi hep karşı tarafın boynuna dolayıp kendilerini *«bilimsel»* çizgide görmek ve göstermek istiyen ortodoks marksistler karşısında *«bana ideolojik-yanlı diyeceksiniz: doğrudur. Ben öyleyim!»* diyebilmenin her halde ışık ve ümit verici bir tarafı olmalıdır.

Fakat hayır! Bu ümit ışığının fazla sürdüğünü zannetmemeliyiz. Yazar yukarıdaki sözlerinden —çok değil, iki sahifa— sonra birden duralıyor. Evet, ideolojik-yanlı olmayı yine de reddedecek değildir. Fakat hemen ilâve etmekte de gecikmiyor: *Bilimsel olarak yanlışlığı «kanıtlanmış» bir okula (neo-klasik iktisada) karşı mücadeleyi ideolojik düzeyde sürdürmek için bir sebep yoktur.* Temelden yanlış olan bir görüş —öyle anlaşılıyor— ancak kaldırılır atılır. *«Yazarın ideolojiyi seçişi ancak Cambridge Okulu ile Marxist Okul arasından birini yeğlemesi halinde ortaya çıkabilir»* (Önsöz).

Sonuç gerçekten şaşırtıcıdır: İdeolojik-yanlı olmayı kavganın kolay tarafına (Cambridge ve marksist okulların karşılaştırılmasına) bırakıp asıl altedilmek istenen tarafın *«bilimsel olarak yanlış olduğu kabul edilmiştir!»* deyip yüzüne kapıyı örtüvermek! Gerisi yıllanmış taktik: Karşı taraf mutlak ve inkâr edilemez

39) Yalçın Küçük, «Bilimlerin Sonu ve Bilimin Doğuşu», Yurt ve Dünya, Mayıs 1977, s. 559.

biçimde yanlış; tek doğru ve *«bilimsel»* olan marksist okul! Anlayacağınız: Önce bir kav alevi; arkasından alışılmışa dönüş! Şu okul, bu okul;orası her ne ise! Fakat okuyanı olsun hafife almanın bir yerde haddi ve hududu olmamalıydı?

İdeoloji bahsine —fırsat buldukça tekrar dönmek üzere— ara verip sözü *«Değer ve Bölüşüm»*ün temelinde yatan üçlü ayırıma getirelim. Daha önceki makalede ayrı ayrı adları söylenen üç bölüm: *Bayağı iktisat, Cambridge Okulu ve Marksizm*! *«Değer ve Bölüşüm»*ün önsözündeki motto'da adı geçen *«pembe kollu Zeus-kızı üç güzel»* her halde bunlar olmalı. Kitabın başlığına gerçi yalnız son ikisinin *(Cambridge Okulu* ile *Marksizm'*in) adları lâyık görülmüş, ilki ise artık kapak kızı olmaktan çıkarılmış, iyi de edilmiş! Arkasından hem söylemediğini bırakma, hem de diğer iki *«pembe kollu Zeus kızı»* ile bir kürsüye çıkar. Öbürlerine en azından ayıp olurdu elbette!

«Değer ve Bölüşüm», aslına bakılırsa, başından sonuna kadar —eski deyimle— bir mücazat ve tevzii mükâfat töreninin icra edileceği meydan; ve bizler o törenin davetli davetsiz konukları (bir kısmımız da belki 25 lira duhuliyeli temaşacıları)! Trampete velveleleri altında bir taraftan apolet sökme, öbür tarafta kabaran göğüslere ikinci ve birinci dereceden liyakat madalyaları takma töreninin hep beraber tanıkları olacağız. Hepsinin mücazat ve mükâfat beratları da satır satır hazır. Önce cezalılar: *«Neo-klasiklerin bir kalıntısı olan Neo-neoklasik İktisat Okulu dönemini tamamlamış, temcit pilavı gibi tekrarladıkları kurguteorileri ile iktisat bilimine katkılarını tüketmişlerdir. Bundan dolayı da bayağı iktisat yapmaya başlamışlardır. Bu onlar için gerçekten abartılmış bir ad değildir»* (s. 9). Değildir zâhir; hatta suçları bir bir sayılıp dökülse azdır bile demek lâzım: Öyle ya *«bilimsel gerçekler karşısında iktisat bilimine imanı, kıssaları, mekano takımlarını, pelteleri ve şifalı otları getirenler onlardır»* (s. 9). Kafamız ilk anda epey karışmış olabilir; ama anlatılanlara bakılırsa adamların ortalığı bir hayli karıştırdıklarına şüphe yok! İkinci okul, *Robinson* ve *Sraffa*'nın başını çektikleri bilim kervanı: *«Neo-klasik okul karşısında sürekli gelişen Cambridge Okulu»* (s. 3). Üçüncüsüne gelince —lütfen önünüzü ilikleyin— *«kökeninin 18. yüzyılda olmasına rağmen, kendi dinamiği ile kendini aşıp yenileyebilen ve böylece çağdaş bilim niteliğini muhafaza eden Marxist Okuludur»* (s. 3).

Bilimsellik apolet söker gibi birinden koparılıp öbürüne takılabilir ve dilediğine bol keseden ihsan edilebilir bir nesne ise diyeceğimiz yok elbette. O takdirde herkes dilediğince rütbe sökmek ve isterse kendi eliyle göğsüne parlak madalyalar takmakta serbesttir. Fakat bütün bunların, havada ve boşta kalmayıp, ciddiye alınır bir tarafı olacaksa, o vakit de sormak ve öğrenmek hakkımız olmalıdır: Neye ve kime göre yanlış; kime ve hangi ölçüye göre *«bilimsel»*?

Neo-klasik okul için bir kaç satır, bazen bir kaç sahifa ara ile aşağı yukarı aynı sözlerin tekrarlandığını görüyoruz: *«Bilimsel olarak yanlışlığı kabul edilen bir okul»*, *«teorik geçerliğini yitirmiş»*, *«dönemini tamamlamış»*, *«bütün kıssaları ile (o da ne demekse) yanlış olduğu kanıtlanmış»*. Hepsi iyi hoş da, şu *«kabul eden»* veya *«kanıtlayan»* kim? Şayet bir *Divitçioğlu* oturup durduğu yerde

öyledir demekle öyle olduğu gözü kapalı kabul edilecekse veya aynı kafada üç beş kişi bir araya gelip *«Kabul edenler? Etmiyenler? Kabul edilmiştir»;* gibi bir usule baş vurulacaksa kimsenin bir diyeceği olmaz. Aslında her teori ve doktrin için şurası yanlış, burası hatalı demek olağandır. Fakat hepsinin yanlışları karşısında bir doğru tarafı, hiç değilse tartışılmaya değer bir yanı vardır. Hiç biri için *«dönemini tamamlamış», «bilime katkılarını tüketmiş», «bütün kısaları ile yanlışlığı kanıtlanmıştır»* denemez. Marksizmi reddedenlerin dahi —şayet öfke ve heyecan alaborası içinde ölçüyü taşırmamışlarsa— şuraya kadarına evet, şuradan öteye hayır, orası fazla şeklinde yol aldıkları görülür. Toptan, ayırımsız ve katı inkâr... Oradan öteye doğmacılık ve fanatizm başlıyor. İlk sahifalarda ak ve karayı ayıracak bir muhakemenin ortada kırıntısı yokken elde satır şunun hesabı tamam, bunun defteri dürülmüştür demenin hiç bir inandırıcı tarafı olmadığı gibi, o tür kesip biçmeler üzerine inşa edilen gövdeli ve gösterişli sonuçların da temelli bir yanı olacağına ihtimal vermek zordur.

Bir tarafı batırırken, *«çağdaş bilim niteliği»*ni öbür tarafa —marksist okula— armağan etmenin de hatıra getireceği türlü sorular vardır. Her şeyden önce armağanı alan kendileri. Ama veren? O da kendileri! Alışık olduğumuz değer ölçülerini ve anlayışını altüst eden bir davranış: Kendi göğsüne kendi eliyle en yüksek liyakat nişanını takmak. *«Bilimsellik»*den mi sual ediyorsunuz? O yalnız bizde, bizim cebimizdedir der gibi bir hal! Peki ama o vakit de kalkıp *«çağdaş niteliğini kim kaybetmiş de bir Nuti, Rowthorn ve (araya kendini de koymayı unutmaz elbette) bir Divitçioğlu bulmuş!»* diye sorsalar verilecek cevap ne olur? Aslında o meşhur *«bilimin laübaliliğe tahammülü yoktur!»* sözünün tam hatırlanacağı yer ve zamanmış ama elde olmayınca! Hakikat şu ki: Falan veya filan akım tükenmiştir, bundan böyle de vereceği bir şey kalmamıştır yollu bir kâhinlik veya yıldız falcılığı ile bugüne kadar ne bir okul alaşağı edilebilmiştir; ne de bir başkasının *«çağdaş bilim niteliği»*ni yakasına —hem de kendi eliyle— takıp şereflendiği görülmüştür.

Sırası gelmişken bir kaç cümle de şu meşhur *«bayağı iktisat»* üzerine! Tâbir, bilindiği gibi, *«Marx'ın* klasikler-sonrası için kullandığı *«vülger-ekonomi»* nin karşılığı! Burada neo-klasik iktisat ve özellikle onların izleyicileri *(Swan, Solow, Samuelson* v.b.) için kullanılıyor. *«Vülger»*, kelime olarak, sathi, derinliği olmayan demek; o haliyle de aşağılatıcı, hafife alıcı bir havası var. *Marx* tarafından da her halde öyle olduğu için seçilmiş olmalı. *«Vülger iktisatçılar»*, ona göre, *«üretim sistemini boyunduruk altına alan kapitalist üretim tarzının temsilcilerinin ilişkilerini, kavramlarını v.b. dile getirmekteler... ve bütün bunları doktriner bir görüntüye büründürmek isterken bunu yöneten zümre olan kapitalistlerin hesabına yapmaktadırlar». «Vülger iktisat»* genellikle klasikler dahil marksist olmayan iktisatçılar için kullanılan *«burjuva iktisadı»*nın tür olarak bir gömlek aşağısı! Klasikler, *Marx'a* göre, burjuvizinin üretim ilişkilerinin iç örgüsünü açıklamadaki hizmetleri ile ne de olsa bilimsel katkıları olan kişilerdir. *«Vülger iktisat»* ise, arkadan gelip klasiklerin vardıkları sonuçları daha da sulandıran sığ ve sathi iktisatçıları topluca ifade için kullanılmaktadır. Görünürde bir takım

ilişkiler varmış da onları açıklıyormuş gibi etraflarında dönüp dolanan, bilimsel ekonominin verdiği bilgi malzemesini en kaba tarafı ile biteviye çiğneyip duran ve aslında burjuvazinin o kendini beğenmiş dünya görüşünü ukalaca ve bilgiç bir edâ ile sistemleştirmekten, ebedî gerçeklermiş gibi ilân etmekten ötede başardıkları bir iş olmayan iktisatçılar! Hepsi ve hepsi *«vülger iktisat»* başlığı altında bir araya geliyor.

İşte çağdaş marksistlerin, *Marx*'dan alıp neo-klasik okula kaydırdıkları *«vülger iktisat»*ın aslı astarı bu! *Divitçioğlu*'nun Türkçeye aktarırken yaptığı ise, belki daha vurgulayıcı olmak için, *sathîliği bayağılığa* çevirmekten ibaret kalıyor. Evet, *«vülger iktisat»*dan *«bayağı iktisat»*a (40). İkisinin aynı şeyler olmadığını her halde uzun uzun açıklamaya gerek yoktur. İlkini taş çatlasa belli bir vekar çizgiden aşağıya indiremezsiniz. İkincisi öyle değil: dilediğiniz kadar aşağılamak mümkün. *«Vülger»*de, ne kadar zorlarsanız, bir hafife alma veya dudak bükmeden öteye geçemezsiniz. *«Bayağı»*da ise alta doğru bir sınır yoktur: istediğiniz çukura veya batağa daldırıp çıkarabilir, hatta kare'sini almayı düşünebilirsiniz *(«bayağının bayağısı»)*. Arada açıkça ikrar edilmemiş (çoğunlukla bilinç-altı) hedef şu: Başka türlü hızını alamadığımız kin ve öfkeye, ele hazır fırsat geçmişken ufak kelime kaydırmaları ile daha rahat bir boşalma imkânı sağlamak! Din ve mezhep kavgalarını bir nebze olsun tanıyanlara yabancı olmayan bir taktik bu: Dün olduğu gibi bugün de, gönlünden geçirdiği halde dilediğince söyleyemediğini (veya söylese ciddiye alınmayacağını bildiğini) süsleyip püsleyip üstün kişinin —peygamber de olabilir— dudakları arasına oturtup «öyle buyurdular!» havası içinde paketleyip rahatça sürmenin hesabı yürütülüyor olmalıdır. İslâm düşüncesinin yalan veya yakıştırma hadislerle dolup taşdığını bilmeyen kalmamıştır sanırız. Arkadan gelenlerin kelimelere tasarruftaki katılığı ve üslup hırçınlığı baştakilerden her halde kat kat fazla oluyor.

Bu katılık ve hırçınlığın ilk planda neo-klasik okulu hedef aldığını yukarda sebepleri ile açıkladık. Marksizmin tam tutunup yayılacağı beklenen yıllarda (1870'ler ve sonrası) güçlü bir akımın her şeyi altüst ettiğini görmenin kırıklığı ve öfkesi içe dönük, hareketsiz kalamazdı. *«Vülger»* demek bile artık yeterli değildi; mümkün olsa daha vurucu, vurgulayıcı ve aşağılayıcı bir kelime ile yeri değiştirilmeliydi. Batılı marksistler hâlâ *Marx* yadigârı *«vülger»*i (kendi dillerinde olmasa bile aynen) sürdürürlerken, kelimeyi kaşla göz arasında daha ağırı ve aşağılayıcısı ile el değiştirivermek hünerini bizimkiler göstermiştir. Öbürkiler yıl-

40) Aslında **«vülger»** şu veya bu dilin tekelinde olan bir kelime değildir. **Marx'ın** orijinal Almanca metninde olsun, İngilizce, Fransızca ve muhtemelen diğer dillerdeki çevirilerinde aynen kullanılmıştır. Terim Almancaya da yabancıdır. Esasında **Marx'ın**, Alman dilinin çok geniş ifade imkânlarına rağmen, bol yabancı terim ve deyim kullanma merakı vardır. O kadar ki, orijinal Almanca metinler sonunda yabancı kelimelerin Almanca karşılığını veren bir sözlük ilâvesi mutat hale gelmiştir. Aynı şey Türkçe için de düşünülebilirdi. **«Vülger»** kelimesini aynen alıp («vülgarizasyon»u zaten kullanıyoruz:) manasını açıklamak **«bayağı»**laştırmaktan hem daha bilimsel, hem de daha ağırbaşlı olurdu. Ama istenen ağırbaşlılık olmayınca!

lanmış klişeyi çiğneye dursun, kelimenin üstüne basa basa şöyle ağız tadıyle bir *«bayağı»* (ve sıkışırsa: bayağının bayağısı) diyebilmenin keyfini ve ferahlığını sürdürmek bizimkilerin tekelindedir.

*«Bayağı»*lığı getirip neo-klasik doktrinin alnına yamarken uzun bir ihanetin, adeta kan davasının nihayet ve nihayet öcünü almış insanların rahatlığını neredeyse yüzlerinde okumak mümkün olacaktır. *«Bayağı iktisat»*.. Hayır garipsemeyin; öyleleri için hiç de «abartılmış bir ad değildir» bu! *«Bayağı»* sayılmanın sebepleri daha önce açıklandı: Görünürde bilimsel, fakat gerçekte egemen sınıfın çıkarlarını haklı göstermeye yarayan bir takım ilkeleri ağızlarında biteviye çiğneyip durdukları, yahut —öyle diyor *Divitçioğlu*— «temcit pilâvı» gibi koyup kaldırdıkları için bayağı! Kapitalist sınıfın menfaatleri çizgisinden bir karış ayrılmadıkları için bayağı! Zaten bütün bir topluluğa konulan teşhis açık ve kesindir:

«Kapitalist üretim tarzının (emperyalist dönemde) egemen ideolojisinin yarattığı neo-klasik teori» (Önsöz)

Peki ama kimlerden kuruludur bu neo-klasik teori? Cevabı bir başka sahifada yine kendinden dinleyelim:

«Neo-klasikler deyimi ile hem Walras, Böhm-Bawerk, Pareto, Marshall, Wicksell gibi eskiler, hem de Samuelson, Solow, Swan ve Ferguson gibi neo-neoklasikleri kastediyoruz» (s. 159).

Ayrı bölümlerden alınan iki cümleyi alt alta oturtunca ortaya çıkacak sonucun tepemizden aşağı bir soğuk duş etkisi yapmaması mümkün değildir: Bütün bir topluluğa kapitalist üretim tarzının egemen ideolojisinin ürünü damgasını vurduktan sonra, o topluluk içinde sıralanan dev isimlerin, söz gelişi bir *Walras, Böhm-Bawerk* ve *Marshall*'in, kapitalist üretim tarzının emperyalist dönemde yoğurup yontup ortaya salıverdiği figür ve figüranlar haline getirildiği dikkatten kaçmamış olmalıdır. Yürütülen mantık dizisini şaşmadan sonuna kadar izleyen okuyucuda (hele -haksız değil elbette- hocanın ağzından çıkana gövdesiyle teslim olan saf ve inançlı cinsten ise) hayal kırıklığı ile karışık öfkeyi göz önüne getirebiliriz: Bunca zaman *Walras* diye göklere çıkarılan şöhretler meğer maddi altyapının üst basit birer yansımasından başka şeyler değilmiş! Gerçekler apaçık ortada, gözler önünde durup dururken burjuvazinin egemen ideolojisi basbayağı sahne figüranlarını bize meğer süsleyip püsleyip devler ve dehâlar olarak sürmenin -o pek sevdikleri deyimle: «yutturma»nın- kolayını bulmuş (marksist gözle ideolojiden beklenen de o değilmi?). Dehâ ve yaratıcı zekâ diye bir şeyden -*Marx* her halde bir istisna olmalı- söz etmenin de artık yeri ve manası kalmamıştır. Şimdiye kadar dehâ saydıklarımız kapitalist üretim tarzının emperyalist dönemde yarattığı ideolojinin yan ürünlerinden ibarettir (hepsi iyi hoş da şu kapitalizmin *emperyalist dönemi* ile -şayet o alışılmış ünlü tekerleme burada da ezbere tekrarlanıyor değilse- bir *Walras* veya *Marshall* ilişkisini hayal gücümü ne kadar zorladıysem bir türlü oluşturup yerine oturtamadım. Özür dilerim).

Evet, teker teker her biri ve hepsinin toplamı olarak neo-klasik okul kapitalist sistemin izinde ve dümen suyunda! Nasıl ve nereye kadar mı? Orasını yine *Divitçioğlu*'ndan sorup öğrenelim. Yürütülen muhakeme aşağı yukarı şöyledir: Neo-klasik okul iktisadî enderlik kavramından yola çıkarak kıt kaynaklarla sonsuz ihtiyaçları birbirine denk getirme çabasını konu alıyor. Fert, tüketici olarak sınırlı kaynakları kendine en yüksek fayda sağlayacak (marjinal faydalarını eşitleyecek) şekilde, üretici ve müteşebbis olarak en yüksek hasılayı elde edecek şekilde kullanır. Ancak,

> **«Akılcı ve homoeconomicus olan birey, iktisadi seçiş konusundaki davranışlarını tam bir serbestlik içinde yürütebilmesi için, eldeki kaynakları mutlak olarak tasarruf edebilmesi gerekir. Bu gereklik ancak özel mülkiyet ve girişim serbestliği kurumları ile sağlanabilir. Öyleyse sonsuz gereksinmeler ile sınırlı kaynaklar arasında seçiş yapan birey ister istemez özel mülkiyet ve girişim serbestliğinin geçerli olduğu bir toplumun üyesidir. Bu toplum ise kapitalist toplumdur...»** (s. 5).

İşte baştan beri o büyük laflarla *«kapitalist üretim tarzının egeman ideolojisinin ürettiği neo-klasik okul»*un kapitalizmle alacağı vereceği bundan ibaret! Sınırlı kaynakların akılcı seçimi onlar üzerinde ancak özel mülkiyet ve girişim serbestliği ile sağlanmış olabilir deyip hepsinin üstüne kapitalizm kılıfını çekivermek! Her şeyin bu kadar kolayından alındığı bir ortamda elbette söylenecek çok şey vardır.

Önce *metot* açısından: Teorik iktisadın ve genellikle her türlü teorik çalışmanın temelinde yattığını bildiğimiz soyut *model* tekniği ile yaşanan gerçeği karıştırmaktan gelen yanlış bir teşhis ve değerlendirme karşısındayız (41). Tüketici ve üretici sıfatıyle kişi rasyonel olarak tercihlerini fayda ve kâr maksimizasyonu peşinde yürütür denildiği için bundan hemen onun su katılmamış bir kapitalist olarak düşünüldüğü sonucunu çıkarmak çok acele ve yanlış olur. Yapılan şey bilim adamının daha önce de belirtildiği gibi (s. 28) diğer dallarda yaptığından farklı değildir: Tesadüfleri ve bozucu etkenleri bir an için gözden silip seçilen faktörü veya faktörler dizisini, büyüteç altına getirilmişcesine, iri ve kalın çizgileri ile göz önüne sermek! Bu basit bir metot uygulamasından ibaret; yoksa seçilen faktör dizisi lehine bir değer yargısı değildir. Burada da aynı suretle, fayda ve kâr maksimizasyonu kaynaklara serbestçe tasarrufu

---

41) Model ile gerçeği karıştırmanın sonuçlarını kitapta yer yer görebiliyoruz. Sahife 161 de şöyle deniyor. **«Neo-klasikler kurguladıkları bu dünyayı öyle bir matematik aygıtla sergilemişlerdir ki, bu aygıtın mükemmelliği tartışılmaz. Fakat yine de bu aygıt, onları öyle bir açmaza sokmuştur ki, temsilcilerinden en ünlüleri «biz modeli soruşturuyoruz, gerçek dünyayı değil»** diyebilmişlerdir. Bize göre, soyut düzeyde model tekniği ile çalışan bilim adamı için yerden göğe kadar doğru bir söz! İktisatçı elindeki pür analiz âletleri ile ilk adımda elbette gerçek dünyayı değil, modeli karşısına alıyor, onu soruşturuyor: Belli davranış türlerinin saf ve öz mantığına o yoldan varacağını bildiği için! Bir açmaz değil, tek açar ve çıkar yol!

ve alternatif kullanımlarda marjinal faydaları eşitlemeyi gerektireceğine göre bunlarla özel mülkiyet ve girişim serbestliği lehine değerlendirme yapılmıştır; o halde yürütülen düşünce *kapitalist-yanlı*'dır deyip işin içinden çıkmak o konuda yapılabilecek tenkitlerin her halde en kolayı ve ucuzu olmaktan öteye geçmez. Göze daha rahat görünsün diye belli çizgileri haddinden fazla sivriltip vurgulamakla meydana getirilen modele -*«ideal tip»*e- gerçeklik sıfatı verip arkasından işte suçluyu yakaladım diye sevinç çığlıkları koparmanın, esasında, üstüne bir takım soyut kavram ve ilişkilerin giydirildiği bir modeli, isterseniz bir mankeni suçlu diye kucaklayıp yola düzülmekten farkı yoktur.

Buraya kadarı işin metot tarafı. Bunun dışında bir de, neo-klasik teoriye *«kapitalist»* damgasını vururken sürdürülen bir muhakeme ve mantık tarafı var ki orası bütün bütün düşündürücü! *Divitçioğlu*'na göre neo-klasik okulun çıkış noktası *«iktisadi enderlik kavramı»*dır (s. 3) (42). Kapitalist üretim tarzı ise, yine *Divitçioğlu*'na göre, *«bir enderlik iktisadıdır! Kapitalist üretim tarzında kaynaklar ender, buna karşılık, bireyin gereksinmeleri sonsuz olduğundan, bu kaynakların kullanılmasında seçiş zorunludur»* (s. 160). O halde neo-klasik okul, çıkış noktası ile, kapitalist üretim tarzının izi üzerindedir denebilecektir.

Yukardaki satırları, acaba ben mi yanlış anlıyorum diye, tekrar tekrar okudum. Fakat hayır! *«Enderlik iktisadı»*nın nasıl olup da yalnız kapitalist üretim tarzının bir özelliği olduğu, o halde kapitalist olmayan bir sistemin kaynak enderliğine ve hele şu seçiş derdine nasıl bir çare bulacağı benim için başından sonuna bir bilmece olmakta devam etti (43). Kıt (yani ender) kaynaklarla sonsuz ihtiyaçları karşılaştırıp aralarında akılcı bir denge sağlamak, bildiğimiz kadar, iktisadın her yerde ve her türlüsü için geçerli olan kuralı ve hatta alın yazısıdır. Bir sosyalist toplumun dahi yöneticileri önüne sereceği iktisadî problem bundan başka türlü olmasa gerektir. İtalyan iktisatçısı *Barone, Robinson Crusoe* modelinin esasında bir sosyalist liderin tutumuna mükemmelen uydurulabileceğini inkâr edilemez biçimde isbatlamıştı. Daha önce de belirtildiği gibi, günümüzün marksist iktisatçıları arasında dahi marjinalizme karşı çıkmakla dâvaya fazla bir şey kazandırılmış olmayacağı idrakine varanların sayısı

---

42) «**Enderlik**» kavramını neo-klasik iktisadın çıkış noktası olarak almanın da çok su götüren tarafları vardır. Marjinalizmin sübjektif bakış açısı karşısında araçların enderliği tamamiyle maddi objektif kendi deyimleri ile: «**nesnel**») bir unsuru meydana getirir. Elle tutulabilir, sayılabilir bir unsur ki sübjektivist teoride olsa olsa ihtiyaç şiddetine etkisi bakımından dolaylı bir rol ve pay sahibi olduğu düşünülebilir. Bu dolaylı etkileme bir yana, enderlik marjinalizme öylesine ters ve uzaktır ki neo-klasik okulun belki en amansız tenkitçisi olan **G. Cassel** «**enderlik ilkesi**»ni (**Prinzip der Knappheit**) kendi pozitif sisteminin hareket ve başlangıç noktası olarak seçmiştir.

43) Tatmin araçları enderliği ile sonsuz ihtiyaçlar arasındaki uyumsuzluğun gerçi yalnız kapitalist toplumlara mahsus olmadığını açıklayan cümlelere «**Değer ve Bölüşüm**»ün ilk sahifalarında (s. 3) rastlıyoruz. Fakat dikkat edince bunların yazarın kendi görüşleri olarak değil, neo-klasik okulun (bayağı iktisadın) tenkit edilen a historik görüşünü anlatmak için kâğıda döküldükleri anlaşılıyor. Di-

pek az değildir. Her şeyin altında kapitalizmi ve kapitalist üretim ilişkilerini arayıp bulma sevdası her halde gününü çoktan doldurmuş olmalıdır. *E. Heimann,* işleyişleri bakımından kapitalizm ve sosyalizmin paralel yapı özelliklerine sahip olduklarını söylerken elbette yanılmış olmuyordu (44). Fakat o konuda da en doğrusunu, bize kalırsa, yine *Schumpeter* söylemiş olmalıdır.

> **«İktisat teorisinin ve mantığının mutlaka «kapitalist» bir muhtevası olması gerekmeyeceğini bundan yarım yüzyıl önce Pareto ve Barone ortaya koymuşlardır. Sovyet iktisatçılarının da bu gerçeği ergeç keşfedecekleri beklenir. Sonra zamanımızda milli gelir hesapları ve tekniği de komünist olmayan ülkelerde hızlı bir gelişme kaydediyor. Geleneksel iktisat teorisi de aynı suretle buna kendini uyduracaktır» (45).**

Kapitalizm ve sosyalizm arasında yapı şartları itibariyle ortak taraflar, öyle görünüyor ki, ayrıldıkları noktalardan çok fazladır. Uygulama tarafı iki sistemi kağıt üzerindeki görüşlerine nazaran gitgide daha fazla yaklaşmaktadır. Satıhta dönüp dolaşmaya alışmış bir göz hep doktriner ayrılıklara takılıp kaldığı için derindeki birleşmeleri kolaylıkla atlıyabiliyor. Aslında politik eğilim ve birikimlerimizin esiri olarak şuraya kadarı biz *«bilimseller»*in, ondan ötesi *«ba-*

---

vitçioğlu kendi düşüncelerini sahifa 160'dan yukarıya aktardığımız cümlelerde dile getirmiştir. «Enderlik iktisadı» ona göre, **kapitalist üretim tarzının değişmez sıfatıdır. O halde seçiş ve maksimizasyon kavramları da o tip bir ekonomi için geçerli sayılabilir.** Enderlik ve öylece araç - ihtiyaç uyumsuzluğu **kapitalist düzene mahsus olduğuna göre, kapitalist olmıyan bir sistem (sosyalist sistem) kaynak enderliğini ve binnetice seçiş problemini tamamiyle gerilerde bırakıyor olmalı ki bunun kapalı bir kışla hayatında ihtiyaçların sık buğaz edilerek kıt kaynaklara denk getirilmesi şeklinden başka bir yorumunu bulup kafamız içinde oluşturmak mümkün değildir.** Başka bir çıkış noktası varsa orasını bilmiyoruz. Bildiğimiz tek şey şu: Peşinde bunca mürekkep akıtılan sosyalist düzeni sevimsiz göstermek ve gözden düşürmek için gerekçe aransa bundan mükemmeli bulunamazdı. Kaldı ki, tek tek kişiler için ihtiyaç araç gerginliğinin ve seçiş dâvasının zoraki ortadan kaldırılabildiği düşünülse dahi, aynı dâva bu defa boyutları büsbütün genişlemiş halde asıl karar birimi olan yönetici takım önüne dikilmiş olacaktır. Dâva aynı dâva: Ender kaynaklardan ne kadarı uzay çalışmalarına, ne kadarı silâhlanmaya, ne kadarı sivil ihtiyaçlara tahsis edilecek? Meek haklıdır: «**Geleceğin sosyalist commenwealth'inde, görünüşt bakılırsa, Keynes'den, hatta Marx'dan çok Pigou'nun heykellerine rastlanacak. Sosyalizmde ne olsa, tarifi gereği, Keynesien depressiyonların yeri yoktur. Marksizm ise, Oscar Lange'nin dediği gibi, bir merkez bankasının nasıl yönetileceğini bize öğretmez. Ama sosyalizmde olan bir şey varsa o da Pigou'nun peşinde olduğu kıt kaynakların alternatif ihtiyaçlara akılcı yoldan nasıl bölüştürüleceği (allocation) problemidir**»; R. L. Meek, **The Rise and Fall of the Concept of the Economic Machine** İnaugural Lecture, s. 13. Leicester 1965 (Bu kısa notu da, daha önce bir çokları gibi, Dr. Ahmed Güner Sayar'a borçlu olduğumu teşekkürle belirtmeliyim).

44) E. Heimann, **History of Economic Doctrines**, s. 174, New York, 1945.

45) J. A. Schumpeter, a.g.e., s. 1159.

yağı»ların diye iktisadı bölüm bölüm birbirine küskün kamplara ayırmadan önce, hepsi için geçerli ve o anlamda üniversel prensipleri ısrarla ve altını çizerek belirtmek bir ilim ve hakikat borcu olmalıdır. Çünki öyle prensipler uydurmadan değil, gerçekten vardır ve bunu inkâr etmek iktisat ilmini toptan inkâr demek olur.

Bütün bu söylenenlerin, ne var ki, ortodoks marksisti ucuz ve kolay teşhisten caydırmaya yeterli olacağını sanmak safdillik olur. O söyleyeceğini söylemiş ve noktalamıştır: Bizden değilseniz karşı taraftansınız! *Marx*'ın dünyası esasında uzlaşma değil, kopma, ayrılma ve biri öbürüne ters düşme dünyasıdır. Ahenkleşmeye değil, zıtlaşmaya giren bir dünya! İfade ve üslup tarafının da bu temel çizginin dışında kalmış olacağı düşünülemez. Tek bir noktada olsun uzlaşma ve karşı tarafa hak tanıma marksist tartışmanın bilmediği ve tanımadığı bir üsluptur. Ortalama bir marksistle fikir ayrılığı halinde iseniz normal bir tartışma platformunda olmayacağınızı peşinen bilmeniz lâzımdır. İster dışındakilerle, ister iç çevredekilerle münazara, marksist için, ancak muhatabın *«hesabını görmek»*, defterini dürmek anlamına gelir. Bir taraf öbürüne yükleniyorsa bu medeni ölçüler içinde bir tartışma değil, hasım tarafı hedef tahtası olarak namlının karşısına almak demektir. Onun için, *«Değer ve Bölüşüm»*ün hemen ilk sahifasında *«Samuelson, Böhm-Bawerk'ten beri bütün eleştirilere rağmen ayakta kalabilen Marx'ın işini son bir kurşunla tamamlamak için..»* (Giriş, s. 1) denilmesini basit bir benzetiş manasına almamalıyız. Yetiştiği hava içinde yazar öyle düşünmekte ve konuşmakta mâzurdur. Her şeyin bir *«kavga» (toplumsal kavga)* mihveri etrafında dönüp durduğu bir fikir dünyasının havasıdır bu! Tiyatromuz, diyordu *Berthold Brecht*, «toplumsal kavgamızın parçasıdır». İlim de aynı mantığa uyarak «toplumsal» (kendi deyişleri ile «sınıfsal») kavganın emrine ve hizmetine verilince en küçük bir fikir ayrılığının tarafları alışık olduğumuz münazara sınırlarından öteye taşırmasında yadırganacak bir şey yoktur. Bunu belki bir adım ötede diyalektiğin değişmez mantığına bağlamak da hatıra gelir: Kendinizinkini ak görüyorsanız karşıdakini kara, kapkara renklere boyanmış göreceksiniz demektir. Ortada griye çalan renk tonları yoktur ve olamaz. Her inkâr (negation), ne vakit geleceği belli olmayan senteze varıncaya kadar, karşıdakinin tam ve mutlak reddi havasını taşır. Şuraya kadar yanlış, ondan ötesi doğrudur yollu alacalı bir renk karışımı bu ak ve kara kontrastı içinde söz konusu edilemez. Marksist olarak sizinki tam doğru olduğuna göre, karşınızdaki tam ve mutlak yanlış demektir ve bunun ilerisinde fazladan bir isbat ve delil talep etmeye hakkımız da yoktur. Hem diyalektik mantık, o çürütülemez (!) bilimsel yaklaşım öyledir dedikten sonra ille daha fazlası diye direnmek kimin haddine? Neo-klasik teoriden söz edilirken Divitçioğlu'nda yadırgayarak okuduğumuz *«Yanlışlığı bilimsel olarak kanıtlanmıştır», «dönemini doldurmuştur»* v.b. sözlerin o kadar rahat söylenebilmiş olması geride ancak o türden bir mantıkla açıklanabilir. Marksizmde en basit, hatta masum fikir ayrılığının bile hemen hırçın bir tepkiye, karşı fikrin ses ve soluğunu kesmeye (tasfiye'ye) dönüşmesi aynı mantığın sonucu olmalıdır.

Bütün bunlar, söylemeye hacet yok ki, marksizme apayrı bir *ifade ve üslûp*

özelliği getiriyor. Derecesi gerçi birinden öbürüne değişik: Kiminde daha ölçülü, kiminde daha hırçın ve ölçüsüz bir inkâr ve zıtlaşma üslubu! Bu ölçüsüzlüğün zaman zaman kabarıp taştıkça, önünde hiç bir değer ve saygınlık barajı tanımadan nerelere, hangi boyutlara tırmanabileceğinin açık bir örneğini *«Değer ve Bölüşüm»*ün 105 inci sahifasında *Marshal* hakkındaki sözlerde görebileceğiz:

> «Bütün neo-klasik iktisatçılar içinde bir tek kişi... uzun dönen normal arz fiyatı sisteminden bahsetmek cüretini göstermiştir. Bu ünlü Marshall'dir. Fakat buna rağmen, Marshall hemen arkasından, 360 derecelik dönüş yaparak.. işçi ücretinin ve... sermayenin faizinin reel maliyetleri oluşturduğu teorisini bize yutturmaya kalkışmıştır (Robinson 1968). Marshall hep böyledir zaten. Tüketici artığı kavramını da Dupuit'den aldığı halde Principles'de onu ancak bir dipnotta zikretmek lûtfunda bulunmuştur (*).»

Yukardaki satırları okurken, başkalarını bilmem ama, sırtımdan aşağı buz gibi bir ürperme hissettiğimi gizlememeliyim. İnsan marksist de olsa dil ve üslup densizliğinin bu denlisine kendinde hak görmemeliydi. Bir *Marshall* ki adı her zaman saygının da üstünde ve ötesinde bir hayranlık, hatta huşû ile anıla gelmiş! Kime ve neye karşı olursanız olun (belki kararlı bir anti-Marx da olabilirsiniz), ciddiyet ve ağırbaşlığı büsbütün kulak arkasına atmayı düşünmemişseniz, değil kendi kaleminizden, başkalarınınkinden dahi çıkmasına tahammül edemeyeceğiniz bir yığın argonun getirilip bir Marshall üzerine boca edildiğini görmek: *Marshall «... cüretini göstermiş»; Marshall «bize yutturmaya kalkışmış»; «Marshall hep böyledir zaten!»* (imrenilecek mahremiyet) ve nihayet *Marshall* fikir ve kavram hırsızı: Falan şeyi filandan almış da ancak bir dip-notta sözünü etmiş! İleri sürülen fikirler belki *Robinson*'undur denecek. Olabilir. Ama bizim burada üzerinde durduğumuz fikir değil, ifade ve üslup tarafıdır. Fikir şunun ya da bunun olabilir. Fakat sataşma ve argo tarafı orijinal kelime yapısı ve dizisi ile -hiç merak edilmesin- inkâr edilemez ve başkalarına devrolunamaz biçimde *Divitçioğlu*'nun patentini taşır. Keşke, diyeceği geliyor insanın, *Mrs. Robinson* Türkçe bilip Türkçe yazaydı da fikir tarafı gibi şu argo yığıntısı da onun kaleminden çıkmıştır diyebilseydik. Fikir tarafında da -orasına değinecek değiliz dedik ama- söylenecek bir yığın şey var! Hepsi bir yana, şu tüketici artığı kavramını *Marshall*'ın *Dupuit*'den alıp işi yalnız bir dip-notta geçiştiriverdiği iddiası! İnsaflı olmak lâzım. Velev bir yerde adını verdikten sonra oturup kalkıp sayıklarcasına *Dupuit* diye tekrarlamasını beklenecekti? Hiç kaynak göstermeden alanlara ne demek lâzım? Sonra, *Marx* dahil, kim yeni bir şey söylemiş de daha önce kimsenin hatırından geçmemiş veya değinilmemiş olsun? Talep elastikliğini açıklamakta *Marshall*'ın büyük katkısı cümlenin malumu; ama daha önce bilinmeyen bir şeymiydi talep elastikliği? Hiç de değil! Bazen bilinene adını takmak da, hadiseye elle tutulur bir hüviyet, adeta kişilik kazandırma cihetiyle, onu yeni baştan keşfetmişçesine önem taşır.

Hayır, bütün bunlar bir adamı, hele bir *Marshall*'ı yere vurmaya yeterli şey-

(*) Siyahlar benim.

ler değil! Bu derece üsüne varmak ve böylesine bir husumet çukuruna batırıp çıkarmak için adamın geride büyük, pek büyük bir kabahati veya kabahatleri olmak lâzım! Bu kabahatlar meçhulümüz değildir: *Marshall*, her şeyden önce, *Marx*'ın sermaye anlayışına ters görüşün *(Senior*'la beraber) baş temsilcisidir. Fakat ondan da önemli olarak, *Marshall* marksist görüşün fikir dünyasına yayılıp hükmetmesi beklendiği bir sırada *Principles*'in bilim dünyasında şüphe götürmeyen büyük otoritesi ile her türlü sızmalara yolu kapamış olmakla da üzerine husumeti çekecekti. O dev, fakat suçlu gövdeye -*Principles*'e- bakıp bakıp «hırsız malı, n'olacak!» demenin keyfine gerçekten doyulamazdı.

Marshall'e ve genellikle neo-klasik okula karşı eleştiri biçimi -saldırı demek daha doğru olurdu- marksist yazarlarımızın dil ve ifade tarafında karakteristik yanını göz önüne seriyor. Her şey orada ve onlarda dikinedir; her şey kahır ve inkâr boyutlarındadır. Batılı marksistin üslubu bizimkilerin yanında çok ölçülü ve ağır başlı sayılır. Batıda marksizmin «hoca» diyeceğimiz akademik temsilcisi ile sokak dergisinin yazarı arasında dilce, üslupça sayılamayacak farklar, derin ayrılışlar vardır. Ama bizde aynı yazı, bakıyorsunuz, süslenip püslenip, hatta daha da ağırlaştırılıp birinden öbürüne rahatlıkla ve fütursuzca atlayabilmiş, baş köşeye gelip kurulmuştur. Çoğu zaman düşünmüş ve cevabını bulmaya çalışmışımdır: Bir *Meek*'in (veya bir başka marksist bilim adamı da olabilir) konuyu ele alış tarzı, eleştiriyi cevaplama biçimi neden bizimkilerden bu kadar farklı olsun? Neden işi -hatta aralarında- sövme ve aşağılamaya gitmeden ağır başlı tartışmak mümkün olmasın? İnsan elinde olmıyarak batılının efendice üslubunu özlemekten kendini alamıyor (bizimkilere sorulsa belki sahte, çıtkırıldım burjuva terbiyesi diyeceklerdir). Bir *Böhm-Bawerk* düşünülsün: Marx doktrininde derin ceriha açan o yaman eleştirisi ile beraber ne kadar ölçülü, hatta saygılı idi! Marx'ın «ileri, en ileri çizgideki düşünce gücü»ne (kendi sözleri ile: *«eine Denkkraft allersrston Ranges»)* (46) hayranlığını açık açık söylemekte hiç bir sakınca görmemişti. Değme fikir ve bilim adamına nasip olmayan bir takdir, hiç bir art niyet ve iç pazarlık konusu olmayarak, satırlar arasına rahatça gelip oturabilmiş! Neden ve nasılmı? Çok açık bir sebepten: Çünki başka burjuva iktisatçıları gibi *Böhm-Bawerk* de tenkit alanını hiç bir zaman karşısındakinin -hani bir kurşunla- *«işini tamamlayacak»* bir arena olarak görmüyordu. Öyle görmenin esasında kimseye bir yarar getirmeyeceği de ortada idi. Bir *Marshall*'ı boydan boya donatmakla ne *Marshall* büyüklüğünden bir milim kaybeder; ne de donatanın entellektüel boyu kıl kadar uzar! Nasıl ki, *Böhm-Bawerk*'in yukardaki sözlerinden dolayı *Marx* karşısında en ufak bir küçülmeye uğradığı söylenemeyeceği gibi! Yalnız arada kendi hesabıma ufak bir aksilik olmalı: Berikilerin boyu posu -çok şükür- ne halde ise yine öyle; ama ben *Böhm-Bawerk*'in adını anmakla kendimi göz göre -bir başka kanattan- nasıl bir karalama ve çamur atmanın önüne attığımı farketmiyor değilim: *«Emperyalizmin iktisatçıları ve onların Türkiye acentaları Marksizme ilginin canlandığı zamanlar Böhm-Bawerk'i hatırlayıp piyasaya sürmekten geri kalmıyorlar».*

46) E. von Böhm-Bawerk, **Kapital und Kapitalzins (Erste Abteilung: Geschichte und. Kritik der Kapitalizins - Theorien)**, s. 528, Innsbruck 1914.

Bu sözler *Dr. Yalçın Küçük*'ün! Bir acentalığa haydi biz de gönül rızası ile talip olduk diyelim; ama o kadarı ile bitmiyor ki! Arkası var: *«Kapitalist ve ancak* kapitalist kadar kör olan burjuva bilim adamı» (47)

Evet, *«çağdaş bilim niteliği»*ni kendi başlarına sürdürdükleri söylenen marksist iktisatçılarımız işte bunlar! Sürdüredursunlar; orasına diyeceğimiz yok. Yalnız arada zihnimizi kurcalayan ufak, önemsiz bir nokta kalıyor: Bunca lâf kalabalığı arasından ben-ayıp değil ya şu meşhur *«bayağı iktisat»*in ve *«bayağı iktisatçı»*nın yolunu izini kaybettim. Nerelerde, kimlerin tarafında ve kimlerle beraber olduğunu bir gören bilen varsa açık adresini lütfedip bana da bir bildirse!..

***

Dozu, çeşnisi birinden öbürüne değişmekle beraber, alışılmışın üstünde dil ve üslup sivriliği marksist yazarlarımızın ortak özelliğini meydana getiriyor. Bilinen Marx sloganları ile bilmediğimiz ve kulak dolgunluğumuz dahi olmayan terim ve deyimlerden kurulu karmaşık bir yığın ile karşı karşıyayız. Bir çoğunun aynı pasajda, bazen yarım cümle içinde paketlenmesinden vücut bulmuş bir ifade yapısı: «... *kurguladığı şifalı ot üretim fonksiyonunun amacı pelte kurgu dünyası ile...*» (s. 192). Evet, alışık olmadığımız orijinal bir dil! Kurgulu, mekanolu, pelteli (önceki makalede: marmaladlı), şifalı otlu bir dil ve anlatım biçimi ki yeterince aşinası değilseniz düşe kalka yol almanın kolay olmayacağını ta başında hesaba katmanız gerekecek! Nitekim yazar da bunun farkında olmalıdır ki kitabın başına çoğu kendi buluşu olan deyimler üzerine bir açıklama koymayı ihmal etmemiştir (48).

---

47) **Yalçın Küçük**, adı geçen makale ve dergi, yukarıya aktarılan sözler s. 550 ve 556. İnsan bu ve benzeri sözleri okurken elinde olmayarak, sol'un gelişmişinden az gelişmişine geçtikçe (sağdaki gibi soldakinin de bir «asya-gil» türü neden olmasın?) ağırbaşlı ve dengeli üslubun yerini kiminde daha yumuşak, kiminde daha ağdalı bir argo zenginliği alıyor diyeceği gelir. Hem başkalarına karşı, hem de belki daha fazla kendi aralarında. Karşısındakine hayat hakkı tanımayan, önüne çıkanı dünyaya gelmemişe çeviren bir donatım şenliği! Bu donatımdan bir çoklarımız payımıza düşeni almış olabiliriz. Önce belki ağrınıza gider. Ama sonra bakarsanız sıraya kimler girmemiş! Bir **Marshall** ile, söz gelimi, aynı safta -tabii yanlış anlaşılmamalı: öyle bilgi ve liyâkat tarafında değil elbette; donatım tarafında! - yan yana yer almanın evet o tarafta olsun bir hizaya dizilivermenin haz ve eğlencesi anlaşılmaz bir ferahlık getirir. Elinizde olmadan gülmeye başlarsınız ve yenilerine yine elinizde olmadan «şerbetlendiğinizi» hissedersiniz. Duyarlılığınız, alınganlığınız basbayağı uçup gitmiştir. Gerisi mi? «**Ne verseler ona şâkir, ne kılsalar ona şâd!**»

48) Bütün bu söz ve deyim kalabalığı içinde okuyucunun -bize öyle geliyor- en fazla merak edeceği şu «şifalı ot üretim fonksiyonu» olmalıdır. Terim, **Samuelson'un** 1962 yılında yayınlanmış bir makalesinin başlığındaki «**The Surrogate Production Function**» karşılığı olarak kullanılmıştır. **Şifalı otla «surrogate»in ne ilgisi olacağı elbette sorulabilir. Surrogate** teknik bir terim: Bir nesnenin yerine konulabilecek daha düşük kalitede ikame malı demek! Önceki makalede (Biri-

Dil ve üsluptan söz açılmışken bir iki noktaya daha açıklık getirmekte fayda vardır. *Kelime ve deyim icadı* marksislerimizin -yine derece derece birinden öbürüne değişmek üzere-ortak hobby'lerinden biri sayılır. Bu meraka kapılmış olanların hepsi elbette marksisttir denemez; fakat marksist olup da o merakın dışında kalabilmiş olanlara rastlamamışımdır. Motifler de birinden öbürüne değişir:

1. Sürekli değişme ve yenileme hevesi *(Divitçioğlu'*na göre marksist okulun en belirgin sıfatı da burada: *«Kendi dinamiği ile kendini aşıp yenileyebilmek»)*! Alışılmışın ilersine, daha ilersine ve mümkün olduğu kadar ileri ucuna atılmayı marksist yazar *«aydınsal»* görünümün şartı sayar (tersi ise *«aydınsal tenbellik»*)! Daha önceki bir araştırmamızda da söylemiştik: Aydınımız, fikir düzeyinde oynamaya gücü yetmeyince, entellektüel gücünü kelime ve kalıplarla oynama tarafında sergilemeye bakar. Osmanlı aydınından Cumhuriyet aydınına ve marksist entellektüele kadar değişmeyen bir kültür özelliğimizdir bu: Yeniliği, kendimizi aşmayı hep kelime ve kalıp tarafında aramışız. Alışılmış dediğimiz bazen öz ve has malımız olabilir; ama mademki alışılmıştır aşılması lâzımdır. Ufak bir örneği *«Değer ve Bölüşüm»*ün başındaki Açıklama'dan alalım: *Süneklik*! Eskiden *elastikiyet* derdik; bir zaman geldi, sonundaki şu *«kiyet»* takısını attık; *elastiklik* oldu. Derken bir kısmımız *geneklik* demeye başladık. Artık orada durabilirdik. Fakat hayır. *Divitçioğlu* memnun değildir. Mutlaka değişmelidir. Teklifi: *Süneklik*! Gerekçe: *Anadolunun her yerinde*! Ama süneklik anlatılmak istenen maksadı esneklikten daha mı iyi canlandırıyor? Öbürünün -alışılmış olmaktan başka- suçu ne? Sünekliğin üstelik bir alay sevimsiz kelime ve deyimle çağrışım halinde olması da caba! Söze başlarken ne güzel söylemişti *Divitçioğlu: «Dilbiliminin alanım olmadığı bilincindeyim»*! Ah, diyeceği geliyor insanın, şu güzel bilinç oldu olacak sonuna kadar peşini bırakmasaydı ya!

---

kim, Temmuz 1975) **«surrogate», «yerine»** olarak alınmış: **Yerine üretim fonksiyonu! «Değer ve Bölüşüm»**e geçerken **«yerine» «şifalı ot»**la yer değiştirmiş. Neden şifalı ot? «Hastalık ilâçla onanmazsa onun yerine şifalı ot» kullanılır da onun için! Şifalı ot o halde ilâcın **«surrogate»**dir: **«Yerine üretim fonksiyon»undan** vaz geçip yenisini tercih her hade bu sonuncunun, yazara göre, daha renkli (ve belki de **Samuelson** görüşünün nihayet bir ot'dan öte ciddiye alınır bir yanı olmadığına iyma noktasında daha etkili) oluşundan ileri gelmiş olmalıdır. Ama işi gerçekten hafife alacaksak ve maksadımız bu ise hatıra pek alâ başka türlülerinin gelmesi de mümkündü. Belki daha yaygın ve akla daha yatkın olanlar: **«Şifalı ot»** için yazar baştaki Açıklama'da **«Anadolunun her yerinde!»** diyor. Olabilir. Fakat İstanbul için ben kendi hesabıma o kadar emin değilim. Her iki taraf için de aynı derecede geçerli olsun denecekse -yol göstermek gerçi haddimiz değil- başka bir temsil'i salık vermeyi düşünebilirdik. Koyun ve keçi misali! Her halde ilâç ve şifalı ottan daha az manalı değil. Keçi, malûm, koyunun tam **«surrogate»**dir. Üstelik arkasında ata yadigârı koskoca bir söz de var **«dikkat: Anadolunun her yerinde ve fazla olarak İstanbul'da) : «Koyunun bulunmadığı yerde keçiye Abdurrahman çelebi derler!»** O halde, **«şifalı ot üretim fonksiyonu»** yerine **«Abdurrahman çelebi üretim fonksiyonu»** denilse çok daha manalı, üstelik daha alımlı ve de havamıza daha yatkın olmaz mıydı? Bizden söylemesi!

Ama, bir yandan yine düşünüyor da insan, alışılmışa (hele yabancı kökten gelene) dört elle sarılmanın adı *«aydınsal tenbellik»* olacaksa, başka dilden aktarma *«elasticity»* ve *«Elastizitast»* deyimlerini kör değneğini bellemiş gibi sürdürüp götüren İngiliz ve Alman yazarların ne denli bir *«aydınsal tenbellik»* içinde olduklarına bakıp haline şükredeceği geliyor.

2. Deyim ve terim üretmenin bir başka hedefi, marksist vokabüler'e aralıksız argo ve slogan yetiştirmek, arada yine zamanla yerleşmiş ve fazlaca alışılmış olanları daha vurucu ve vurgulayıcıları ile değiştirmek olmalıdır. Marksist yazar burada da *«sürekli devrim»*e benzer bir sürekli değişim ve yenileme çabası içindedir ve kendisinden beklenen gerçekten de ağırdır: Uzun zaman teşhirde kaldığı için etkinliğini kaybetmiş olanı indirecek, yerine daha az işitilmiş, fakat her halde daha sivri olanı koyacak. Sloganlar da kıyıdaki çakıl taşlarına benzer: Zamanla sert ve köşeli taraflarını kaybedip kadifemsi bir yumuşaklık kazanırlar. Eldeki sloganların bir kısmı bu halde; bir kısmı da yabancı bir dilden «apartılmış» olup esasında abartma ve kabartmaya fazlaca elverişli değillerdir. Bunlar da atılıp yerlerine şöyle ağız tadıyla ve doyasıya bir deşarj yapmaya -boşalmaya- elverişli olan yerliler konulacak: *Marx*'ın *«vulgar»* inden *Divitçioğlu*'nun *«ayağı»*sına geçmeyi başka türlü yorumlamak mümkün değil!

3. Türkçe terim üretme ve yaratmada marksistlerimizin hemen hepsi için ortak sayılabilecek bir zaafa da, yeri gelmişken, adını koymadan geçmemeliyiz: Türkçeye vukufsuzluk! Evet, marksist yazarlarımızın Türkçeyi, asgari ölçüde olsun, bildikleri noktasında insanı şüpheye düşüren ciddi sebepler vardır. Bir bakıma belki mâzurlar: Pek çoğu yaş ortalamasiyle ne olsa genç kuşağa mensup! Sonra formasyon eksikliği! Neyin nerede kullanılacağını bilmeyen, sorup öğrenmeyi de lüzumsuz sayan bir umursamazlık içindeler. Başka dillerde en küçük bir imlâ yanlışını, hatta noktalama kusurunu adamın yüzüne çarpan ciddiyeti burada boş yere aramayalım. Dilin ve kalemin ucuna nasıl geldi ise kâğıt üstündeki de öyledir. İnsanın hamurundan gelen bir zaaf olmalı her halde: Bilmediğine, yanaşamadığı ve paylaşamadığına önce alâkasızdır. Bu alâkasızlık zamanla yerini hafife almaya, hor görmeye ve boş vermeye bırakıyor. Soranı ve sahip çıkanı da olmayınca, kelime ve deyim üretmede başkalarından geri kalmamaya bakıyor. Ama sonuç? Türkçenin, inceliğini bıraktık, kalınlığına dahi vukufsuzluğun yarattığı bir sürü sakat doğum ve bir yığın çarpık deyim: Kimi yerde *«sapık ilişkiler»*, kiminde *«kıssalar»*, *«acubeler»*... Sapık ilişki'nin ne demeye geldiğini yazar, çok değil, önü sıra kimi çevirip sorsa öğrenmekte zahmet çekmezdi. *«Parable»* karşılığı alınan *kıssa*'nın ise hikâye *(öykü)* demek olduğunu ve Türkçede eskiden beri hep o manada kullanıldığı hangi sözlüğe bakılsa rahatlıkla öğrenilebilirdi. *Acube*'nin ne demeğe geldiğini açıklamada ise ne kendisine, ne okuyucuya, korkarım, hiç bir sözlük yardımcı olmayacak! Çünkü öyle bir söz yok! Ve bütün bunların yanısıra, yalnız birinin değil, marksist yazarlarımızın hepsinin boy boy ortak, daha doğrusu orta malları: Birinden öbürüne atlaya yuvarlana varlığını sürdüren, belki de sürünen hasta deyimler! İlk akla gelen her halde şu meşhur artık değer olmalı! *Marx*'da bü-

tün bir sömürü teorisini omuzlarında taşıyan kilit kavramın *(Mehrwert*'in) dilimizde talihsiz karşılığı! İkisinin aynı şeyler olmadığını hatta birinin öbürüne tamamiyle ters düştüğünü anlamak için fazla zorlanmaya hacet yok! *«Artık»* Türkçede bakiyye (residue) demeğe gelir. İşin garabetine bakmalı ki son ikisini ilki ile anlatmak gerekirken tamamiyle tersinden giderek herkesin bildiğini yabancısı ile açıklamaya çalışıyoruz. Neredeyse, kendi kendimizden sıkılarak söyleyeceğiz: Yenilen, içilen veya kullanılan bir nesnenin dibinde kalana Türkçede *«artık»* deriz. *»Mehrwert»*de ise bilâkis bir *fazla* söz konusudur. *«Artık Değer»* ile, konuya hiç değilse ilk girenin kafasında *Marx*'ın anlatmak istediğine taban tabana zıt bir imajın yaratılmış olacağını bunca «aklı evvel» marksislerimizden hiç birinin farketmemesine ne kadar şaşılsa azdır. Sanki her şey karşılanmış ve ödenmiş de toplam değerin ta dibinde müteşebbis payı olarak kalmış bir bakiyye ile karşı karşıyayız. *«Artık»* (residue) üstelik passif bir şey! Aslı *'Mehrwert'* ise, bilakis, iradeli ve kasıtlı bir davranışın ürünü: Burjuva'nın sermaye sahibi olmaktan gelen gücünü kullanarak emeği sade kendi geçimini sağlayacak saatlerden üste çalıştırarak o fazlayı (dikkat artığı değil), kendine aktarması söz konusudur. Tamamiyle iradeli ve kasıtlı: Öyle masum masum durup oturup «eh, nasibimiz bu kadarmış» der gibi ortada olanı sessiz sedasız cebe indiriş değil! Hayır, kapitalist müteşebbis öyle önüne sürülüvermiş bir *«artığın»* değil, *«fazla»*nın, «üste»nin, üste olanın da üstündekinin peşindedir. O halde, *«artık değer»* değil, ancak ve olsa olsa *«üste değer»* denilebilirdi ve öyle denilmeli idi. İlki burjuvayı pek masum pek zavallı göstermeye ve sonunda suçsuz çıkarmaya yarayacak bir terim: Hani *Marx*'a kötülük olsun diye bile bile bir oyun oynamak istense bundan daha iyisi, daha etkilisi icat edilemezdi. *Marx* her halde «akılsız dost akıllı düşmandan beşbeter!» sözündeki hikmeti, kemikleri sızlayarak, bir kere daha hissetmiş olmalıdır!

Bitirirken

Epey uzun bir yolculuğun döne dolaşa sonlarına gelmiş sayılırız. İdeoloji ile marksizm ve iktisat teorisi arasındaki ilişkiyi kendi anlayışımızca gün ışığına çıkarmak isterken önümüzde en yakın ve en somut örnek olarak *Profesör Divitçioğlu*'nun *«Değer ve Bölüşüm»*ünü bulduk. Konu üzerine düşündüklerimizi dile getirmek fırsatını bize kazandırdığı için sayın profesöre teşekkür borcumuz olmalı. Diğer yandan şurasını da hemen belirtelim ki, *«Değer ve Bölüşüm»* üzerine eğilmemiz o adı taşıyan kitabın özünden ve varlığından dolayı değil, mensup olduğu tür'ün sadık ve saf kan bir temsilcisi olmasından, üstelik de -bildiğimiz kadar ders kitabı olarak okutulduğuna göre- okuyucunun rahatlıkla uzanabileceği bir örneği oluşturmasındandır.

Hiç bir değerlendirme baştan sona eksiksiz olmak iddiasını gütmez ve gütmemiştir. Her biri olsa olsa konunun belli açıdan seçilmiş bir kesiti üzerine gelip oturur. Başka taraflarını sırası geldikçe başkaları ele alır. Bizim bu sahifalarda üzerine eğildiğimiz ve ağırlık verdiğimiz taraf bilim dünyamızın -marksist bakış açısından- sınıf sınıf bölünüşü *'kompartımanlaşma'*sı) oldu. Her şeyi diyalektik çelişmeleri içinde görmeye alışık göz toplum gibi bilim alanını da bir-

birine ters bölümler halinde görür; öyle görmekte de mazurdur. Biz bu bölme ve sınıflamaya örnek olarak, *«Değer ve Bölüşüm»*ün de tabanını oluşturan üçlü ayırımı göz önüne aldık. Anladığımız kadarı ile:

a. *«Bayağı»*lar: Neo-klasik okul (tükenmiş ve dönemini doldurmuşlar).

b. *Orta ve ortadan yukarılar:* Cambridge Okulu (Marksist Okul ile -Divitçioğlu ağzıyla söyleyelim- *«kırıştırdıkları»* kadar kendilerini su yüzünde tutanlar)

c. Gerçek *«bilimseller»;* Marksist Okul («çağdaş bilim niteliği»ni kendi dinamizmi ile kendi başlarına sürdürenler. *«Kerameti kendinden menkuller»* demek de mümkün!)

Bilim ve düşünce alanında ileri geri tercihler yapmak, beğenmediğimize ve ısınamadığımıza karşı çıkmak hepimizin hakkıdır; hem de en kutsal haklarımızdan biri! Tıpkı renk, biçim, üslup tarafıyla sanat eserleri karşısında tercihimizi dilediğimizce kullanmakta serbest olduğumuz gibi! Şu var ki, bu sonuncusunda kimsenin ille de gerekçe diye karşımıza dikileceği yoktur. «Renkler ve zevkler tartışılmaz!» Doğru söz! Ama ilim tarafında öyle değil. Şu teoriden yanayım veya filana karşıyım dediğimiz zaman elbette bir takım gerekçelerimiz olmak lâzım gelir.

Bir teori veya görüşten yana yada ona karşı olmanın en azından iki yolu vardır:

İdeolojik eğilim ve tercihlerimizi kullanarak; veya mantık ve muhakeme yolundan giderek!

Varılacak sonuç birincisinde bastadır; ikincisinde ise sonda gelir. Yollar, hemen söyleyelim ki, gerçekte her zaman bu derece net çizgilerle birbirinden ayrılmış olmayabilir. Bazen ikinci yol benimsenmiş göründüğü halde, biraz eşeleyince, altında ve gerisinde ilkinin yattığı gözden kaçmaz. Bazen de gizlisine ve kapaklısına gitmeden kartlar açık oynanır. *Divitçioğlu*'nu araştırmalarımız boyu bu son yolun yolcusu olarak gördük. Ayırım çizgisi onda kesin olarak ideoloji tabanına oturur: *«Sınıfsal»* ortak duygunuz ne yönde ise «bilimsel» tercihiniz de haliyle o tarafta olacak. *Divitçioğlu* için bu kesinlikle marksist taraftır. Marksizmin dışında kalanlar ve hele sıranın en başındakiler *(«bayağılar»)* burjuvanın dünya görüşünü ve çıkar çizgisini yansıttıkları için yanlıştır; gününü ve dönemini tamamlamışlardır.

Divitçioğlu ile ortodoks-marksist görüş arasında belki aranıp taransa şurada burada ayrılışlar görülebilir. İdeolojik tercihte ikisi birliktir. Belki de marksizmin vaz geçilemez olan temel ilkelerinden biri burada yattığı için! Hangisinde olursa olsun çıkış noktası önceden verilmiştir. Ve hangi tarafta olursanız olunuz, teorik görüş ve anlayışınızla o noktaya ters düşmemeye bakmalısınız. *Marx*'ın kapitalist ekonomi için ileri sürdüğü devamlı alçalma eğilimi bir tabiat kanunu katılığı ile ortada dururken, kapitalist gelişmenin *uzun dalgalar* halinde bir süre alçalış, fakat arkasından tekrar uzunca bir süre yükseliş ha-

linde ilerdiğini söylemek cüretini gösteren bir *Kondratieff*'in serüveni malumdur Sibiryaya sürgün (1930); ve arkasından bermutat derin bir sessizlik! *Kondratieff*'in başına bütün bu işleri açan ufak bir taktik hatasıdır: Uzun dalgaların istatistik verilerine uyup uymadığına bakmadan önce ortodoks-resmi görüşe uygunluğunu araştırmak gerekirdi. O noktada bir sakınca olmadığı anlaşıldıktan sonra baş tarafa dönmek, hatta gerekiyorsa ona uygun verileri seçmek mümkündü.

Fakat, bizce bütün bu söylenenlerin üstünde ve ilersinde, belki hepsinden de önemli olan bir başka nokta daha vardır: Çeşit çeşit teori ve okullar karşısında tercih ölçümüzü dosdoğru politik-ideolojik çizgiye oturtunca, başkalarının da aynı yöntemi kullanarak apayrı değerlendirmelere gidebileceklerini olağan saymak gerekir. Bu noktayı çoğu zaman gözden kaçırıyoruz. Faşizm ve nasyonal-sosyalizm de, nitekim, kendi politik tercihlerini işleterek kapitalist ve marksist ideolojinin ikisini de mahkûm edip onların yerine «ulusçu» dedikleri iktisat görüşünü ve bilimini getirip oturtmak hakkını kendilerinde görmüşlerdir. *Röpke*'nin baş tarafa aktardığımız sözlerinde *burjuva iktisadı* ve *proleter iktisat* ile *ulusal iktisat*'tan eşit çizgide söz edildiği dikkatten kaçmamış olmalıdır. Aslında bir tarafa fikir ve bilim alanını dilediğince bölme ve parselleme hakkını tanıdıktan sonra, öbür tarafın yüzüne kapıyı kapamaya kimsenin ne hakkı vardır; ne de gücü yeter. En iyisi ve en doğrusu iktisat ilminin burjuva türüne de, marksist kanadına da, ulusçusuna da kapıyı sımsıkı kapalı tutmaktır. *«Bilim ne sınıf için için yapılır; ne ulus için. Bilim bilim için yapılır!»* dediğimiz, diyebileceğimiz ve kendimizi buna inandırdığımız gün her türlü ideolojik saplantılar üstünde yolumuz düze ve düzlüğe çıkmış olacaktır. İktisat ilmi ile, şuraya kadarı *«bayağı»*, oradan ötesi *«bilimsel»* (çünki *«marksist»)* diye oynamak hakkını bir tarafa tanıyıp da sıra *«uluscu»*suna gelince *«faşizm tırmanıyor!»* diye yerin altını üstüne getirmeye hakkımız yoktur. Birinin yaptığı ne ise öbürünün mârifeti de ondan bir adım geride değildir.

Buraya kadarı hep birinci yol üzerine: Politik-ideolojik eğilim ve tercihlerimizi işleterek netice alma yolu diyorduk buna.

İkincisi *muhakeme ve mantık* yolu! Sağlam ve güvenilir olanı da bu. Karşımıza aldığımız bir görüş şurada yanlış, burada gerçeğe ters, fakat filan ve falan noktada doğrudur diyebilmek; bir tarafı ile eksik ve kusurludur derken, öbür tarafında hakkını tanımak! Bizim bildiğimiz, alışık olduğumuz yol bu! Modern sübjektivist teoriye elbette karşı olabiliriz. Fakat neden karşı olduğumuzu açıklamakta söz kıtlığımı vardır? Keynes için de az şeymi söylendi? Hepsi de esasında ağır çeken eleştiriler. Ama bütün bunları hiç yokmuş gibi bir kenara itip daha ilk adımda:

> *«Bu kitap, esas itibariyle, yıpranmış bir egemen ideolojinin, kapitalizmin yarattığı neo-(neo) klasik iktisat teorisine bir tepki olarak yazılmıştır.»*

dediğimiz an kendi çukurumuzu da kendimiz kazmış olacağımızı unutmamak gerekir.

Koskoca bir teorinin öyle derinlere inip ciddi sebepler bulacağım diye aranıp taranmadan sadece falan veya filan *«izm»*in yaratığıdır diye bir kalemde reddedilebileceğini ele güne koz olarak verdikten sonra günün birinde bir başkasının (eloğlu bu durumu!) aynı mantıkla karşımıza dikilip:

> *«Bu kitap, esas itibariyle, yıpranmış bir ideolojinin, marksizmin yarattığı okula bir tepki olarak yazılmıştır.»*

demeyeceği ne malum? Dediğini düşünelim: Verilecek cevap ne olur? Dönüp dolaşıp galiba hep aynı noktaya geliyoruz: Bir okulun (hem de *Walras*'lı, *Pareto*lu, *Marshall*'li bir okulun) hesabı bu kadar kolay, pervasız ve neredeyse ayaküstü görülebilecekse, geride kimin sapa sağlam ayakta durabileceğini kestirmek hakikaten zordur. Karşımıza aldığımız eserde veya okulda bir mantık hatasını, pozitif verilerde bir yanlış seçimi bulup ortaya koyduğumuz zaman akan sular durur. Ama beriki yolun sonu yok! «Egemen» ideolojiden hangisi *yıpranmıştır* da hangisi ayaktadır? Aradan bunca zaman geçtikten sonra yıpranmıyan, evet yıpranma denilen o tabiat kanununun pençesinden yakasını kurtaran hangi ideoloji vardır? Kapitalizm yıpranmıştır da ayaküstü durabilmenin -ebedi gençliğin- sırrı ola ola bir marksizmin tekelindemi kalmıştır? Hem iş bir kere iman ve itikad tarafına döküldümü kullanılan gerekçe karşımızdakini devirmeye yettiği kadar o karşıdakinin elinde bizim de kaşla göz arası hesabımızı görmeye yeteceğini bilmek lâzımdır. Sonuç, çocukluğumda gördüğüm bir kovboy filminin bitiş sahnesine pek benzer: Karşı karşıya dizilmiş, hepsi de keskin nişancı bir alay kovboy! Bir anda hep beraber tetiğe çökerler; ortalık toz duman içindedir. Sis dağılınca görünen manzara ise şudur: Boy boy yere serili cesetler; kovboysuz bir kovboy kasabasının boş, hazin meydanı!

Bilim alanını, o hepimizin bir yanından tutunup bir köşesine sığınmaya çalıştığımız ortak dünyamızı olsun bu iç kapayıcı dekorun dışında tutabilsek!

SLOGANLAR VE İZM'LER

I. SLOGAN ÇAĞI VE «İZM» LER SAVAŞI (*)

Fikir ve politika dünyamız göze yıllardır boş kalıplar ve sloganlarla vuruşulan bir arena manzarası sergiliyor. Pek çoğunun ne demeye geldiğini bilmediğimiz o yolda en küçük bir zahmeti dahi göze alamadığımız kalıp ve klişelerin gerçekten peş peşe yuvarlandığı bir çağı yaşıyor olmalıyız. Belki de tarihin hiç bir döneminde görülmediği kadar baş döndürücü bir slogan yarışmasının tam içindeyiz. Öyle olması bir bakıma sebepsiz de değil. Kütle haberleşme araçlarının bu derece yaygınlık kazandığı bir ortamda şu veya bu ağızdan çıkan sözler ve deyimler -mesafe önemli değil- göz yumup açınca yüzbinlerin, milyonların orta malı olup çıkıyor. Bugün en yetkili ve sorumlu ağızda; ertesi gün filan veya falan derneğin bildirisinde; haftası geçmiyor boy boy duvar donatımında ve nihayet ortaokul öğrencisinin ağzında!

Üzerlerine bu derece düştüğümüze göre boş kalıp ve klişelerden bir beklediğimiz olmalıdır. Beklenilen -bu nokta açık- her halde akıl ve mantık tarafı olmasa gerekir. Dillerde esip savuran dizi dizi sloganlar ki biraz eşelense köklerinin bilinç altına indiği çoğunun birikmiş hırs ve ihtirasların boşalma aracı haline geldiği gözden kaçmıyacak *Hobbes, "insan kelimelerle yalnız eşyayı değil, aynı zamanda ihtiraslarını, sevgi ve nefretlerini dile getirir»* der. Hakikaten de öyle: Kelime ve deyimler anlaşma araçlarımız olduğu kadar suçlama ve sövme tekniğimizin de vazgeçilmez vasıta ve âletleridir. Hayranlığımızı da nefretimizi de onlarla açığa vuruyor, vurduğumuz kadar da ferahlık duyuyoruz. Bazen hatta kelimelerden gövdeler yontup kimini tanrılaştırdığımız, kimini iblis kılığına soktuklarımız az değil. Değer ölçülerimizde, bir bakıma, ilkel insanınkinden kaç arpa boyu yol aldığımızı sorsak yanlış olmayacak. Hani taştan gövdeler yontup tanrı diye etraflarında cezbeye tutulmuşçasına sıçramak, yahut şeytanın ta kendisidir diye sar'a halinde tepinip durmak! Aynı şeyi taş yerine söz ve deyimlerle sürdürmenin her ikisinden farkı yoktur. Hatta taş ve tuncun sertinden kelimenin yumuşağına (adı üstünde dilin kemiği yok!) geçtikçe idoller etrafında *«bahar âyini»* daha bir uçarılık, daha bir baş dönüklüğü kazanıyor! Cezbe bir yerde sar'a ile yer değiştirmiştir.

(*) **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 37, İstanbul 179

Kelime ve sloganların kaderimize hükmeden bir tarafı olduğuna şüphe yoktur. Hazır klişelerin bir yerde hem «imalâtçı»sı, hem de tutsağıyız. Bir yandan yoğurup şekil veriyor, sonra da gerçeğin yerine koyarak ortada dönüp dolanan yalnız onlarmış gibi, kavgamızı gövde yerine gölgeler üzerinde sürdürüyoruz. Gölge oyunundan bir kısmının hazır -gerçi pek çoğunun rengi çoktan uçmuş- tasvirler (figürler) halinde önümüze bizzat kitaplarla sergilendiği muhakkak! *Menzel* o bakımdan haksız değildir elbette:

> **«Serbestçe düşünmekten çok kelimelere, hele basılı olanlara takılıp kalıyor... İnsandan çok (basma kalıp) kitaplara kendimizi kaptırıyoruz. Biteviye kelimeler ezberliyor ve artık bizzat düşünmek külfetinden kendimizi kurtulmuş sayıyoruz... Hür insanlardan ahmak koyun sürüleri yapmanın bir yolu onları okuyucu yapmaktır.»** (1)

Menzel'in karşı çıktığı, söylemeye hacet yok, doğru dürüst okumak değil elbette; ezbere kalıplar halinde bellemek ve bellediğini sıralı sırasız tekrarlayıp durmaktır. Günümüz yayın pazarının renk renk kapak ve desen düzenlemeleri altında alıcısına -okuyucuya- sunduğu ve yerine göre kaldırımlara kadar taşırdığı cep kitaplarına göz atalım; *Menzel*'e hak vermemek gerçekten mümkün olmayacaktır. Hemen hepsi alışılmış kelime ve cümle yapısı ile okuyucuyu kıskıvrak yakalayan ve hep o beylik söz ve tekerlemeleri gözü kapalı birbiri peşine dizmekte robetlaştıran yayınlar! Rejim veya düzen üzerine bir şeyler karalamaya heveslenip de siyaset edebiyatının ezber kalıplarını (*«izm»*leri) arka arkaya sıralamadan olayların çıplak yüzüne dosdoğru bakmayı başarabilenler bir elin parmakları ile gösterilecek kadar azdır. Gerisi taraflı tarafsız, kelime ve cümle yapısı ile bir tornadan çıkmışa benzer. Birine göz gezdirirken aynı kelime ve deyimlerin alışılmış kalıpları içinde daha başkalarında hemen olduğu gibi tekrarlandığını sezmemek mümkün değildir. Evet, aynı sözleri bir kaç gün önce başkalarının ağzından veya kaleminden dinlemiş ve okumuşuzdur; belki önce hangisinden başlayıp sıra ile hangilerine atladığını tam olarak kestirmemekle beraber! Kelime ve deyimlerin de tıpkı giyim kuşam, saç sakal modası gibi başladığı noktadan bir lâhzada etrafa, başkalarına ve oradan daha başkalarına sıçrama ve atlama yeteneği vardır. Bir kere yerleştikten sonra da, bir kaç satıra üçünü beşini serpiştirmeden geçmek ilericilik kervanının gerisinde, hatta çağ dışında kalmış görünmek gibi bir ezikliği peşine takıp getireceği muhakkaktır (2). Entellektüel sayılmanın başlıca (ve bazen tek) yolu bu olduğuna göre ,alışılmış deyim ve terimleri, manalarını- nerelerde ve ne için kullandıklarını

---

1) Wolfgang Menzel (1798 - 1873), Alman yazar ve sanat tenkitçisi. Yukardaki satırların nakledildiği yer Peter Demetz **Marx, Engels und die Dichter, Ein Kapitel deutscher Literaturgeschicte**, s. 10, 1969, Verlag Ullstein.

2) İç veya dış kaynaklardan süzülüp gelen deyim ve terimler, üst ve tiz perdelere tırmanabildiği derecede, yazanın ve konuşanın orta malı olmakta gecikmiyor. O kadar ki, bir kaç satıra elimiz ve gücümüz yettiğince bu cep kitabı sözlüğünden birkaç tutam devşirip serpiştirebildiğimiz taktirde entellektüellik yarışmasında benzerlerimiz üzerine sivrilip tırmanma yeteneğini kazanmış olacağımıza rahatlıkla hükmedebileceğiz. Şu an önümde geçmiş tarihli bir gazete fık-

açık seçik bilmesek bile- bol tarafından kullanma ve tekrarlamaya kendimizi ister istemez uydurmak durumundayız. Aslında kolayımıza gelen de -neden saklamalı?- eşyanın temeli ve gerçeği yerine satıh üstünde kelime ve deyimlerle uğraşıp durmaktır. *«İnsanlar eşyadan çok kelime ve sözlerle oyalanır, onlarla avunurlar»* diyordu *Schumpeter* (3). Öyle olduğunu pek iyi bildikleri içindir ki, değişik düzen ve sistemler önlerini açmaya çalışırlarken en yakın müttefiklerini alışılmış deyim ve terimlerde, yerleşik cümle kalıplarında *(phrasologie'*-de) arayıp bulma yolunu tutmuşlardır. Bazen hatta çatı değişikliğine rağmen aynı deyimlerin sürüp gittikleri gözden kaçmıyor. Çok açık bir sebepten: Yeni durumlar için yeni, değişik deyimler icat etmek benim diyen herkesin harcı değildir. Kaldı ki yenileri elde edilebilse bile kaleme ve dile yerleşinceye kadar epey bir zaman geçecektir. Arada birikip boşalma noktasına gelen his ve ihtiraslarımızın ise daha fazla baskı altında tutulmaya tahammülleri yoktur. O halde eskisini yattığı ve tozlandığı köşeden çıkarıp gerekiyorsa bambaşka bir anlamla doldurup donatıp yeniden fikir ve ideoloji piyasasına sürmekten başka yapacak şey kalmıyor. O eskileri dediklerimiz ise kullanıla kullanıla veya zamanla manalarını kâh bu yana, kâh öbür yana değiştirip durmaları ile iç yüzü kolay seçilemeyen yoğun bir sis tabakasına gömülmüş halde önümüze serilirler. Sosyal ilimlerin, orta malı haline kelmiş öyle terim ve deyimleri vardır ki okuyan veya işitenin kafasında objektif bir bağlantı kurmaktan çok kelimenin o güne kadar kullanımından hâfızalarda kalmış izlenime göre nefret veya takdir duyusu yaratırlar (4). Söz veya deyimler kulakta uzun zaman nasıl bir izlenim yaratmışlarsa o artık kelimenin manası ile içli dışlı olmuş, ondan ayrılması imkânsız bir sıfat halinde ömrünü sürdürür götürür. Kelime her ne vakit dilin veya kalemin ucuna gelse taşıdığı izlenim de kaçınılmaz olarak hatı-

---

rasından kesilmiş bir kupür duruyor. Epey bir zaman önce Hakkın rahmetine kavuştuğu için adını vermeyeceğim yazar 27 Mayıs sonrası için şunları söylüyordu: «Kurucu Meclisten, yeni Anayasanın yürürlüğe konmasından sonra, her halde daha iyiye gitmek için hızlı bir uygulama dönemi başlayacaktı. Artık altyapıya inilebilecek, karşı devrim yuvaları, altyapıda kendi yaşantısındaki değişikliği gören halkla beraber kurutulacaktı. Böyle umuyordu orta yaşlı adam: Ne var ki yine umulan gerçekleşemedi. (Cumhuriyet, 11 Aralık, 1969). Ucuz cep kitaplarından kapma bir yığın söz ve deyimin en yakın bir geçmişi nasıl tanınmaz hale getirdiğinin emsalsiz örneği! Altyapıya inilecekti, karşı devrim yuvaları kurutulacaktı! Hayır, böyle şeyler geçmiyordu «orta yaşlı adam»ın kafasından.

3) J. A. Schumpeter, **Capitalism in the Postwar World, «Postwar Economic Problems»** içinde (Edit, by S. E. Harris), s. 125, New Yok, 1948.

4) Gündelik dilde yukardaki sözleri doğruluyacak yığınla örnek bulmak mümkündür. Ayrıntıların fazlasını bir kenara bırakarak şimdilik bir tipik örneğin üzerinde durabiliriz. Süratle sloganlaşmaya müsait kelime ve deyimlerimizin bir kısmı, tarihî bir trajedinin sahnesi; bir kısmı belli bir işyerinin adıdır. Fakat dikkat edilecek nokta şudur ki, hepsi de ağızdan çıktığı anda haritanın belli bir paftasını hatıra getirmekten çok zihinlerde kelimenin yıllar boyu beraberinde sürüklediği mâna ve imajı canlandırır: Kiminde bir kanlı trajedinin timsali, kiminde belli (ve çoğunlukla istenilmeyen) bir iş ve çalışma yerinin imajı olarak!

ra gelir: Anlatılmak istenen nesne, lûgat manası dışında, iyi dir veya kötü dür; kollarına atılacak veya bucak bucak kaçılacak *«rahmânî»*, ya da *«şeytanî»* bir varlıktır.

*

Hedefe varmada eşya yerine söz ve deyimlerle uğraşmanın çok daha kolay ve üstelik daha da etkin olduğunun hesabını çok iyi bilen düzen ve sistem mimarları, yarışı kazanmanın başkalarınınkine göre daha kıvrak, kulaklarda daha çok çınlayını (tannan) deyim ve terimleri bulup yanlarına katmakla mümkün olacağının tam bilinci içindedirler. Hesap yanlış da değildir: Alışılmış mücadele tekniğinin ve araçlarının üstünde ve ötesinde vurucu kuvvetin en fazla söz ve kelime kalıplarında toplandığını bilmeyen kalmamış gibidir. Kim ve hangi taraf deyim ve terimin daha etkilisini, daha canlı ve kıvrak olanını bulup yanına katarsa tutunma şansının en fazla onun yüzüne güleceğini bilir. Ve bildiği içindir ki, her sistem yasal düzenleme ve yapı unsurlarının yanısıra kendi sloganları ve slogan yapımcıları *(intelligentsiası)* ile beraber gelir. Terim ve deyim seçmede önemli olan, tekrar edelim, akıl ve mantık tarafına sesleniş değil, heyecan ve emosyon tarafına uzanıştır. Kulakta kalıcı bir ses, sürekli birbir yankılanış bırakmak; günün daha geçer akçe deyimi ile söyleyelim: S e s v e t o n e f e k t' i yaratabilmek! Bu «efekt»in en fazla nerelerde sivrildiğini, hangilerinde tepe noktasına tırmandığını tahmin etmek zor olmasa gerek: *«İ z m»* ler o noktada kırılması imkânsız bir rekor sahibidir. Her şeyden önce *«İzm»*in kulakta yarattığı o ritmik, tannan yankılanış geride fazladan bir de *«bilimsellik»* çalımı ile birleşince, konuşmaya herkesin harcı olmayan ayrı bir hava katıyor. Bir solukta üçünü beşini peşpeşe dizivermenin konuşan veya yazanı entellektüellik gösterisi içinde zevkten nasıl dörtköşe ettiğini neredeyse gözlerinden okumak mümkün!

Söz ve deyimlerin, gün ışığına çıktıktan sonra, epey mâcera dolu bir yolculukları vardır: Öz ve mana tarafından boş ve kuru kalıplara doğru bir yolculuğun hikâyesidir bu! Bir vakitler ağızdan çıktığı an kulakta belli bir mana çağırışımı yapan deyimler öz ve muhtevâlarını gitgide yitirerek boş ve kof kalıplar halinde ömürlerini sürdürmeğe başlıyor. Boşalma ve kuruma ile beraber söz ve deyimlerin peşpeşe s l o g a n haline dönüştüğü bir döneme ayak basılıyor. Slogan, aslında, bir savaş nârası, bir hücum çığlığı demek! Ritm ve ton olarak yankılanışı akıl ve mantık tarafına seslenişinden daha güçlü ve sürükleyici.. Slogan, bu haliyle, davaya taraftar katmak veya hasım yaratmak noktasında paketlenip ileri sürülen kısa, toplu ifade şekilleridir. Daha da genişleterek: Dinleyen veya okuyanı öz ve mana tarafı ile değil de kulakta yankıla-

---

Şarklı için Kerbelâ sade şu enlem ve boylamdaki bir mevki değil, bir zulüm ve kahır sembolü olarak mâna taşır. Susuzluğun son haddine vardığı bir anda halâ aynı klişenin arkasına sığınmamız o yüzdendir: Ne vakit sıkışsak «ortalık Kerbelâ'ya döndü» deriz. Aynı suretle sol vokabülerde, Wall Street New York'da filân cadde ve sokağın adı olarak değil, beynelmilel finans kapitalizminin ve tekelci sermayenin yuvası ve beşiği olarak geçer.

nış tarafı ile yakalayan söz ve cümleler (slogan bu anlamda İngilizce *catch-words* ve *catch-phrases* deyimleri ile aynı yapı özelliğini taşır). Hangi tarafı ile alınırsa alınsın, slogan isim ve marka yarışmasında reklâmcının olduğu kadar politikacının elinde de saldırı (ve yerine köre savunma) aracı olarak rolünü sürdürür. His ve emosyon tarafına ağırlık vererek davaya her ne zaman güç katmak yoluna gidilse slogan imdada yetişiyor ve yetiştiği yerde akıl ve mantık duygusallığın gerilerinde kalıyor. Üstelik kısa, kesin ve net görüntüsüne kapılarak üzerlerinde tartışmaya dahi gerek duymuyor, aslını astarını sormadan ezbere tekrarlayıp duruyoruz. Politik konuşmalara kulak verilsin: Pek çoğu söyleyenin bilmesi gerekmediği gibi, dinleyenin de kulakta ritmik yansımasından öte öz ve mana tarafına «boş» verdiği bir yığın söz ve deyim kalabalığından ibarettir.

Kabuktan alta derine inmeyerek dışta ve yüzeyde dönüp dolanan deyimlerin pratikteki önemi de buradan kalıp ve ifade boşluğundan geliyor olmalıdır: Belli bir öz ve manaya bağlı olmaktan çıktıkları oranda boş kalıpları dilediğimiz mana ile doldurup donatıp tekrar ortaya sürebiliyoruz.

Sloganlarımızın, anlaşılıyor ki, zaman akışına pek kolay teslim olmayan bir direnme güçleri var. Öz ve mana tarafı zamanla ileri geri oynayabiliyor ve pek çoğunda da oynamıştır. Kalıp ve çatı tarafı ise sabittir; kolay kolay değişmiyor. Söz ve deyim, dile yerleştikten sonra, iç dinamiğinden aldığı hızla ortada sere serpe dolaşmaya başlıyor. Bizce işin asıl zorluğu da buradadır: Gerideki eşya çoktan değiştiği, hattâ silinip gittiği halde, onu kafamız içinde bir isim ve etiket olarak ışınlayan kelime kalıpları oldukları yere çakılmış gibi varlıklarını sürdürüyorlar. Artık kaderimize hükmeden o boş kalıplardır. Mânâ tarafı ses ve ton etkisinin, akıl ve mantık yanı duygusallığın gerisindedir. Üstelik kısa, net ve kesin görünümüne kapılarak üzerlerinde ileri geri tartışmaya dahi gerek olmadığına kendimizi inandırdıktan sonra geride yapacak fazla bir şey kalmıyor.

Aynı derecede önemli olan bir başka nokta da şudur: Klişeleşmiş söz ve deyimlere çoğu zaman süje'nin (şahsın) kendi yargılarına göre dışardan yakıştırdığı bir sıfat değil de obje'nin özünde ve cevherinde mevcut bir niteliğin açıklanışı gözüyle bakıyoruz. O kadar ki kelime nerede ağızdan veya kalemden çıksa taşıdığı sıfat bizim yakıştırmamızla hiç bir ilişiği yok da gerçeğin ta kendisi imiş gibi, hem de üzerinde en küçük bir şüphe ve tartışmaya gerek bırakmayan kesin ve dörtköşe kalıplar halinde havada ve kâğıt üstünde yüzmeye başlıyor. Mücadelemiz -sol ağzı ile söyleyelim: *«toplumsal kavgamız»* - gerçek gövdeler veya onların düşünce ve dile yansımaları arasında değil, gerilerinde gerçeğin çoktan silinip gittiği boş kalıp ve klişeler etrafında sürdürüyor. *Marx*'ın ve *vülger* marksistlerin yanıldıkları bir nokta da burada: Her şeyin altında ve gerisinde muhakkak bir maddî dayanak ararken, maddenin -gövde olarak- aradan uçup gittiği, hatta belki de başından beri hiçç bulunmadığı boş kalıp ve klişelerin sürdürdükleri kavga ile karış karşıyayız. Düşüncemize hükmeden o boş ve temelsiz klişeler! Parlamento tartışmalarına yansıyan onlar; gazete yorumlarına akislenen onlar; duvar edebiyatına donatım malzemesi ye-

tiştiren onlar! *Lock* elbette haklı idi: *«Kelimeleri kendi başlarına apayrı, bağımsız varlıklar olarak değil de asıl kurulu oldukları maksat için, yani düşüncelerimizi açıklamaya yarayan işaretler olarak alsak kavganın pek çoğu ortadan kalkardı».* Tam tersine: Hepsi de zamanla asıl maksatlarından çözülerek kaderimize ve yolumuza hükmedecek bir bir irade ile donatılmış canlı birer varlık halini almışlar! Onların esiriyiz. Söz ve deyimler, geride elle tutulur bir gerçeğin kelimeye dönüşmüş imajı değil, kısa zamanda kendileri gerçeğin ta kendisi imiş gibi görünmeye başladıkları an sonu olmayan bir oyunun aktörleri, daha doğrusu figüranları haline geliyoruz demektir.

*

Evet, bir defa daha anlaşılıyor: Hazır klişelerin zaman aşımına ve aşındırmasına gerçek gövdelerden daha fazla bir direnme gücü olmalı. Gövdenin temelden değiştiği, yahut çoktan silinip gittiği yerlerde adı, ortada hiç bir şey olmamış gibi, eski haliyle sürüp gidiyor. Sosyal bilimlerle uğraşanların biraz da alınyazısı sayılır: İncelenen olay - obje - zaman içinde süratle değişmekte; hem de yeni durumda yeni ve değişik bir kavram bütünü ile ayak uydurabilmemizden çok fazla bir süratle! O kadar ki, bunca göz nuru döküp kavram ve tahlil araçlarımızı gerçekten mükemmele ulaşamadığımızı sandığımız anda, evet teorik performansın o nâdir mutlu ânında objenin çoktan değiştiğini, zeminin adeta ayaklarımız altında kaydığını hissediyoruz. (5). ,

Yukardaki sözlerle sosyal ilimlerin hassas ve belki en zayıf yanına değindiğimiz gözden kaçmamış olacaktır. Sosyolog, tarihçi, iktisatçı v.s. olarak sloganlaşmaya son derece açık ve duyarlı bir zemin üzerinde yol almaya çalıştığımız ortadadır. Bu aşırı duyarlılık ve istidad başlıca iki kaynaktan besleniyor: Önce, tabiat ilimlerin (fizik, kimya, astronomi v.s.) kullandıkları terimler hergesin harcı olmayan soyut sembollerden ibaret olup sloganlaşmaya haliyle elverişli olmadıkları halde sosyal ilimlerde meramımızı hepimizin ortak malı olan kelime ve cümlelerle dile getiriyoruz (6). İkincisi ise şu: İncelenen olay, biraz önce de belirtildiği gibi, zaman içinde hızla değişiyor. Bilindiği üzere, ilimde genellikle ham maddesini dışarıdan aldığımız verileri kafamızda içe dönük bir işleme tâbi kılarak az çok muntazam bir kavramlar bütününe varmaya çalışıyoruz. Bu kapalı, içe dönük işlem - hangisi için olursa olsun - ilim yapmanın başta gelen şartıdır. Bu bakımdan tabiat ilimleri ile sosyal ilimler arasında derin bir fark da yoktur. Tek, fakat önemli fark bildiğimiz kadar şun-

---

5) Çok çeşitli örneklerinden sadece birini verelim: 19. yüzyıl sonlarından yakın günlere kadar iktisatçının üzerinde en fazla kafa yorduğu konulardan bir k o n j o n k t ü r denilen oldukça kısa dönemli periodik piyasa dalgalanmalarıdır. Uzun tartışmalardan sonra konunun hakikaten en fazla tatmin edici, doyurucu tahliline varıldığı bir zamanda -tâliin garip cilvesi!- konjonktürün kendisi çoktan çehre değiştirmiş, yerini ritmik olmaktan uzak monoton, uzun dönemli b ü y ü m e konusuna bırakmıştı.

6) Theodor Geiger, **İdeologie und Wahrheit**, s. 9 ve 153, 1953, Humboldt - Verlag **Wien.**

dan ibarettir :Tabiat ilimlerinde dış dünya ile ilişkiyi kesip kafa içinde tahlil sürecine yöneldikten sonra dışımızdaki objenin kolay değişmeyeceğini hesaba katabiliriz. Sosyal ilimlerde ise incelenen olay yanlız boy bos, ve ağırlık olarak değil, türü itibarile de son derece oynak ve çok çabuk değişmeye elverişlidir. Adına halâ kapitalizm dediğimiz düzen dünkünün aynı, hatta benzeri midir? Sosyalizm için de rahatlıkla aynı şey söylenemez mi? Bir fizikçi, kimyacı, astronom için maddenin kaşla köz arasında değişivermesinden gelen bir azizlik - müzıplik denilse belki daha doğru olurdu - söz konusu değildir. İktisatçı veya sosyolog böyle bir güvenden yoksundur. İşin asıl hazin tarafına biraz yukarda da değindik: Elimiz altındaki teorik cihazın ve kavram bütününün gerçekten imrenilecek bir mükemmelliğe varışı ile konunun başını alıp bilinmedik bir tara yönelişi ayni zamana rastlıyor. Durum bir bakıma gezegenlerin dünyamıza gönderdikleri ışınlara benzetilebilir: Gezegenler vardır; çoktan yok olup gitmişlerdir. Fakat binlerce ışık yılını aşıp dünyamıza kadar uzanan ışınları bize onları hâlâ yerinde imiş gibi gösterir. Durum ona benzer. Ne var ki orada mesafe uzaklığından gelen yanılgıyı burada zihin tenbelliğimiz sürdürüyor. Sistem veya düzen çoktan değişmiş, tanınmayacak hale gelmiş. Fakat hemen hepimiz gövdeler yerine gölgelerle uğraşıp durduğumuz için bir an için perdeyi aralayıp gerisinde gerçekten o anlatılmak istenen nesneden bir iz var mı yok mu araştırmak zahmetini göze alamıyoruz.

Arada, bir noktayı daha unutmamak lâzım: Terim ve deyimler, başından beri sâbit ve sınırları belli bir mânaya angaje olmakta devam ediyorsa, kelimelerin sloganlaşmış olarak boşta yüzüp durmalarına pek de fırsat verilmemiş olur. Bu ise incelenen olayın -obje'nin- yapı özelliğini zaman boyu kolay kolay değiştirmemesi ile mümkündür ve ancak o şart altında düşünülebilir. Tabiat ilimlerinde durum aşağı yukarı böyledir. Deprem, söz gelimi, bilinen şartlarına ve özelliklerine göre daima a y n ı hadise üzerine iliştirilecek bir etikettir. Ama devrim öyle değil: Olay, adına ister ihtilâl ister devrim denilsin, zaman içinde sürekli değişmiş durmuş. Sonuç olarak, her biri kendine has yapı özelliğine sahip değişik ve dağınık vakalar zinciri! Öyle olunca da kelimeyi isim ve etiket olarak dilediğimiz tarafa çekip uzatmakta kendimizi serbest sayabiliyoruz. Ve daha kötüsü: Kamu oyunca benimsenmiş, hatta bir ölçüde kutsallaşmış bir değişim süreci üzerine isim olarak devrimi getirip oturttuktan sonra kelimenin kendisi de aynı kutsallığa ortak çıkmış olacak ve sonra da geride şiddet hareketlerinden ne varsa hepsini toparlayıp kaçak mal olarak aynı ambalaj içinde paketleyip rahat rahat sürmek işten bile sayılmayacak. Nitekim, hatırlarda olsa gerektir: Önce Atatürk inkılâpları diye başladık; bir süre sonra yerini Atatürk devrimleri aldı. Devrim öylece kendi boyutunda saygınlık ve dokunulmazlık kazandıktan sonra geride şiddet eylemlerinin her türlüsünü devrimin peşine takarak hepsini birer ikişer aynı dokunulmazlığa ve takipsizliğe ortak kılmak yolunu tuttuk. Hani dosdoğru ve açık açık ihtilâlci gençlik veya ihtilâlci sendika denildiği zaman gözler korku ve dehşetten 'faltaşı gibi açılacakken, hepsinin başına d e v r i m c i sıfatını getirip oturtunca takipsizlikten de öte neredeyse ceketinizin düğmelerini ilikleyerek saygı duruşu almanızı beklemelerine şaşmamak lâzımdır.

Sosyal ilimlerde kelime ve terimleri, birer zarf ve kalıp olarak, dilediğimiz gibi boşaltıp dilediğimiz muhtevâ ile yeni baştan donatma ve doldurmanın özellikle politikacı için- câzip yanı şu üç noktadan geliyor olmalıdır: a) Boş veya boşalmaya elverişli kalıplar yazana da konuşana da kendini belli ve sâbit bir mânaya angaje kılmadan değişik alternatifler arasında rahat bir mânaya angaje kılmadan değişik alterntifler arasında rahat bir dönüp dolanma ve nefeslenme, serbest bir manevra fırsatını kazandırıyor. b) Boş kalıpları değişik ve dilediğimiz mâna muhtevası ile doldurabildiğimiz oranda elimiz altında her an her maksada hazır bir kavram bütününe sahip çıkmanın kolaylığını ancak sosyal ilimlerde tadabiliyoruz; ve nihayet. c) Sürekli olarak değişen gerçeğin üstüne etiket olarak her defa değişik bir kavram takımını bulup buluşturacağız diye boş yere nefes tüketecek yerde eskilerini sürdürüp götürmenin bir başka yararı ve gerekçesi de şu olabilir: Kavramlarımızın bir kısmı, ki geçmişten bu yana iyi kötü bir kutsallık hâlesi ile çep çevre kuşatılmışlardır; bunlar ortada durup dururken ortam değişti diye hepsini birer ikişer atıp yerlerine yenilerini aramaktansa eldekileri yeni duruma uydurmak, sağlayacağı zihin tasarrufu bir yana, üstelik kelime üstündeki kutsallık hâlesini sahip çıkılan yeni davaya kazandırmak azımsanacak bir başarı sayılmaz. Örneklerini biraz aşağıda daha açık olarak göreceğiz.

Deyim ve terimlerimizde bu derece sebatlı uzanış, gereğinde boş kalıpları büsbütün başka mâna muhtevası ile doldurmaya kadar giden bu denli değer alaborası çağımızın ideoloji kavgasını hakkıyle anlayabilmek için birinci derecede önem taşır. Elimiz altında, beğendiğimiz ve beğenmediklerimiz üzerine kılıf olarak geçirilmeye hazır izm'li izm'siz klişelerden kurulu bir avadanlık hizmete hazır! Dilediğimizi seçip kullanabiliyoruz. Manalarını bilmek veya bilmemek ikinci sırada gelir, üstelik bilinen mânasını gerekiyorsa ters yüz edip hangi dâvanın peşinde isek onun uğruna kullanmakta en küçük sakınca yok! Halk şûraları ile halk adına,fakat halkın değil katkısı zerrece haberi dahi olmayan işlerde karar alma yöntemine bir sıfat mı aranıyor? Ortada *demokratik* sözü ve sıfatı durup dururken yenisini bulacağız diye didinmek neden? *Cumhuriyet* de yüzyıllar boyu ceberrut idarelere karşısında halkın kendi kaderini kendi tayin etme özlemini dile getirmiyor mu? O halde *demokratik halk cumhuriyeti*! Ama arkasında demokrasinin ve cumhuriyetin vazgeçilmez kuruluşları olarak ne arkasında demokrasinin ve cumhuriyetin vazgeçilmez kuruluşları olarak ne serbest seçim, ne çok partili bir siyaset düzeni var! Üstelik de demokrasinin kökeninde zaten halk *(demos)* deyimi yatarken demokratik halk cumhuriyeti ile aynı sözü-karesini alır gibi- tekrarlamanın bir yerde terim olarak da sakat bir doğumu işaretlediği de caba! Ama ne denirse densin klişe o şekilde yerleştikten sonra geride yapacak pek az şey kalıyor.

Kelime ve klişelerimizin sabit ve değişmez bir manaya bağlı kalmaları biraz önce de işaret edildiği gibi sloganlaşmaya daima ayak bağı olmuştur. Kelimeye, slogan olarak, zaman üstünde süreklilik kazandıran: **Boşluk ve**

istenilen tarafa çekilebilme esnekliği! Yerleşmiş kelime ve deyimleri, ilk manalarından boşaldıkça dilediğimiz şekilde donatıp doldurmanın politikacıya sağladığı fayda bu esneklikten geliyor.

Belli ve sabit bir karşılığı olmayarak boşta yüzen sloganları bir bakıma karşılıksız çek veya banknota benzetmeyi düşünebiliriz. Gerçekten ortada karşılıksız dönen dolanan kelime ve deyimler boş ve işe yaramaz kâğıt para bolluğunu, tam bir enflasyon dalgasını andırırlar. Fakat arada önemli bir ayrılış noktasını unutmamak şartiyle: Karşılıksız çek veya banknot satınalma gücü sıfıra kadar alçalmış bir kâğıt parçası hükmündedir. Kelime ve deyimler ise bir bakıma gerçek gövdeden çözülüp boşaldıkları oranda güçleniyorlar denebilir. Çek ve banknotta yapamadığımız orada rahatça yapabildiğimiz için: Kelimeyi, ilk dayanak ve desteğini kaybettikçe kaldırıp atacak yerde arkasına, uysun veya uymasın, istediğimiz karşılığı getirip oturtabiliyoruz. Terim ve deyimlerimizde yaşlanmak, işe yaramamak diye bir şey yoktur: Kelime, bir kez ağızdan çıkmaya görsün; yolunu kesmeye kimsenin gücü yetmez.

Kelime ve klişelerin karalamada etkinliği, yanılmıyorsak, övgüdeki rollerini kat kat aşar. Kelime ve cümle yapımız bu anlamda sosyal kavgamızın bir parçası sayılır, onlarsız insanlık tarihinin uzun, sancılı mücadelesini anlamak mümkün değildir. Burada ,hemen söyleyelim ki, altyapı - üstyapı ayrımı yolumuza pek az ışık tutabilecektir. Kafamız içindeki imaj ve onun sözlü ifadesi yaşanan gerçeğin bir yansımasıdır diyerek hepsini birden ikinci pâna atacak bir yakıştırmanın getireceği çözüm her halde tatmin edici olmaktan uzaktır. *Marx*'da, bildiğimiz kadar, ideolojilerin çatışması geride reel çıkar ilişkilerinin vuruşması demeğe geliyor; yani perdeyi aralayınca elinizle tutabileceğiniz katı bir gerçek var demektir. Burada ise belki eskiden var olan gerçek çoktan gününü doldurmuş; gövde yok olup gittiği halde kafamızda bıraktığı imaj ve peşine taktığı boş kalıp ve ifadeler kavganın asıl itici kuvveti halini alıyor. Ve -tekrar edelim- işin övgü tarafından çok yergi cihetinde! Her halde insanlık zaafımızdan olmalı: Her şey yolunda iken sahnede kendimizden başka aktör aramayız da işler bir kere ters gitmeye başlayınca kabahati dışımızda sırtına vuracağımız suçlu gövdeler ararız. Hakikaken de ferahlatıcı bir şey: Kendini ve kendi gibilerini aradan çıkarıp insan-üstü bir gövdeye, fakat yine de adıyla sanıyla şahıslandırılmış bir kuvvete «işte suçlu» diyebilmek! Bir insan-üstü gövde ki tarih boyu her şekle, her kılığa girmiş çıkmıştır. Bir zamanlar gökte, insan elinin uzanamadığı sisli yüksekliklerde aranmış. Hikmetine akıl sır ermeyen kuvvetler: Felek, kader, alınyazısı. Shakespeare de kahramanına öyle söyletiyordu: *Bahtımızdan ne vakit şikâyetçi olsak -aslında hepsi de kendi suçumuz- gökte ayı, güneşi ve yıldızları sorumlu tutarız! Kimimiz hırsız ve uğursuz: Yıldızımızın tersliğinden! Kimimiz dolandırıcı: Alnımıza öyle yazılmış Kimimiz yalancı, ayyaş. Hep elimiz ve gücümüzün yetmediği -kâh kader kısmet, kâh takdir dediğimiz- kör kuvvetler yüzünden!* (7). Bir kısmımız herşeyden gökte ayı yıldızları sorumlu tutarken bazılarımıza göre her kötülüğün başı içimizde ve aramızda şeytan,

7) Shakespeare, **King Lear**, I. perde sahne 2.

iblis denilen o görünmez şer kuvvet olmuş. Ayağımıza dolanan yalnız ve yalnız o! Zaman ilerledikçe önümüze başka dev cüsseler, heyûlalar sıralanıyor. Hepsini burada uzun uzun sayıp dökecek değiliz. Gerisini bırakarak sözü çok daha yakınlara getirebiliriz. Göze belki ilk çarpacak değişiklik şurasında: İlkel insanın gökte aya, yıldızlara veya taştan yontma gövdelere yükleyip geçtiğini çağımız insanı *söz ve deyimlerden kurulu gövdelere* yüklüyor (8). Çağ, bol tarafından slogan atma çağıdır. Ortada ve ağızlarda dönüp dolaşan artık «izm»li klişolerdir: Komünizm, kapitalizm, faşizm v.s. Yine hangi tarafın gözlüğü ile bakıyorsanız, sizinki kurtarıcı, karşıdaki kana susamış bir heyûla, bir canavar!

Fakat düşündükçe hatıra bir takım soruların gelmemesi mümkün değildir: Her şeyden önce, asıl suçlu, peşine rastgele bir *«izm»* getirip taktığımız, çoğumuzun ne demeye geldiğini merak dahi etmediğimiz o sisli, o hayali gövdeler midir? Aslında, kabul etmek lâzımdır ki, seçilen yol suç bildirmenin ve suçlu bulmanın en rahat ve -asıl mühim olanı- etrafınızdakileri en az tedirgin edecek olan yoldur. Belki de başımız sıkıştıkça -farkında dahi olmayarak- hep o yola başvurmamızın bilinç-altı sebebini burada aramak yanlış olmayacaktır. Gerçekte belki benim, sizin sakarlığımızdan, kişisel tutumumuzdan gelen sürçme ve tökezlemeleri bir «meçhûl»ün, nasılsa ele geçmiş bir «vurabalı»nın sırtına bindirip geçmek az rahatlık mıdır? Ortada olan ve görünen artık bir Ahmet Mehmet, bir Ali Veli değil; hepsinin ve hepimizin üstünde ne olduğunu kimsenin pek de açık seçik anlayamadığı o görünmez «şer» kuvvettir. Onu ve onun uzantısını bir kere yerle bir edin; işlerin göz yumup açınca nasıl süt liman olacağını göreceksiniz. Evet, siz, ben, hepimiz her ne isek -çalışkan, tenbel, namuslu, «üçkâğıtçı»- öyle olmakta devam edeceğiz ve bir *«izm»* değişikliği kaşla göz arasında apayrı bir davranış, bambaşka bir düzen kuruvermiş olacak!

---

8) Kelime ve deyimler, suçlama tekniğinin âlet ve arac halini aldıkları anda, «tezvir» mekanizmasının da çarkları arasında kendilerine düşen misyonu yerine getirmeye yönelirler. Herhangi bir zamanda iktidarın olsun, kamu oyunun olsun damgaladığı bir suçlu gövde yaratılıp yerine oturtulduktan sonra, sıra arada hoşa gitmeyen, tasfiyesi arzulanan kişi veya gruplara aynı ayıb ve sıfatı yamayarak bilindiği şekilde ihbar ve jurnal çarklarını döndürmeye gelir. Geçmişin ibret verici bir tablosudur: Yeniçeriliğin kaldırılması ile beraber bektaşiliğin de -kader ortaklığından dolayı- mahkûm edilmesi aynı günlere rastlar. Devrin tanınmış tarihçisi (vak'a-nüvis) Şânizâde yakın dostları ile beraber aralarında özel olarak bir fikir ve sanat çevresi kurmuşlardır: Edebiyat sohbetleri, şiir yarışmaları başlıca meşguliyetleridir. Ne var ki, her devirde olduğu gibi o vakit de sanatçıya aralarındaki bir geçmişten dolayı garazı olanlar bu masum topluluğu gizli bektaşi âyini yapan bir topluluk diye ihbardan geri durmazlar. Şânizâde ve arkadaşları kendilerini temize çıkarıncaya kadar akla karayı seçerler. (Vakanın hikâye ve tafsilâtı için **Cevet Tarihi** cilt 12, s. 183). Tezvir ve ihbar o gün bugün ara vermeden çarklarını döndürmüş durmuştur; ve hâlâ da aynı hızla döndürmektedir. Şair Eşref can sıkıntısından bunaldığı bir an - zarif bir iymâ ile — «Mürteci'dir diye ey gam seni ihbar ederim!» diyerek aynı çarkların dönüşünü dile getirmişti. Şair bugün hayatta olsaydı belki de mürteci (gerici) yerine «faşist» demeyi tercih ederdi.

Tek gövdede suçlu ve yine tek gövdede çıkar yol aramanın rahatlığını insanoğlu şeytanı taşladığı günden bu yana tatmıştır ve anlaşılan bugün de tatmaktadır. Tutulan yol, tekrarlayalım, suçlamanın ve suçlu bulmanın en ucuz yoludur. Yaşadığımız toplulukta, düşünülse, şu veya bu *«izm»*le yakından uzaktan ilişiği olmayan nice kuruluş sakatlıkları hatıra gelir. Çoğu da düzen değişikliğine gitmeden aynı düzende ele alınması gereken bir *«izm»* altında tekrar boy verecek olan sakatlıklar: Bir iktidardan öbürüne değil, hatta aynı iktidarda bir yönetici takımından öbürüne değişen zikzaklı tutumlar, ileri geri kaprisli oynamalar, karma ekonominin (ve fırsat bulsa sosyalizmin) oyun kurallarını işlemez hale getiren ve getirecek olan davranışlar... Kusurlu olan, kısacası, *«izm»*den önce oyun alanına sürdüğümüz i n s a n takımı ve davranışı! Arada gözden kaçırılan nokta ise şu: Her sakatlık ve sakarlığı üstyapı kurumu diye ille temelde üretim ilişkileri ve sınıf tabanına oturtacağız diye bulutlar arasında *«izm»*li ve sisli gövdeler kovalarken, yerde asıl kusurlunun -kim ve nerede ise- eline hası bir takipsizlik, hatta dokunulmazlık belgesi tutuşturduğumuzun farkına varmıyoruz. Evet, ortada kuruluş olarak, şahıs olarak yığınla suçlu ve sorumlu dolaşacak ve siz kabahati -*«bilim»* öyle istiyor diye- döndürüp dolaştırıp hepsinin üstünde kim ve ne olduğunu kendinizin de tam bilmediğiniz bir gövdeye yükleyip geçeceksiniz. Buluş bir bakıma hakikaten zekîce, hatta dâhiyânedir: *«İzm»*li *«izm»*siz gövdelerle bu derece fütursuzca oynamanın arkasında, kim bilir, tek tek ve sonunda hep beraber suçluluk psikozundan sıyrılmanın keyfi yatıyor olmalıdır. Suçlusu suçsuzu, anlayacağınız, takım takım takım suçlu bulmanın, belki de yaratmanın telâşı içindeyiz. Durum bir yerde o bildiğimiz tülûat güldürüsünden pek de farklı değildir: Hani mahallelinin imamı, zaptiyesi, bekçisi -ve asıl aranan da bir yolunu bulup kapı arkasından cemaate karışmış- elde fener uygunsuz avına çıkışı gibi bir şey. Gerçekten yabana atılamayacak bir zekâ oyunu: Önüne çıkanı kırıp dökecek, devirecek yerde bir korkulup, bir hayal gövde bulup «işte suçlu» diyebilmenin rahatlatıcı tesiri! Herkesin, hepimizin koltuğu altına sıkıştırılmış «pre-fabrike» bir suçlu paketi: Kimine göre milletler-arası kapitalizm, kimine göre faşizm, kimine kalsa *«katil oligarşi»*. Ve asıl önemlisi, hemen hiç kimsenin -ne demeye geldiğini pek de anlamadığına göre- üstüne alınması için ortada ciddî bir sebep olmayan karalamalar! Kabahati havada ve boştakinin sırtına vurdukça yerdeki halinden memnun! Solun her yerleştiği yerde kolay mesafe almasında direnme noktalarının ustaca törpülenişine düşen payı küçümsememek lâzımdır.

Aslında değer ölçülerimizi insan boyunu aşan sisli gövdeler ve *«izm»*ler üzerine yürütecek yerde i n s a n ı n kendine, bir bakıma katı toprağa indirebilsek (evet yükseklerde kolan vurmaya alışık kafalar için hiç de kolay olmayan bir şey: *«.. hâk'e tenezzül ne belâ!»)*, renklerin birden nasıl açıklık kazandığını göreceğiz. İnsanın kendisi: hangi *«izm»*den yürürsek yürüyelim, maddî kuvvetlerin temelde çerçeveleyici rolü ile beraber modeli son kertede biçimlendirecek olan daima o; başkası değil *Marx* gerçekçiliğinden bu noktada olsun öğrenmemiz gereken bir hakikat olmalı idi: Hayal gücümüzün yarattığı ne olduğu belirsiz ütopyalardan sıcaklığını avuçlarımız içinde hissedeceğimiz canlı somut varlığa yönelmek. Soluk alıp verdiğini duyabileceğimiz bu canlının -insanın- tam

ve dolu kişiliğine uzanabilmek! Üretim ilişkileri idi, sınıf temeline bağlılıkdı, hepsi ve hepsi bu yaşanan gerçeğin -dolu kişiliğin- bir yerde belirleyici unsurlarından başka şeyler değildir. *Marx* ona uzanmaya çalıştı. Gençlik yazıları ve denemeleri diye ayrı bir cilt halinde yayınlanan eseri -ortodoks marksistlerin söz edilmesinden pek de hazzetmedikleri kitap- bunun açık ve şüphe götürmeyen şahididir. O dolu, dopdolu kişiliğin gerisinde *Marx*'ın sadece maddî-teknik kalıplarla oyalanıp durduğunu, hisleri ve ihtirasları ile insan gerçeğinin derinlerine inmediğini sananlar bugün için çok gerilerde kalmış sayılırlar. *Marx*'ın ve günümüz Marx'çı antropologların vardıkları sonuç açık ve kesindir: Maddî-teknik faktörün belirleyici rolü yine de devam etmekle beraber son sözü söyleyecek olan i n s a n gerçeği; insan hamuru demek de mümkün! Aslında kapitalizm gibi sosyalizm de, batılı anlamı ile alınacaksa, teknik altyapı ve üretim ilişkileri bir yana katıksız batılı kafanın harcı sayılabilirdi. *Marx*, nitekim, kapitalizmin kaçınılmaz olarak sosyalizme çevrileceğini isbatlamaya çalışırken çok belirli bir insan modelinden hareket etmişti: Burjuvası gibi proletaryası da okur yazar, iliklerine kadar bilinçlenmiş batılı insan tipleri idi. *Lenin*, Rus ihtilâli ile Marx şemalarının üstüne oturduğu zaman karşısında bu tiplerden hiç birini bulamayacağını biliyordu. Onun için bilinçli bir proletaryanın yekvücut bir kütle halinde yürüteceği eylemi *tepeden merkezci, ceberrut bir parti diktasına* devretmekten başka yapacak bir şey yoktu. Evet, mayanın batılısından batı sosyalizmi! Despotundan ancak ceberrut-despotik sosyalizm! Eyyamcısından da -şayet öylesi de olacaksa- hip şüphemiz olmasın -sadece eyyam sosyalizmi

Çağımızın kültür ve toplum dramından bir bölümü yukarda elimizden geldiğince gün ışığına çıkarmaya çalıştık. Bunalım aslında günümüz insanının büyük zaafından olsa gerek: Her şeyi olduğu gibi değil, kendine verildiği ve gösterildiği gibi görme zaafı! *Menzel*'in baş taraftaki sözleri bir kere daha hatırlanan: Basma kalıp ve kaçıncı elden aktarma kitapları okuya ezberleye hazır klişelerin, slogan ve izmlerin tutsağı olmakta devam ediyoruz. Aynı tekerlemeler hiç bir değişiklik yüzü görmeden, hiç bir eleştiri süzgecinden geçirilmeden kurulmuş gibi ağızlardan ardarda dökülüyor. Sloganlaşmış deyim ve terimlerin sis perdesini aşıp arkasına inmedikçe, insan ve toplum gerçeğini değerlendirmede daha uzun zaman yaya kalacağımıza şüphemiz olmasın!

II. İZM'LER VE SİSTEMLER

BİR İZM'İN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

Kültür ve politika dünyamızda kelime ve deyimlerin nereden kalkıp nereye vardıkları ve sonunda kaderimize nasıl hükmeden birer kuvvet halini aldıkları bundan önceki yazıda yeterince açıklandı. Her biri bizim kafa ve hayal ürünümüz olduğu halde hayata gözleri açtıktan sonra kendileri bizim kafa ve hayal dünyamıza hükmetmeye başlayan bir yığın deyim ve klişe! Yaratıcısı biz; fakat arkası sıra tutsağı.. O da biz! Özellikle peşlerine bir *«izm»* takılı klişelerin sistem tartışmalarında oynadıkları rol bunun en çok örneğidir. Etrafımızda konuşulan ve söylenenlere kulak verilsin: *«İzm»*siz bir sistem tartışması neredeyse imkânsızdır denecek. Kimi ağızda -üstüne basa basa- kapitalizm, kiminde sosyalizm, komünizm, faşizm v.s. Aslında her birinin ne manaya geldiğini bilmek de önemli değil. Önemli olan, *«İzm»*in ister birinde ister öbüründe -ağızdan çıkışına göre- getirdiği bilgiçlik ve «bilimsellik» tafrası; bu işi en iyi biz biliriz gibilerden bir yüksekten atış! Gerçekte çoğunun tabanı çoktan değişmiş, hatta silinip kaybolmuş.. Kavgayı sürdüren sadece boş kalıplar ve klişeler!

Sloganların nereden ve nasıl türediklerini biliyoruz. Ağızdan ilk çıktığıda kulaklarda dolu ve özlü bir çağrışım yapan söz ve deyimler zamna geçtikçe içi boşalarak çıplak kalıp ve şemalar halinde ömürlerini sürdürmeye başlıyorlar. O haliyle, sonlarına bir de *«izm»* takıldıktan sonra her biri soluk alıp verişini neredeyse kulağımız dibinde işiteceğimiz bir canlı kişilik kazanmışa benzer (1). Her türlü iyilik veya kötülükten söz ederken elimizi uzatıp gösterebileceğimiz canlı: İşte o yaptı; o yapıyor! Karşımızda artık sıra sıra hayalet gövdeler, ezbere klişeler, çoktan efsane *(myth)* halini almış söz ve deyimler.. Avusturyalı iktisatçı *Hayek*, kamu oyunu oluşturmada *«myth»*lerin en azından yaşanmış vakalar *(facts)* kadar önemli rol oynadıklarını söylerken aynı noktaya değinmiş oluyordu (2). Sokaktaki adamın gözünü dolduracak bir suçlu gövde lâzımdı: Kötülük adına ne varsa üstüne yıkılacak bir gövde! Ortada güya stok fazlası var da o tahrip ediyor; topluma nice yararlı keşifler yapılıyor da o imha ediyor veya gizliyor. Silahlanma sanayiini ve o yolda büyük yatırımları ayakta tutmak

---

1) Konu üzerine daha etraflı olarak W. Eucken, **Die Grunddlagen der Nationalökonomie**, s. 75 ve dev. 1940.

2) F.A. Hayek, **History and Politics** (**Capitalism and Historians** adlı kollektif kitap çinde, s. 4, 1954).

için savaş kışkırtıcılığını o yapıyor. Sözün kısası: Yıllar yılı dillerde dönüp dolaşan yakıştırmalar, tekrarlana tekrarlana artık kimsenin doğruluğundan şüphe etmeyeceği gerçekler halinde zihinlere yerleşmiş ve o haliyle bilen bilmeyen herkesin orta malı *(Hayek «çağın folkloru»* diyor) olmuştur.

Sütün bu yakıştırmalarda, çoğu zaman farkına varmadan, yaptığımız iş, kafamız içindeki sıfat veya sıfatları söz ve kelimeden yontma hayalî birer gövdeye yükleyip onu kişileştirilmiş haliyle *«işte suçlu!»* diye kucaklayıp yakalamaktan ibaret kalıyor. Sizin, benim, hepimizin üstünde hayalî bir suçlu yaratmanın ferahlatıcı etkisine daha evvel de değindik (3). Hepimizin üstünde olduğu için teker teker hiç birimizin üstüne alınması için sebep olmayan bir suçluluk hali: Kusurlu olan sistem; uzanıp elle tutmaya gücümüzün yetmediği o silik gövde! Esasında suçlu bulma ve bildirmenin en kolay ve ucuz yolu: Boy hedefimiz kim ve ne ise peşpeşe dizdiğimiz sıfatların *(işbirlikçi, karşıdevrimci* v.s.) ne demeğe geldiğini merak dahi etmeden sadece ağızdan çıkışına göre -ve gerektiği yerde ses tonunu ve perdsini de ona göre ayarlayarak- her ihtiyacı karşılayacak bir aşağılama (ve donatma!) sözlüğüne kavuşmuş oluyoruz. Sözlükten beğendiğimizi ve dilediğimiz kadarını alıp -öfkemiz kime ve neye karşı ise- üzerine kılıf olarak geçirivermenin ferahlığına gerçekten diyecek yoktur. İnsanoğlu taş ve tunçtan tanrı veya iblis gövdeleri yontmaktan vaz geçip kelimeden kurulu şekil ve klişelere yöneldiği günden beri bu ferahlığı sık sık ve doya doya tatmaktan geri durmamıştır. Bir zaman mezhep kavgalarından kendine göre rahmanî veya şeytanî gövdeler yontmuş.. Hangi tarafta ise onun gözüyle kendininki hayır, karşısındakinin şer! Aradan zaman geçmiş; Kötülüğün adı bu defa, yine tuttuğumuz tarafa göre, Batı taklitçiliğine veya şeriatçılığa çıkmış! Ve nihayet ilericilikti gericilikti derken sıra çağın büyük buluşuna, «i z m» lere gelip dayanmış! Ortada dolaşan artık *«izm»*li gövdelerdir: Kapitalizm, sosyalizm, komünizm, faşizm ve benzerleri... Yine hangi tarafın gözlüğü ile bakıyorsanız sizinki kurtarıcı, karşıdaki kana susamış bir canavar; bir heyûla!

«İzm» dalgası da bir iki sarsıntı ile gününü doldurmuş olabilirdi. Netekim, düzen temeli ve tabanı ile bir hayli değiştikten sonra kapitalizm deyimi de Batı'da yavaş yavaş arka plana geçmiş; kapitalist olan ve olmayan ayırımı yerini gelişmiş ve yeni gelişen ülkeler ikilisine bırakmıştı. Kapitalizmden söz etmek artık okuyana ve işitene bıkkınlık getirecek basma kalıp bir ezbercilik havası yaratacaktı. Kelime, nerede ise, tarihin karanlığına gömülmek üzere idi. Fakat hayır! *«izm»*li yakıştırmaların hemen hiç değişmeyen kaderini burada da hesaba katmak gerekirdi: Batı, batıyor, bir daha belini doğrultamaz dediğiniz bakarsınız hiç ummadığınız yerde ve zamanda önünüze dikilivermiş! Kapitalizmde de öyle oldu. Her şeyden önce sol, dünyanın neresinde olursa olsun, ilgiyi ayakta ve uyanık tutabilmek için alışık olduğu slogandan kolay el çekeceğe benzemiyordu. *Marx*'dan beri ihtilâl liderlerinin ustalıkla uyguladıkları

3) Bakınız; **Aydınlar Sosyolojisi ve Çağımız Aydını** (bu kitapta, s. 77 deki açıklamalarla karşılaştırın).

hareket yöntemi, kütleyi renkli cümlelerle kendi sistemlerine ısındıracak yerde (çünkü ısındırayım derken açık vermek, hatta gülünç hale gelmek ütopyacı sosyalistlerden beri bilinen bir gerçek!), hep beraber saldıracakları bir hücum hedefini seçip önlerine koyarak coşturmaktan ibaret olmuştur. Kütle insanı için sövme ve saldırma beğenip alkışlamanın daima önünde ve ilersinde gelir (*«öfke baldan tatlıdır!»* sözü boşuna söylenmiş olmamalı).

Türk solu için de izlenecek yol başka türlü değildi. O da 1960'lardan sonra aralık bulduğu kapıdan sızarak şansını bir kere daha denemeye hazırlanırken solun alışık olduğu kelime dağarcığını ve parolasını da beraber getirecekti. Marksist sözlükte bozuk düzenin adı madem ki k a p i t a l i z m diye geçiyordu; değişik bedene ille daha iyi oturanı bulacağım diye dört dönmektense, uysun veya uymasın, eldeki paketle olanı kullanmak elbette daha rahat olacaktı. Ama yıpranmış redingotu bambaşka bir bedene giydireyim derken etek ve kollar biraz sarkacak; yelek de fazlaca geniş tutulmuş olacak! Varsın öyle olsun! Batı'da da - gerçi ters tarafından - aynı şey olmadı mı? *Schumpeter* Batı medeniyetinin 19. yüzyıl sonlarında sosyalist yazarların hayal etmedikleri gövde genişlemeleri karşısında kapitalizm yeleğinin bedene bir hayli dar geldiğini söylüyordu. Birinde fazla dar, öbüründe fazla bol ve geniş! Önemi yok. Bir iki teyel, bir kaç uydurma dikiş, biraz da ütü ve fırça işin ayıbını pek alâ örtebilirdi.

İğreti kılıfı şurasından burasından çekip çekiştirerek yeni gelişen ülkeye oturtmada iki yoldan birini denemek mümkündü: Ya hemen hepsi kapitalizm-öncesine ait bir takım ilkel sömürü şekilerini getirip yama olarak bedene işlemek ve sonra da karşısına geçip *«işte kapitalizm!»* diyebilmek (kapitalizm, bu açıdan ortada soyguncu, hak yiyici ve sömürücü ne varsa hepsinin adı); veya kelimeyi ait olduğu yere -tam gelişmişlik ortamına- bırakıp yeni gelişen ülkeyi *işbirlikçi* olarak arka kapıdan devreye sokmak!

İster biri ister öbürü ile iğreti kılıf bedene şöyle böyle iliştirildikten sonra artık rahat bi nefes almanın zamanı gelmiş sayılabilirdi: Her kötülüğün, her tersliğin başı *«bilimsel ve tarihsel olarak»* gözler önüne serilmiştir; ve asıl suçlu nihayet ve nihayet avuçlarımız içindedir. Ülke bunca zaman özlenen düzeye mi bir türlü varamadı? Tabi hep *«kapitalist yoldan kalkınma modeli»*nde (bizim solun uzun süre resmî argosu!) direnip durulduğu için! Aslında şunun yada bunun beceriksizliği ile işler kötüye mi gitmiştir: Elbette kapitalizm yüzünden! Suçlu hazır ele geçmişken şahsî talihsizliklerimize sorumlu bulacağız diye dört dönmenin âlemi kalmamıştır. Sanat ve meslek çevrenizde aradığınızı mı bulamadınız veya yeterince alâka mı toplayamadınız: Kapitalizmden ve onun yıllanmış burjuva alışkanlıklarından daha iyi sebep mi bulacaksınız? Öğrencisiniz: Türlü barajlardan, yabancı dil sınavlarından yıllar yılı canınız mı yandı? Sebep kapitalizm ve onun robot meslek adamı yetiştiren burjuva öğretim düzenidir. Evet, hangi taşı kaldırsanız altından çıkacak olan hep o! Hani yolda ayağınız tökezlese yumruğunuzu sıkıp haykıracağınız gelecek: Yere batası kapitalizm!

Elimiz altında, kısacası, her tarafa çekip uzatabileceğimiz, her gediği tıkayabileceğimiz bir hârika «izm»! Üstelik de bir «izm» ki arada -dilersek- başka ««izm»lerle (emperyalizm, faşizm v.s) ortaklık kurarak boyutlarını normalin üstüne taşırmayı düşünebiliriz. *Lenin*, netekim, *«kapitalizmin emperyalist dönemi»*nden söz ederken, iki «izm»i üst üste bindirmenin yaratacağı vurgulama etkisini hesaplamayı bilen büyük taktik ustası idi. Günümüz solu, kapitalizmi bir başka ««izm»le yan yana koyarak suçlama tekniğini biraz daha etkin hale getirmenin yolunu buldu: F a ş i z m! Uzun zaman kapitalizmin yandaşı ve giderek solun tek başına suçlama argosu! «Faşist», «Faşist odaklar»... Parti üst kademelerinden türlü dernek ve kuruluşlara, emekçi kesiminden ortaokul öğrencilerine kadar herkesin -kime, neye ve hangi sebepten olursa olsun- tepesi attıkça gözünü yumup ardarda sıraladığı kalıp ve klişeler! Ve asıl önemlisi: Hiç birinin ne demeye geldiği zerrece merak konusu olmayarak! Daha önce de söylediğimiz gibi, kelimenin ağzından çıkışında yüz hatları, ifade tonunda o bile bile şiddet verilmiş aşağılayıcı vurgulama işin mânâ ve mantık tarafını çok gerilerde bırakmıştır. Kelime artık normal bir sözlükten slogan ve argo vokabülerine atlamış demektir.

İşte Türkiye solu başından beri bu anlayışın ve sözlüğün mirasçısı olmaktan kendini alamadı. Parti kurucu ve liderlerinden ideolog ve yazarlarına kadar hepsinin uzlaşıp birleştiği noktayı burada aramak gerekecektir. Kimine göre kötülüğün başı *«kapitalist yoldan kalkınma çabası»*! TİP'in parti programına göre ülkenin en büyük derdi: *«Feodal bir tarım tabanı üstünde ilkel bir kapitalizm»*! Romancı ve yazar (isim vermeye gerek yok) gözüyle: Kapitalizm *«beynelmilel vurguncu çetesi»*! Bir başka kalemde ülkenin felâketi *«kapitalistleşme süreci»* içinde baş aşağı yuvarlanıp gitmesi! Örnekler daha istenildiği kadar çoğaltılabilir. Ancak biran için muhatabımızın sözünü kesip soracak olsak: Nedir şu *«kapitalist yoldan kalkınma modeli?»* Ve ne demeğe gelir *«kapitalistleşme süreci»?* Sorulara doğru dürüst cevaplar alabileceğimizi sanmamalıyız. Çok açık bir sebepten: Ortalama sol gözü ile kapitalizm kulaktan dolma veya ucuz cep kitaplarından kapma bir deyim olmaktan pek de öteye geçmiştir denemez. (4) Meraklı okuyucu daha fazlasına gidememişse ve gidemiyorsa bir noktada hakkını tanımak lâzımdır: Uzanabildiği ve el attığı kaynakların hemen hepsi kaldırım edebiyatının ve sergilerinin ucuz ürünlerinden ibarettir. Dünya gerçekleri bile bu ucuz panayırdan başka bir buluşma yeri olmayan yüzbinler için kapitalizm sövme ve karalamadan öte bir mânâ düzeyine tırmanamamışsa bunda şaşacak bir şey yoktur. Sövgü ve yergi perdesini aralayıp altına bakabilenler ise, körlerin fili tarifi gibi birbirini tutmayan ölçü ve sıfatlar üzerinde durmuşlardır.

O halde sormanın zamanı gelmiş olmalıdır: Kapitalizm nedir ve ne değildir?

Kapitalizmin tam ve dört başı mamur bir tarifini vermek kolay değildir. Kapitalizm, düşünmeli ki, yalnız bir ekonomik düzen değil, genişliğine ve de-

4) O hususta ayrıca **F.A. Hayek**, a.g.k. s. 8.

rinliğine bir yaşama stilinin adıdır. Buna rağmen, mutlaka derli toplu bir tarifte birleşmek gerekirse, kelimenin tabanından - k a p i t a l 'den - giderek ufak bir denemede bulunmak imkânsız sayılmamalıdır. Kapitalizm, buna göre, sermayenin :

a) *Teknolojik yönü* ile üretime geniş ölçüde ağırlığını koyduğu;

b) *Sosyal yanı* ile daha çok özel ellerde -firmalarda- toplanmakla mülkiye sahibi olan ve olmayanları iki ayrı sınıf halinde yüz yüze getirdiği ve nihayet

c) *Yol ve yöntem tarafı* ile de firma kararlarına tek yanlı olarak k â r motifini hakim kıldığı bir sistem olarak karşımıza çıkmış olacaktır.

Tarif, net ve açık görünüşü ile beraber eksiksiz değildir. Esasında, kapitalizmin olsun başka sistemlerin olsun yalnız iktisadî unsurlarla donatılmış olduğunu zannetmek yanlış veya en azından eksik olur. Kapitalizm, biraz önce de söylüyorduk, iktisadî verilerin üstünde ve ilersinde bir y a ş a m a s t i l i, çevre ve evrene karşı bir t a v ı r v e d a v r a n ı ş; daha doğrusu o davranış bütününden ekonomik - sosyal hayata dönük tarafı ile alınmış bir kesit demek! Geri planda modern çağların her türlü gelenekçiliğe ve otoriteye sırtını çevirmiş akılcı davranışının -*rasyonalizmin*- ve aynı zamanda öğrenme, tanıma ve zaptetme hırsına had ve hudud tanımayan insan iradesinin bir yan ürünü demek yanlış olmayacak! Dünden bugüne değişmeyen bir kural bu: Siyasî ve iktisadî sistemlerin her birinin gerçek boyutu isim olarak üzerlerine ilişt:rilmiş etiketin anlatabildiğinden çok daha derinlere iner. Sistemler, bu açıdan, biraz buzdağını andırırlar: Su kesiminden üste yansıyan bir kaç dış göstergeye karşılık su kesiminin altında kalan kısım bizi insan bilincinin bazen ölçmekte zorluk çekeceğimiz kadar derinlerine, hatta dosdoğru bilinç - altına indirir. Kapitalist düzeni yüzeyde bir kaç ekonomik - sosyal gösterge etrafında toparlayıveririz olur biter düşüncesinde olanlar yanılıyorlar.

Sistemin, biraz önceki deyişimizle, su kesiminden aşağısını daha ilerdeki bir yazımızda Marx hümanizmini (marksist antropoloji ve bilinç altını) incelerken daha yakından tanımış olacağız. Onun için burada daha fazla ayrıntılara girmeye lüzum görmüyoruz. Yalnız, sırası gelmişken, deyim ve terimlerimizin pek çoğunda bildiğimiz b o ş a l m a, k u r u m a v e s ı ğ l a ş m a n ı.n burada da önüne geçilmez halde hükmünü yürütmüş olacağına dikkati çekmeden geçmemeliyiz. *«Zihniyet ve Din»* kitabımızda daha etraflı olarak açıklandığı gibi, (5) başlangıçta olgun bir zirvede *(tavan'da)* pişirilip kotarılan fikir ve kavramların zamanla kütleye *(taban'a)* alçaldıkça, başlangıçtaki dolgunluğu derece derece kaybederek sonunda kuru şemalar halinde boşlukta yüzüp durduklarını örnekleri ile biliyoruz.

İzm'li gövde ve klişelerimizde de olup biten başka türlü değildir. İster

5) Tafsilât için **«Zihniyet ve Din»** kitabımızda verilen tafsilata bakınız. s. 107 ve dev.

kapitalizm, ister tam zıddı olarak sosyalizm göz önüne alınsın; her ikisinin de sonunda alın yazısı aynı olmuştur: İkisinde de muhteva zenginliği süratle ve miras yedice tüketildikten sonra düz ve sığ kafalarda sadece dış ve kaba göstergelere takılı bir kaç ilkel çizginin oluşturduğu birer kalıptan başka bir şey kalmamıştır. Kapitalizm, biraz önce değindiğimiz perde ve sahne arkası (sivilizasyon tarafı) elden çıkarıldıktan sonra ,sokaktaki adamın kafasında maî olarak basit, kaba bir sömürü düzeninden fazlasının kalmamış olmasına şaşmalıdır.

Sosyalizm için de başka türlü düşünen varsa o da hata ediyor demektir. Sosyalizm de dış göstergelerin altında ve derininde temamiyle *insanî* bir yaklaşımın sistem olarak dış yansımasından başka bir manaya yorulamaz. Her türlü kuvvet ve tahakküme meydan okuyan, ister burjuva, ister proletarya diktatörlüğü biçiminde olsun insanı insana (veya insan kılığına bürünmüş hayvanî bir *izm*'e) kul köle eden her türlü girişim ve davranışa karşı yiğitçe bir çıkış. Hatta sermayeye karşı dahi sade zenginlik aracı olarak kıskanç bir kin değil, insanı insana kul eden bir tahakküm aracı olduğu için ve olduğu oranda karşı çıkan bir moral silkiniş! Sosyalizm esasında bu demek ve *Marx*'da da -hakkını yememek için hemen ilâve edelim- *«erken yazılar»*ı ile görebildiğimiz (ve ilerde de fırsat bulunca göstermeye çalışacağımız) ne fazla ne eksik bu kadar! Fakat sonuç? Yine *«tavan»* dan *«taban»* a alçaldıkça derinliğini ve dolgunluğunu harcaya tükete sonunda dış görünüşü ile sadece tahribe, devirmeye ve yok etmeğe dönük bir imha ve tasfiye çarkı! Sonunda yine boş klişeler, içi boşalmış kalıp ve şemalar! Yine hepimizi tek tek tutsak alan sözler ve deyimler! Marksizm de günümüzde bundan başka bir şey değil.

Kelime ve terimlerle sorumsuzca ve rastgele oynayıp durmanın bizi nerelere götürmüş olacağı, sanırız, verdiğimiz örnekleri ile biraz daha gün ışığına çıkmış oluyor. Aslında bütün bu sapma ve saptırmaların bir bakıma m e t o t bahsinde yanlış bir tutumdan ve belki de göz aldanmasından kaynaklandığı ortadadır. Sosyal ilimlerde karmaşık ve girift olayları öz varlığı ile tanımak isterken baş vurduğumuz yol, her birinin pür ve ideal çizgilerini bir araya getirerek kafamızda bir m o d e l kurmaktan öteye gitmiyor. O sayede yabancı, heterogen unsurlarından arındırılmış bir portre meydana getirerek incelenen olay üzerine ilk yaklaşım olarak açık seçik bir bilgi edinme fırsatını kazanıyoruz. Fakat hiç bir zaman kurulan modelin böyle bir yaklaşım ötesinde gerçeğin tam yerini almış olacağını hatırımızdan geçirmeyerek!

Fakat işte unuttuğumuz ve düşünemediğimiz nokta da ne fazla ne eksik tam buradadır. Kafamızda saf ve ideal çizgileri ile modeller -ideal tipler- kurup şu kadarı kapitalizm, şurası da sosyalizm diye ayırdıktan sonra her ikisini gerçekte olup biten onlarmış gibi karşı karşıya koyduğumuz anda ayağımızı yerden kestiğimizin farkına varmıyoruz. Net ve kesin çizgilerle ancak kâğıt üstünde ayırdığımız sistemlerin gerçek hayatta birbiri içine girmiş, bazen ayırt edilemeyecek kadar karışmış oldukları kolaylıkla gözden kaçırılıyor. Tip ve daha genel olarak kavram teşkili aslında zihnimizin karmaşık vaka ve konular karşısında baş vurduğu bir kısaltma işleminden (bir çeşit *«zihin ekono-*

*misi»*nden) ibaretken ve aslında da öyle olmak gerekirken, işin o yanını görmezlikten gelip kısaltılmış modeli gerçeğin tam ve dört başı mamur kopyası imiş gibi düşünebiliyoruz. *Zihin ekonomisi* bir yerde zihin atâletine yerini bırakıyor. Yalnız sokaktaki adamın değil, kalbur üstü nice fikir ve bilim adamının da yakalarını kurtaramadıkları bir göz yanılması!

İster sokaktaki adam,ister fikir, politika ve ilim adamı hayal dünyalarını dilediklei gibi bölüp parçalayadursunlar, gerçek hayat çoktan gereken rötuşları getirmiş çoktan ara bulucu çözülmelere kapıyı aralamıştır. Aslında ne bugünkü çehresi ile kapitalizm 19. yüzyılın o bildiğimiz su katılmamış kapitalizmidir; ne de sosyalizm tarifi ve ölçüleri bilinen sosyalizmin tıpatıp aynıdır. İkisi de başın alıp önceden tahmin edilemeyen bir yöne doğru yol almışlardır. Çoğu halde birine ait olduğu sanılan özellikler zamanla bir yolunu bulup öbürü için sızabilmiştir. *Galbraith,* kapitalizmin ana yurdu olarak bilinen ABD'de devlet sektörünün toplam ekonomi içinde oranı ile sosyalist eğilimli Hindistan'dan çok daha geniş olduğunu söyler. Sosyalist ülkelerde ise kapitalizme mahsus piyasa göstergelerinin ve o arada üreticiyi özel olarak teşvik tedbirlerinin (kâra ortak kılmadan başka manası ne?) gittikçe daha geniş yer tuttukları da kimsenin meçhulü olmasa gerek! Esasında dünyamızın geniş ve kapsamlı bir u y m a v e u y u ş m a ç a ğ ı yaşadığını söyleyenler -*Max Scheler* (6) - gerçeğe bir çoklarımızdan çok daha yaklaşmış oluyorlar. Hakikaten de türlü farklılıkların törpülendiği bir çağın insanlarıyız: Her türlü direnme ve karşı koyma ile beraber ırklar ve renkler arasında karışım; giyim kuşam, saç ve davranış tarafı ile erkek kadın, yaşlı ve genç yaklaşımı... Ve nihayet kapitalizm ve sosyalizm arasında uyuşum! Kapitalizm, öyle kanlı ve baskılı yoldan değil, kendi içinde soğuta dinlendire sosyalistleşme yolunda; sosyalizm de yine zorlanmadan kapitalist unsurları gövdesi içine yedire sindire piyasa ekonomisine açılma çabasında! Her iki tarafta değişen ve değişmeyeni bu sahifalarda enine boyuna inceleyecek değiliz. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki, değiştiği kadarı her iki sistemi birbirinden koparıp uzaklaştıracak yerde ikisini de b ü r o k r a t l a ş m ı ş bir çizgide birbirine yaklaştırmış görünüyor. *Max Weber* de sistem tartışmalarının en fazla kızıştığı bir zamanda kapitalizm olsun, sosyalizm olsun dönüp dolaşıp *bürokrat* bir tabanda karar kılacaklarını söylerken gerçeğe her halde değme marksisten çok daha yaklaşmış oluyordu. Burada da yine üzerine daha fazla eğilme imkânını bulamayacağımız bir sıra bünye değişmesi... Sistemin eklem yerlerinde türlü sebeplerden hareket kabiliyetinin zayıflaması ile beraber akım ve dolaşım hızının ağırlaşması; konjonktür dalgalarını düzleştirme ve yatıştırmada devletin ve devlet bütçesinin üstlendiği ayarlayıcı rol... *Güdümlü kapitalizm*! Güdümlüsü, ne var ki, kapıya gelip dayandıktan sonra ondan ötesine artık *sosyalizm* deyip dememek bir terminoloji seçiminden ibaret kalır. Biraz önce, sıcak, kızgın ve harlı tarafından değil, soğuta beklete sosyalizme geçişten söz edilirken her halde bu noktalara parmak basılmış olacaktır. Kapitalizm, isim olarak, dillerde ve

6) Max Scheler, **Der Mensch im Weltalter des Ausgleichs**, (**Philosophische Weltanschauung** içinde, s. 97 ve ayrıca 112 ve dev., Dalp Serisi, 1954).

kâğıt üstünde ömrünü halâ sürdürecekse ve sürdürüyorsa bu ancak -yukarda işaret ettiğimiz- zihin atâleti ile bellediğinden kolay vaz geçemeyenlerin, yada halâ 19. yüzyılın akım ve dolaşım serbestliğinin hasretini çeken safdiller kalmışsa onların kafalarında ve nihayet ucuz eleştiri ve fıkra yazarlarının kaleminde mümkün olacaktır.

Sözü epey döndürüp dolaştırdıktan sonra tekrar başlangıç noktamıza getirip bağlamak zamanı gelmiş olmalıdır.

İzm'li izm'siz klişelerimizin çoğu zaman hakiki derinliğini dahi ölçemediğimiz boyutlarını bu sahifalarda örneklerinden bir kaçı ile açıklamaya çalıştık. İlk sahifalardan beri söylediğimiz ve tekrarladığımız şu oldu: Günlük hayatımızda mâsum, zararsız kelimeler diye bir kenara bırakıp geçtiklerimiz, işin iç yüzüne bakınca, eşyanın sade kısaltılmış sembollerinden ibaret olmayıp bir yerde onların, hatta arzu, hırs ve ihtirasları ile insanın yerini alan, insan kadar hayatta ve onun kadar canlı varlıklar halinde önümüze dikildiklerini görüyoruz. Özü ve muhtevaları çoktan uçup gittiği halde savaşı kendi başlarına yürüten hayâlet gövdeler! Onlar uğruna vuruşuluyor; onlar uğruna kal'alar ve burçlar düşürülüyor; ve onlar uğruna oluklu kan akıtılıyor. Baş tarafta da öyle demiştik: yaradanı biz; ama sıra sıra kurbanları da biz! Hani, nerede ise, Tanrı'nın yaratma gücüne bir yerde ortak çıkmanın, o bağışlanmaz günahını hep beraber bedelini ve kefâretini ödüyoruz denilse yanlış olmayacak.

ZİHNİYET AYDINLAR ve İZM'LER

Sabri F. ÜLGENER

Profesör Sabri Ülgener memleketimizde iki elin parmakları kadar az sayıdaki ilim adamlarından biridir. Fakat onun kıymeti yoklar dünyasında var olmaktan ibaret zannedilmemelidir. Ülgener Türkiye'de çok heves edilip de bir türlü yakınına bile varılamayan "batı ilmi" içinde rahatlıkla yer alabilecek bir isimdir. Sloganların toz dumana boğduğu Türkiye'de onun adeta unutulmuş olması da kıymetinin bir başka delili diye gösterilebilir.

Prof. Erol Güngör

FİYATI: 300 LİRA